श्रीअमरुककविविरचितम्

अमरुशतकम्

AMARUŚATAKAM

OF

AMARUKA

श्रीअमरुककविविरचितम्

अमरुशतकम्

वेमभूपालविरचितया शृङ्गारदीपिकाख्यया व्याख्यया समलंकृतम् ।

AMARUŚATAKAM

With Śṛṅgāradīpikā of Vemabhūpāla

A Centum of Ancient Love Lyrics of Amaruka

Critically edited
With an Introduction, English translation and Appendices

CHINTAMAN RAMCHANDRA DEVADHAR
M.A.

'अमरुककवेरेकः श्लोकः प्रबन्धशतायते [illegible] टीकाकारः

MOTILAL BANARSIDASS
Delhi Varanasi Patna Madras

Head Office : Bungalow Road, Delhi 110 007
Branches : Chowk, Varanasi 221 001
Ashok Rajpath, Patna 800 004
6 Appar Swamy Koil Street, Mylapore
Madras 600 004

First Published : Poona, 1959
Reprint : Delhi, 1984

Printed in India
by Shantilal Jain, at Shri Jainendra Press,
A-45, Phase I, Naraina, New Delhi 1100 28 and Published b
Narendra Prakash Jain, for Motilal Banarsidass, Delhi 110 007

PREFACE

The Sṛṅgāradīpikā of Vemabhūpāla which represents the Southern recension of the Amaruśataka is printed here for the first time in Devanāgarī characters. This commentary, though inferior to the Rasikasañjīvanī in point of learning as well as critical acumen, has the merit of being very systematic, and gives for each stanza the context, the meaning, the import of the passage, the emotional states, the type of heroine and her condition, the type of hero, the sentiment, the elements of the Kaiśikī style and lastly the figure of speech :

अवतारोऽथ संबन्धोऽभिप्रायो भावलक्षणम् ।
नायिका तदवस्थाश्च नायकश्च ततो रसः ॥
अङ्गानि कैशिकीवृत्तेरलंकारस्ततः क्रमात् ।
इत्येतानि प्रवक्ष्यन्ते यथासंभवमञ्जसा ॥

The intriguing problem of the recensions of the Amaruśataka is thoroughly discussed in the Introduction and the conclusion arrived at is that, as remarked by Bühler, the recension represented by the oldest commentator viz. Arjunavarmadeva is nearer to the original than the other two recensions.

A literal English translation is added immediately after each stanza. A metrical rendering in English is avoided both because such a task is well beyond the capacity of the present writer and because these bewitching love lyrics, with their subtlety, their simplicity of effect, and their elaborate and effective rhythmic quality are essentially untranslatable. Who will not agree with the view expressed by Dr. Keith that " English efforts at verse translation fall invariably below a tolerable mediocrity, their diffuse tepedity contrasting painfully with the brilliant condensation of style.

the elegance of metres and the close adaptation of sound to sense of the original ?"

I have pleasure in acknowledging the debt I owe to Dr. S. K. De, whose scholarly articles in 'Our Heritage' were of very great help to me in forming my own views about the textual problem of the Śataka. I have also liberally drawn upon Simon's edition of the Amaruśataka, and am further indebted to Dr. Fris for the many suggestions I have derived from his article on "the Recensions of the Amaruśataka".

I am very grateful to Dr. P. K. Gode who secured for me Devanāgarī transcripts of mss from Adyar, Madras and Baroda; he also secured for me the loan of mss from the Ānandāśrama, Poona. Prof. E. V. V. Rāghavācārya was kind enough to send me from his collection a printed edition in Telugu characters from Madras. Prof. V. M. Bedekar of the Bhandarkar Oriental Institute helped me a good deal by rendering into English the German translation of quite a large number of these verses from the "Indische spruche."

I cannot be too grateful to the authorities of the Poona University who helped me with a liberal grant for carrying on research on the problem of the Amaruśataka.

Dr. R. N. Sardesai, the enthusiastic Proprietor of the Oriental Book Agency, Poona-2, has laid me under a debt of gratitude for so readily undertaking the publication of this work. My special thanks are due to Shri. D. V. Vinze for printing the work to my satisfaction.

Prabhākara Niketana
Deccan Gymkhana, Poona
15 March 1959.

C R. Devadhar.

CONTENTS

THE CRITICAL APPARATUS

The mss utilised for this edition are the following :—

DEVANĀGARĪ

D_1 = Ānandāśrama mss collection, Poona No 4459
D_2 = „ „ „ „ No 4423
D_3 = „ „ „ „ No 7051
D_5 = A manuscript from Mangalvedhā deposited at the Bhandarkar Institute, Poona.

D_6 = A manuscript from Kolhapur obtained through the courtesy of Pandit Khuperkaraśāstri, dated Śaka 1789.

GRANTHA

D_a = Adyār manuscript Library No. XXIV M 25
Mg = Government Oriental manuscripts library, Madras No. D. 11923.

MALAYĀLAM

Bm = Oriental Institute Library, Baroda, No. 6905 (b)

TELUGU

Mt = Printed edition, Madras, dated 25 Feb. 1865.

Detailed account of the manuscripts

D_1

Paper ms Size $8\frac{3}{4}'' \times 4\frac{1}{8}''$. Folios. 80. The numbering of stanzas is irregular, No 68, coming in its own place and again after 69, is numbered twice; and No 69 is again repeated. The hand-writing is clear and legible, but is not uniform; in folio 8, for example, the letters are so bold that instead of an average of ten lines to a page and thirty-two letters to a line we have only eight lines to a page and twenty-six letters to a line; while on some folios the average of lines dwindles to only seven and of letters to twenty only. However, as the style of writing shows the same

hand, it is not a composite manuscript. The margins are ruled in two red lines upto folio 16 only.

It does not give the introductory verses of Vema's commentary. It does uot give the text. There are no marginal corrections.

The manuscript is very corrupt, e. g. it gives कान्तिया for कान्तया ; अर्जवेण for आर्जवेन ; स्फटः for स्फुटः ; खंडौ for खड्गौ, त्रिडागमः for ·इडागमः , शुकहासेन for शुष्कहासेन, सान्त्वियितः for सान्त्वयतः ; in fact, these corruptions literally run into hundreds ! In many places it avoids giving synonym for every word, as the exemplar does—as सहृदयः = रसिकः ; नयनाम्बु = अश्रु ; बन्धुषु = स्वजनेषु; गण्डयोः = कपोलयोः; केलिरुचिः = क्रीडाप्रियः . There are quite a few lacunae in the commentary, as in stz. 11, stz. 34, stz. 58, stz. 72, stz. 86, stz. 87, stz. 88 and stz. 92. There is no date, but the manuscript does not appear to be very old. The colophon gives the following stanza: आवर्तः संशयानामविनयभवनं पट्टणं साहसानां दोषाणां सन्निपातं कपटशतमयं क्षेत्रमप्रत्ययानाम् । स्वर्गद्वारस्य विघ्नं नरकपुरमुखं सर्वमायाकरण्डं स्त्रीयन्त्रं केन सृष्टं विषममृतमयं प्राणिनां प्राणनाथः ।। छ ।। छ ।। छ ।।

D_2

Paper ms $12\frac{1}{6}'' \times 4\frac{1}{4}''$; folios 62 ; stanzas 52 and 53 bear the same number 52 and hence there is a difference of one in the numbering of subsequent stanzas, the last stanza being numbered one hundred instead of one-hundred and one. The hand-writing is very bold, close and uniform. There are nine lines to a page and an average of thirty-nine letters to a line. The margins are ruled in two lines in black ink. It does not give the introductory verses of Vema's commentary. The text and commentary are given runningly and consecutively. No corrections are made in the margin.

The manuscript appears to be old. No date is mentioned but it is clear that it is older than D_1; there are common characteristics and common mistakes. It may be tentatively asserted that D_1 is derived from D_2. It is curious to note that D_2 avoids giving synonyms for those very words for which D_1 also has not given any; e. g. केलिरुचिः = क्रीडाप्रियः, सहृदयः = रसिकः, गण्डयोः = कपोलयोः, पक्ष्मणां = अक्षिलोम्नां, अवाप्य = प्राप्य and so on. Both show in many places the same mistakes such as जीवितुं प्रति for जीवितं प्रति, संगच्छन्ति for संगच्छन्ते, क्रीडा नाम संचारी भावः for व्रीडा नाम संचारी भावः, स्वपति for स्वपिति, निजन्ताय घन् for णिजन्तात् घञ्. However D_2 is not as corrupt as D_1.

There are a few lacunae in the commentary on the following stanzas: Nos. 5, 11, 27, 34, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 87, 90. Begins श्रीनारसिंहाय नमः। ज्याकृष्टि etc., and ends इति विनायकसकलविद्याविशारदपेरकोमटिवेमभूपालविरचिता शृङ्गारदीपिका नाम अमरदीपिका समाप्ता ॥ इदं पुस्तकं शंकरभट्टमिश्रिकोटि श्रीगणेशाय नमः ॥ छ ॥

D_3

Paper ms $9\frac{5}{8}'' \times 4\frac{5}{8}''$. Folios 41. The hand-writing is clear, bold and uniform. There are 12 lines to a page and 50 letters to a line. The borders are unruled; and there are no corrections in the margin. The text and commentary are given runningly and consecutively. Red pigment is used to mark off the text from the commentary.

There is a big lacuna after stanza 32; the commentary on stanza 32 is not complete, but is mixed up with the commentary on stanza 34. There is a big hiatus, stanza 33 is altogether skipped over, the text of stanza 34 is not given, but the later portion of the commentary on it is mixed up with the commentary on stanza 32. Then comes stanza 35

which is numbered 33 and the difference is kept up to the end, so that the last stanza is numbered 99 instead of 101 It gives only four stanzas from the introductory verses of Vema's commentary, viz – (१) अन्योन्यमेलन०. (२) मूल-श्लोकान् (३) अवतारोऽथ (४) अङ्गानि कैशिकी०, avoiding the stanzas which give the genealogy of the commentator and the occasion of the writing. There is a slight change in the order of stanzas, stanza कश्चित्ताम्बूलाक्त: No 65, being given after stanza 60 स्मररसनदी० and numbered 61, so that the numbering for the intervening stanzas is changed :- निःशेषच्युत०, म्लानं पाण्डु, आयस्ता कलहं, and चिन्तामोह० being numbered 62, 63, 64, 65 instead of 61. 62, 63 and 64 as in the exemplar. There are very few mistakes ; there is a tendency to avoid paraphrasing each and every word, and at places a compound expression is not dissolved into its components and explained.

It begins श्रीशं वंदे । श्रीमदच्युतचरणारविन्दाभ्यां नमः । Then come the four stanzas from the introductory portion of Vema's commentary and then the following : साक्षाद् भगवान् शंकराचार्यः कविस्तावदविघ्नेन ग्रन्थपरिसमाप्त्यर्थं आदौ इष्टदेवतास्मरणद्वारेण आशिषं प्रयुंक्ते । आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो ग्रन्थादौ प्रयोक्तव्यम् । तथा हि काव्यं यशसेऽर्थकृते...कान्तासंमिततयोपदेशयुजे इत्यालंकारिकवचनप्रामाण्यात् आशिषं प्रयुक्तम् (प्रयुंक्ते) – ज्याकृष्टि०. The colophon reads इति श्रीमद्गोविंदभगवत्पादपूज्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ शृंगाररसात्मक-शत-श्लोक्यां श्रीवीरनारायणसकलविद्याविशारदवेद(म)भूपालविरचितशृंगारदीपिका समाप्ता ॥ श्रीमदच्युतचरणारुणनलिनपरागपुंजार्पणास्तु सततम् । श्रीसद्गुरुः प्रीयतां सच्चिदानन्दरूपः । वेदशराद्यचलामित-(१७५४) शाके मार्गे सिते रविदशम्याम् । श्रीसंयुतेन हरिणा लिखिता श्रीमद्गुरोस्तुष्टयै ॥ १ ॥ श्रीमति रेवातीरे नगरे सेनापुराह्वये रम्ये । अमरुकशतक दिव्यं सव्याख्यान-मगात्पूर्तिम् ॥ २ ॥ अनेन प्रीयतां देवो भगवान् मन्मथः प्रभुः । यः केवलं

पुष्पबाणैर्जगदेतज्जयत्यलम् ॥ ३ ॥ मित्रत्रस्तं तिमिरं विनांगनाः शरणमन्यतोऽदृष्ट्वा । ताः प्रतिगतं तु ताभिः शिरसि धृतं निर्भयं जयति ॥ ४ ॥

D_4

This is a Devanāgarī transcript of the original manuscript from Adyar. The original ms is thus described by the librarian: "Palmyra leaves. Foll 82. 14⅞" by 1¼". Old, worm-eaten and injured. Good medium grantha writing. Lines 5 in a page. Inked. Wooden board at either end. Complete." The colophon reads इति श्रीवीरनारायणसकलविद्याविशारदश्रीकोमटीन्द्रसुतवेमभूपालविरचिता शृङ्गारदीपिका नाम अमरुककविविरचितशतश्लोकीटीका संपूर्णा ॥

The manuscript is fairly correct. A notable feature of the manuscript is the dropping of the expression इति संबन्धः in the commentary on most of the stanzas although that has been mentioned very prominently as an important component of his commentary by Vema – अवतारोऽथ संबन्धोऽभिप्रायो भावलक्षणम् । etc. Another characteristic is that the commentary avoids the set pedestrian method of explaining a compound expression; and it simply gives a paraphrase of it e. g. instead of एकत्रासनसङ्गते एकं च तदासनं एकासनं तत्र संगते मीलिते निषण्णे इत्यर्थः, it has एकत्रैव आसनेन संगते मीलिते निषण्ण इत्यर्थः ; instead of प्राणेशप्रणयापराधसमये प्राणेश्वरस्य प्रियतमस्य प्रणयापराधः प्रणयेन प्रेम्णा कृतोऽपराधः अनिष्टाचरणं तस्य समये काले it has प्रियस्य प्रेमकृतानिष्टाचरणकाले ; instead of वारिभरालसाम्बुदरवोद्विग्नेन वारिणो जलस्य भरो भारस्तेनालसः मन्थरः स चासावम्बुदश्च तस्य रवो गर्जितं तेन उद्विग्नः त्रस्तः तेन, it has उदकभरमन्थरजलदगर्जितभीतेन and so on. It has on that account attained some brevity not found in other mss.

D_5

This is a paper ms from Mangalvedhā, recently acquired for the University of Poona. It does not appear to be very

old: it is written in Devanāgarī, in a bold, clear hand but is extremely corrupt. Stanzas 5-6-7 are missing; it gives No 8 after No 4-though the numbering is retained. It is a lacunar ms; and in a number of places drops a few lines from the commentary. It reads प्रश्लिष्यमुद्राङ्कितं for प्रश्लेषमुद्राङ्कितं, औत्सिक्यं for औत्सुक्यं, नाइका for नायिका, साक्षेपोऽलंकारः for आक्षेपोऽलंकारः, एषु for एषः, नायिकः for नायकः, कायादर्शे for काव्यादर्शे, विजिने for विजने, यवं for एवं, ओष्ठग्रहः for ओष्ठग्रहः, नीलालुकाः for नीलालकाः.

In many places it adopts the readings of Arjunavarmadeva in the text, though in the commentary it has this text of the Śṛṅgāradīpikā: thus in 72 it reads मानस्य वान्यस्य वा गृह्णायां शठदुर्नयेन मनसा for मानस्य वा भाजनं गृह्णीयां विषरूपिणः शठमतेः; in 75 कोपराधोपरोधः for कोपने कोऽपराधः; परिजन-कथाकोमले कोपवेगे for परिजनगिरा कोपवेगे प्रशान्ते।; in 82 it has अखिलः कालः for अखिलं कालं and so on.

D_6

Paper ms size 12″ × 4″. Folios 46. The manuscript is very carefully written and the calligraphy is something to be admired; every page looks almost like a printed page. The margins are ruled in two red lines. The writing is bold and uniform in the text somewhat smaller in the commentary—the text being placed in the middle and the commentary above and below it. There are 11 lines to a page and 50 letters to a line.

It gives synonyms for almost every word, and unlike other mss mentions and defines the metre of every stanza. This, however, could not have belonged to the original as in the introductory verses 9 and 10 giving the constituents of the commentary, Vema himself does not include metre as

an item that he has taken into consideration. In spite of the very great care taken in the transcription from the exemplar, a few corruptions have crept in, which however is venial, considering the usual casualties committed by our scribes. The colophon runs as follows :— इति श्रीवीरनारायण-सकलविद्याविशारदो(द)पेद्दकोमटीवेमभूपालविरचिता शृङ्गारदीपिका समाप्ता। शके १७८९ प्रभावनामसंवत्सरे चैत्रशुद्धपौर्णिमायां गुरुवासरे इदं पुस्तकं रेणावीकरोपनामराजारामात्मजदत्तात्रयेण लिखितं समाप्तम् । लेखनं कृत्वा कृष्णरावराजोपाध्यायकरवीरस्थस्य इदं पुस्तकम् । मोभूमिस्त्रिगुरुश्रियं य उदकं पुत्रं ददात्यादिलो रोमध्ये लघुरनमाग्निरनलो देशाटनं सोऽन्तगुः । तो व्योमान्तलघुर्धनापहरणं जोर्कोरुजं मध्यगुर्भश्चन्द्रो यशउज्वलं मुखगुरुर्नो नाकमायुस्त्रिलः ॥ १ ॥ मः ऽऽऽ यः ।ऽऽ रः ऽ।ऽ सः ॥ऽ तः ऽऽ। जः ।ऽ। भः ऽ॥ नः ।।। एतानि गणरूपाणि छ् ॥ छ् ॥ छ् ॥ छ् ॥ छ् ॥ छ् ॥ छ् ॥ छ् ॥ छ् ॥ छ् श्री ।

Mg

This is a Devanagarī transcript of the original Palm-leaf ms in Grantha characters from the Govt. Oriental mss Library, Madras. The size of the original manuscript is 15¾″ by 1⅝″ ; there are 117 pages, and nine lines to a page. It is old in appearance and is preserved in a fairly good condition ; it is No 11923 and is complete.

It does not give the introductory verses of Vemabhūpāla's commentary. It is very corrupt. Page seventeen is missing, so that a portion of the commentary on stanza 20, the whole of stanza 21 and a part of the commentary on stanza 22 are not there. It, moreover, appears to be a lacunar ms, there being gaps in the commentary on stanzas 2, 4, 28, 29, 37, 42, 69, 75, 88, 94, 99 and 100 It avoids giving synonym for every word as उरसि = वक्षसि, प्राणेश्वर : = प्राणनाथः, उत्तरीयशकलेन = संव्यानाञ्चलेन etc. and at places

does not explain even compound expressions like सुरतान्त-तान्तनयनं, कोमललोलबाहुलतिकापाशेन etc.

Bm

Devanāgari transcript of a manuscript from the mss library of the Oriental Institute, Baroda. The original is a palm-leaf ms in Malayālam characters ; No. of folios 73 ; size 11" × 1½". There are nine lines to a page, and forty-eight letters to a line. The writing is clear and legible. The stanzas are regularly numbered at the close of the commentary on each stanza. No demarcations such as the Daṇḍas are used ; marginal and interlinear corrections are few and far between. It is in a good condition.

It shows the same tendency as that in the previously described manuscript of avoiding paraphrase of each and every word and explanation of compounds. There are a few lacunae. The text is very corrupt. Stanza No. 99 is not given so that the total number is 100 instead of 101.

Mt

This is a printed edition of the text and commentary in Telugu characters ; edited by Shri Chedulwada Sītārāma-śāstri, with a Telugu commentary. It is printed in Madras in the year 1865. It is fairly correct and full.

It begins :— अविघ्नमस्तु ।

विशंकटकटस्थलीगलदमन्ददानस्पृहाभ्रमद्भ्रमरकाकलीकलितनित्यकर्णोत्सवम् । प्रणम्रजनमस्तकप्रकटडिंडिमाडंबरं मुखे गजमुपास्महे वपुषि मानुष दैवतम् ॥ and then अन्योन्यमेलनवशात् etc.

I have also noted, for the text only, the variants given in the various mss. of the Śṛṅgāradīpikā collected by Richard Simon, and these mss are indicated by the following symbols in Simon's edition : O,Co ; T,Ct ; U.Cu ; Oa,Coa; and S,Cs.

INTRODUCTION

The Author and his Work

The author of these fascinating love-lyrics in Sanskrit is an enigma to oriental scholars. Even his name is given variously as Amarū[1], Amaraka[2], Amaruka, Amarūka, Amraka and Amara. Ravicandra, the commentator of the Eastern or Bengali recension, gives the name Amaru[3] while Arjunavarmadeva[4], Rudramadevakumāra[5] and Vemabhūpāla[6] name him Amaruka. It is obvious that the latter is made out of the former.

There is a tradition recorded by Mādhava in his Śaṅkaradigvijaya from which we learn the following:— Śaṅkarācārya, the celebrated commentator of the Śārīraka-sūtras, in the course of his victorious march through the country, went to Benaras and entered into a philosophical disputation with Maṇḍanamiśra, the great Mīmāṁsā scholar. Śaṅkara was almost on the point of defeating him, when the latter's wife came to the help of her husband and challenged Śaṅkarācārya to a debate and when she found the opponent superior to her in every branch of knowledge, she thought

1. Aufrecht, Z. D. M. G. XXVII. 7.
2. Kṣemendra, Kavikaṇṭhābharaṇa II.,
3 कुरुतेऽमरुशतटीकां ज्ञानानन्दः कलाधरो विज्ञः । Introductory verse 2.
4. अमरुककवित्वडमरुकनादेन विनिह्नुता न संचरति । शृङ्गारभणितिरन्या धन्यानां श्रवणयुगलेषु ॥ and प्रज्ञानवानमरुकस्य कवेः प्रसारश्लोकाञ्छतं विवृणतेऽर्जुनवर्मदेवः ॥. Intro. verses of the Rasikasañjivanī.
5. अमरुकशतमिदमित्थं स्वबुद्धिविभवात् रसाब्धितत्त्वज्ञः । रुद्रमदेवकुमारो विदग्धचूडामणिर्व्यवृणोत् । Colophon to his commentary.
6. अमरुककविना रचितां शृङ्गाररसात्मिकां शतश्लोकीम् । etc. Introductory verses to शृङ्गारदीपिका.

she could win him in the art of love, the more so, as Śaṅkara had become a recluse without marrying and without leading the life of a householder. The great Ācārya found himself on the horns of a dilemma; for if he did not answer her questions it would betray his ignorance ; but if he were to answer them it would expose him to the ridicule of the people who naturally expected that as a celibate from his very childhood, he should know nothing of love. He therefore, asked for a postponement for a month, and Maṇḍanamiśra's wife, who was no other than Saraswatī, the Goddess of Speech, consented. He then arrived in a city whose king, Amaru by name, had just died and already lay upon the funeral pile to be soon incinerated. Śaṅkara then asked his disciples to guard his body for some time, during which, he said, it would remain lifeless, and separating himself from his own body, entered the dead body of Amaru. The ministers and the ladies of the king's household, seeing the dead body become alive again, rejoiced very much and returned home with the king. The ladies were much pleased with the event and thought the king himself was resuscitated by divine power. He lived in the new body for some time, enjoying the company of beautiful women and acquired great proficiency in the art of love. He then suddenly quit the body of Amaru and entered again his lifeless body carefully guarded by his disciples. Then he went to Saraswati, and began a debate with her on a most abstruse point of the art of love and thoroughly vanquished her. The poet Mādhava says that having very carefully studied the Kāmasūtras of Vātsyāyana and the commentary thereon, Śaṅkara, while dwelling in the body of the king, composed a novel treatise on the art of love.[7] The Amaruśataka is said to have been that work,

7 वात्स्यायनप्रोदितसूत्रजातं तदीयभाष्यं च विलोक्य सम्यक् । स्वयं व्यधत्ताभिनवार्थगर्भं निबन्धमेकं नृपवेषधारी ॥

composed by Śaṅkara when he lived in the body of king Amaru and hence it is attributed to the latter.

Ravicandra gives a slightly different version of this legend. When the venerable Śaṅkarācārya, in the course of his triumphant march through the country, reached Kāśmīr, he was requested by an assembly of learned men to give them a discussion on the art of love; whereupon through his Yaugic powers, Śaṅkara entered the dead body of king Amaru and having enjoyed the company of the hundred wives of the king, he recited to them this poem. But being ridiculed by the wicked who thought him a hypocrite who posed before them as a recluse since his child-hood, Śaṅkara interpreted his poem as one that exhorted them to a life of renunciation.

An anonymous commentator of the poem narrates to us the direct occasion of the origin of the poem. In the course of his triumphant march over the country, the great Śaṅkarācārya came to the court of king Amaru of Kāśmīr, who was given to the pleasures of love which he enjoyed in the company of a hundred beautiful women of his household. Śaṅkara desired to raise him up from the mire of sensual pleasures into which he had fallen, to a realisation of the higher spiritual values of life. He was, however, requested to describe the art of love. When Śaṅkara did it, they ridiculed him, since as a bachelor it was unlikely that he would know anything of love Not bearing to be thus insulted, he entered the body of the king through the powers of Yoga, and explained to them through the words of the king the true import of his poem. Immediately the king, as he listened to the mystic discourse coming through his own mouth was greatly enlightened and transcending the bonds of sense attained beatitude; and the assembly, too,

that listened to him, was enlightened on the true nature of life and attained the bliss of perfect detachment from worldly life.

This is the legendary account of the author and of the origin of the poem. We really know next to nothing about his date or life or personality. His verses are cited by Vāmana[8]. anonymously. But the first to mention him by name as an eminent poet of love is Ānandavardhana (ninth century). Peterson quotes a line from an unknown commentary on the poem, which mentions him as belonging to the Goldsmith caste[9]. He belongs to a time prior to the eighth century, but his exact date is uncertain.

The Recensions of the Amaruśataka

There are three recensions of the Amruśataka—I. the Southern, represented by Vema, II, the Eastern or Bengali, represented by Ravicandra and III, the Western, represented by Arjuna. R. Simon, however, distinguishes a fourth, characterized as mixed. This consists of a miscellaneous assortment of two Devanāgari and five Bengali mss without any commentary and the versions of Rudrama and Rāmarudra. Thus it cannot be a recension by itself, but as pointed out by Dr. De, just a strange miscellaneous grouping of mss which are misch-codices, i. e. conflated mss in which are fused together different streams of independent tradition. The number of such conflated mss will be found to be very large indeed ; and by way of example we mention the Ānandāśrama ms No. 7052, which gives the Śāradāgama Vyākhyāna, a commentary by the famous Acyutarāya, who explains the text in the double sense of passion (Kāmānanda) and dispassion (Paramānanda) in the manner of Ravicandra.

8. काव्यालंकार iii. 2 4; iv. 3.12; v. 2.8.

9. विश्वप्रख्यातनाडिंधमकुलतिलको विश्वकर्मा द्वितीयः ।

Its one hundred and three verses comprise a mixture of verses of Recension I and Recension III.

In Vol. II, part one, Pp. 9–75 of 'Our Heritage', Dr. S. K. De has thoroughly discussed the problems concerning the text of the Amaruśataka, and applying the principles of textual criticism strictly and objectively he has tried to reconstitute the original text in which he includes 72 stanzas, about the genuineness of which there could be no doubt since all the recensions of the text agree in including them, and appends 25 stanzas as of doubtful authenticity, since these are excluded by *one* recension only. These stanzas he has tentatively edited from the variants noted in Simon's edition as well as from the mss and editions which he has himself consulted.

Dr. De has practically said the last word on the problem, and the soundness of the principles he has followed, and the thoroughness, the objectivity and the painstaking care he has applied to his work make any fresh appraisal of the problem not unexceptionable. While conceding, therefore, that the strict principles of textual criticism do not carry us further, we may be allowed to make certain suggestions with a view to approach as near as possible the original centum of Amaru's lyrics.

In part II of the same Volume of 'Our Heritage' Dr. De has published the text of the Amaruśataka with the commentary of Rudramadevakumāra, and, as he remarks, although "its intrinsic merit does not enter into comparison with those of the already published and more extensive commentaries of Arjuna, Ravicandra and Vema, it is certainly of very great importance from the point of view of textual criticism." One of the mss utilized by Dr. De bears the date 1440–1441 A. D. It is clear, therefore, that

Rudrama is a very old commentator, earlier than Vema, whose date is *circa* 1403–1420. I[10] have elsewhere shown that Rudramadevakumāra is identical with Pratāparudra o the Kākatīya dynasty (*circa* 1290–1332). He was the grandson of Rudramāmbā – the famous Kākatīya queen who ruled for a long time after her father Gaṇapati. An inscription of 1261 A. D. speaks of her having made grants with the consent of her father, and of her having a son, Rudradeva. This Rudradeva was her daughter's son, whom she had adopted at her father's behest, and to whom she handed over the reins of the kingdom in *circa* 1290. The inscriptions of the first few years of his reign describe the king as Kumāra–Rudradeva Mahārāja in contra-distinction to his grandmother Rudramāmba who is described in those very inscriptions as Rudradeva Mahārāja. In fact, as the Pratāparudrīya narrates, her father Gaṇapati, having no male issue, brought her up as his son and gave her the name Rudra. In several inscriptions of her reign she is described as Rudradeva Mahārāja, Rudrama–Mahādevī, and it is clear that the word Rudrama is Rudra, the affix *ma* being common to both a masculine and a feminine name. Kumāra Rudradeva of the inscriptions is Rudrama-deva-kumāra which name *metri causa* is given to him in the colophon to his commentary:– रुद्रमदेवकुमारः विदग्धचूडामणिः व्यवृणोत्. He was reputed to be a patron of learning and was himself a writer of some distinction, having written two dramas Yayāticarita and Uṣārāgodaya. It is plausible to suppose that his literary work was done before he assumed the reins of kingship, which, in view of the strenuous times ahead, could hardly have afforded him the leisure necessary for literary efforts. He does not seem to have known the commentary of Arjuna

10. The identity of Rudramadevakumāra with Pratāparudra. Annals BORI. Vol. 38 Pp. 249–254.

who wrote in the first decade of that century ; his commentary is just a juvenile Composition ‘ which consists of brief paraphrase or gloss ’. As Dr. De describes it, ‘ It is what is known as a *Kathambhūti Tīkā* ’. It does not give any quotations, or discuss the *Alaṁkāras* or the *Rasa* or the *Nāyaka* and *Nāyikā*.

The number of verses that he gives is 114. It is true that one of the mss collated by Dr. De (BORI 457) gives the number 116; but we have to deduct two from that u nber since the verse शून्यं वाग्सहं is given as No 8 and again repeated in its proper place as No. 98, and in the case of its first occurrence there is no commentary ; and the verse ग्रामेऽस्मिन् पथिकाय is given without any commentary and seems to have been originally written in the margin and subsequently incorporated into the text by the copyist. The other three mss from BORI agree in not repeating the verse शून्यं वासगृहं and not giving the verse ग्रामेऽस्मिन् and contain 114 verses only. If we compare this text with that of Arjuna, we shall not fail to notice that the sequence in which the verses occur in both the texts is virtually the same, with only this difference that the numbering of a particular verse varies by such number as that of the additional verses which are inserted before it in the text of Rudrama; these additional verses are excluded by Arjuna as being interpolations. Thus it will be observed that the verse अज्ञानेन पराङ्मुखीं etc. which is 17 in Arjuna becomes 18 in Rudrama's text owing to the insertion of प्रयच्छाहारं मे etc.. between 16 and 17 of Arjuna's text. Then the sequence is almost undisturbed up to 56 (चंपलहृदये किं स्वातन्त्र्यात् etc) which is 57 in Rudrama, except for verses एकस्मिञ्शयने विपक्ष० (2 एकस्मिञ्शयने पराङ्मुखतया (23) and पश्यासो मयि किं (24) – which are given in the order

एकस्मिञ्शयने पराङ्मुख०, पश्यामो मयि किं and एकस्मिञ्शयने विपक्ष० and verses भवतु विदितं (30) and उरसि निहितः (31) which are given in the order उरसि निहितः and भवतु विदितं in Rudrama. Then after verse 56 Arjuna remarks:-

अत्रान्तरे बहवः प्रक्षेपकश्लोकाः सन्ति । ते **यथा**, and gives the following five verses as of that type viz. मन्दं मुद्रितपांसवः, इयमसौ तरलायत०, सालक्तकं शतदलाधिक०, श्रुत्वाकस्मान्निशीथे and पीतो यतः प्रभृति ; Arjuna does not say ते च **एते**—but ते च **यथा**, meaning thereby that the interpolated verses are of this type and that similar other verses which are against the spirit of Amaru's poems (विरुद्धाः) have, like the five mentioned above, to be regarded as 'Prakṣepakas'. The text of Rudrama is inflated by the addition of thirteen such verses in between 56 and 70, and so the numbering of common verses in the two texts, though occurring in the same sequence, varies according to the number of verses inserted in between ; so that मुग्धे मुग्धतया which is 70 in Arjuna is 84 (70 + 14) in Rudrama. Rudrama does not include लाक्ष्यालक्ष्म ललाटपट्टमभितः (60), though the British Museum ms collated by Dr. De gives it, and drops the final two verses कान्ते तल्पमुपागते and प्रासादे सा of Arjuna.

The close kinship between these two texts is further corroborated by statistical data. R. Simon, after a careful study of the variants of the three recensions, as mainly represented by Vema (Rec. I), Ravicandra (Rec. II) and Arjuna (Rec. III) has shown that there are 63 readings in I against II and III ; 39 readings in II against I and III, 32 in III against I and II, and 33 readings which are different in every recension.

If we consider the text of Rudrama we find that in the 63[11] variants in which Rec, I differs from II and III, Rudrama agrees with Arjuna in as many as 53 cases : only in a few cases he has independent readings and in three cases he agrees with Vema. In the 39 variants which Rec. II has against I and III we find that in a majority of these cases Rudrama agrees with Arjuna – the number of agreements being as high as 32. Although in the remaining seven cases he appears to agree with Ravicandra, the agreement is only apparent or at best doubtful, since one or the other of the mss collated by Dr. De shows in these cases a variant that agrees with Arjuna and Vema, or gives an altogether independent reading. In the 32 variants in III against I and II, we find that Rudrama is in agreement with Arjuna in 22 cases, with Vema in 5 and has independent readings in the remaining cases. Similarly in the 33 cases where all three Recensions differ from one another, it will be seen that Rudrama agrees with Arjuna in 22 cases gives five independent readings, while he agrees with Ravicandra only in three places and with Vema in the remaining.

In view of this very close affinity between the texts of Arjuna and Rudrama, it is possible to assert that both of them derive their texts from a common archetype : while Rudrama gives the text as it came to him without entering into its merits, Arjuna applied to it what Matthew Arnold would have called the touchstone test, and whichever verse to his critical judgment appeared to be against the spirit of Amaru's poetry was regarded by him as dross to be ruthlessly rejected from the gold of pure poetry. Of the fourteen verses from Rudrama rejected by Arjuna, six contain descriptions of nature, one (प्रयच्छाहारं मे) appears to have

11. R. Simon : Das Amaruçataka Pp. 31–32, Kiel 1893.

been incorporated into the text from the marginalia—since it contains an idea parallel to the immediately preceding verse, and the rest are of a general character expressing in a flowery way the idea of love in the spirit of later authors, and therefore, not in the spirit of Amaru.

If any of the three recensions has any claim to be as near as possible to the original, then one should have no hesitation in declaring in favour of Arjuna, the oldest commentator. He declares in the opening verses of his Rasikasañjīvanī that he is going to explain the hundred verses which are known to be the verses of Amaru (प्रज्ञानवानमरुकस्य कवेः प्रसारश्लोकान् शतं विवृणुतेऽर्जुनवर्मदेवः ।); Vemabhūpāla, on the other hand, says that he has brought together the original verses and rejected the spurious ones : मूलश्लोकान् समाहृत्य प्रक्षिप्तान् परिहृत्य च । ; although, therefore, both have thus edited the original inflated text, yet from the almost identical sequence of the verses in Arjuna and Rudrama it would appear that Arjuna did not disturb the order of the verses, while Vema, in the process of bringing together the genuine and discarding the spurious in this so to say screening process—paid little attention to the original order. Even if we examine Dr. De's reconstituted text of the 72 stanzas, in which all the recensions agree, ' tentatively edited, as far as possible, from the variants noted in Simon's edition (garnered from all recensions)' as well as from the mss and editions which Dr. De has himself consulted, we shall not fail to be impressed by the discovery that Arjuna's text shows the greatest affinity with this reconstituted text, giving only about 45 variants as against 103 in Vema's text. Although, therefore, R. Simon remarks that it is not possible to know for sure which Recension could be con-

sidered as the best representative of the original, and[12] Oldřich Friš is of the view that Vema's text is better than that of Arjuna or Ravicandra, I feel we ought to agree with the view expressed by Dr. Bühler[13] that the III recension vouchsafed by the oldest commentator must be assigned the first place

The text of Ravicandra (II recension), too, appears to have been derived from this common source, viz., the inflated text of Rudrama ; for all its verses, with the exception of the last five and two others (लाक्षालक्ष्म and नभसि जलदलक्ष्मीं) which it shares with Arjuna and Vema respectively, are to be found in Rudrama's text. It is, however, transmitted in an extremely corrupt and mutilated form, as the following few examples will illustrate. One really wonders that in its hundred verses as many as *seven* are either hypermetrical or metrically defective, e. g. 9 (a) प्रिय त्वमेष्यसि, 17 (c) नयनसलिलच्छलाद् दृष्टिः सखीषु निपातिता, 28 (c) प्रियमभिसरसि मुग्धे त्वं समाहतडिण्डिमा, 47 (c) किमिदमथवा सत्यं मुग्धे त्वया विनिश्चितम्, 71 (d) रमणपदवी सारङ्गाक्ष्या ससंभ्रममुदीक्षिता, 73 (a) कथमपि प्रत्यावृत्ते प्रिये स्खलितोत्तरे, 84 (a) मलयमरुतां व्राता गता. Many of the variants it gives appear to be inferior or obscure, if not altogether meaningless ; e. g. 18 (c) ईषद्वक्रितकन्धरः it reads as ईषद्वक्रिमकन्धरः, 9 (d) वर्बरकर्कशैः it reads as वर्करकर्करैः ; 19 (6) निगदतः श्रुत्वैव तारं वधूः it reads as निगदतस्तस्योपहारं वधूः, 25 (b) तद्वीटिकासंस्पृशि is given as तद्वीटिकां संस्पृशि, 41 (a) for कान्ते सागसि यापिते or शापिते .it has कान्ते सागसि शायिते, 82 (b) प्रतिवचनमुखैः प्रण-

---

12. the Recensions of the Amaruśataka. Journal of the Czechoslovac Oriental Institute Prague, Vol. XIX. 1951 Pp. 125–176.

13. Z. D. M. G. Vol, 57 1893. P. 94.

मितम् । and so on. In view of this mutilated form and its many corruptions, it would be proper to assign it an inferior place, and the evidence that it offers in determining the original text is not of that high probative value which the other recensions have, but is at best secondary.

If this is conceded and we take into consideration the verses which are common to Arjuna, Vema and Rudrama. the number of verses about which there should be no reasonable doubt will rise from 72 to 84 ; and the number of verses excluded by only *one* of these three and, therefore, doubtful verses will be 16 viz.—

(1) धीरं वारिधरस्य (2) मलयमरुतां व्राताः (3) सा बाला वयमप्रगल्भ० (4) पुरस्तन्व्या गोत्र० (5) ततश्चाभिज्ञाय (6) न जाने संमुखायते (7) अनल्पाचिन्ता० (8) इति प्रिये पृच्छति (9) यास्यामीति समुद्यतस्य (10) जाता नोत्कलिका (11) ततो महाविरह० (12) सैवाहं प्रमदा 13) इदं कृष्णं कृष्णं (14) तन्वङ्ग्या गुरुसंनिधौ, all excluded by Vema; (15) सालक्तकेन नवपल्लव०. excluded by Arjuna and (16) कान्ते तल्पमुपागते excluded by Rudramadeva.

Nearly all these verses with the exception of 7, 8, 10 and 13 are ascribed to Amaru in the anthologies and other secondary testimonia ; while in regard to the 12 verses found only in Vema viz. (1) अच्छिन्नं नयनाम्बु (2) रोहंन्तौ प्रथमं (3) आयस्ता कलहं (4) क्वचित्ताम्बूलाक्तः (5) स्मररसनदी० (6) निःशेषच्युत० (7) शठान्यस्याः काञ्ची० (8) पुष्पोद्भेदमवाप्य (9) पराची कोपेन (10) स्विन्नं केन मुखं (11) नान्तः प्रवेश (12) प्रियकृतपटस्तेय०, with the exception of अच्छिन्नं नयनाम्बु—not a single verse is ascribed to Amaru in the anthologies or in rhetorical works.

All this points to the conclusion already drawn above, viz. that the III recension vouchsafed by the commentary of Arjuna must be assigned the first place.

Is the Amaruśataka a Compilation ?

In the iutroduction to the Subhāsitaratnakośa of Vidyākara [14] Dr. D. D. Kosambi remarks that the Amaruśataka seems to him to be a compilation rather than a work of unitary authorship. There is such overwhelming testimony against this unorthodox view, that no one will take this *ex cathedra* judgment seriously. A Śataka is usually the work of a single poet. The form allows easy interpolation, especially as it comprises independent, self-standing verses, neither closely-knit by a common thread of narrative, nor arranged systematically into logical groups or Vrajjyās. Each single verse gives as in miniature painting, a single or a complex phase of the emotion of love, an intriguing situation, or a subtle mood: His gift of lyrical phrasing, the happy touch of ease and naturalness, the precision and the restrained elegance of his diction, the incisive force of his condensation – what in a word can be described as the spirit of Amaru – show an individuality and unity of structure

---

14. It is remarkable that Vidyākara gives as many as 32 verses of Amaru, 14 anonymously and the remaining attributed to numerous authors like विकटनितम्बा, सिद्धोक, भट्टहरि, देवगुप्त and so on. He gives two verses — वल्तु तरला दृष्टा–636 and - यदि विनिहिता शून्या–638 as of Amaru (अमरुकस्य); but none is found in any of the recensions of Amaru. Śrīdharadāsa, the author of the Saduktikarṇāmṛta, who wrote his work in the 1st decade of the thirteenth century, correctly attributes 21 of these to Amaru, and yet a period of only about fifty years separated him from Vidyākara.

which mark the poems as the product of a single creative mind.

The earliest mention of Amaru as a poet of eminence who excelled in painting love in detached verses is found in the middle of the ninth century. Ānandavardhana, in his Dhvanyāloka says :--

मुक्तकेषु हि प्रबन्धेष्विव रसबन्धाभिनिवेशिनः कवयो दृश्यन्ते । यथा ह्यमरुकस्य कवेर्मुक्तकाः शृङ्गाररसनिष्यन्दिनः प्रबन्धायमानाः प्रसिद्धा एव ।

III, 7, P. 142.

The Daśarūpakakāra (last quarter of the 10th century) cites numerous verses from what he calls the Amaruśataka, and since then the tradition is uniform among rhetoricians of referring to the poems of Amaru as Amaruśataka. Arjuna speaks of अमरुककवेः प्रसार-श्लोकान् शतम्--the hundred verses known as belonging to Amaru ; Rudrama speaks of the अमरुशतकम्, and Vema mentions अमरुककविना रचितां शृङ्गाररसात्मिकां शतश्लोकीम् ।

Dr. Pischel [15] in his introduction to the Śṛṅgāratilaka makes the suggestion that originally the Amaruśataka was intended, like Rudraṭa's Śṛṅgāratilaka, to illustrate the sentiment of love and the types of heroes and heroines, and from this point of view the seeming incoherence of the single stanzas becomes at once intelligible. The suggestion, as remarked by Dr. S. K. De,[16] " is indeed very ingenious but unlikely since no definite tradition of any particular object is associated with the work." The seemingly incoherent arrangement and the absence of any logical grouping of the verses are properly explained by Arjuna who remarks :—

---

15 Rudraṭa's Śṛṅgāratilaka, Kiel 1886, Pp. 9-11.

16. The text of the Amaruśataka, by S. K. De, Our Heritage, Vol. II, 1954, P. 13, footnote.

यदपि चामी श्लोकाः संभोगमीर्ष्यामानं प्रणयमानेन, प्रणयमानमभिसरणेन, अभिसरणं प्रवासविप्रलम्भेन तिरयन्ति तदपि कवेरभिसंधानम्। अतिनिरन्तरमेकरसोपनिबन्धोऽप्युद्वेजको भवति।

It was part of the poet's plan to give the verses without regard to their logical sequence : for the grouping of the poems according to their *Rasa* would by their monotony have palled upon the minds of men, and hence the description of the joy of dalliance or of wounded pride is followed by that of lover's assignation, and that in its turn by the description of the pangs of separation caused by the lover's going abroad on a journey; the only binding thread that the poem recognises is the thread of love, which makes these detached verses look like a connected composition. Already in the time of Ānandavardhana, the Śataka had been brought into its present form ; and though centuries intervene between Amaru and Ānandavardhana, if there had been any other definite tradition of any particular object associated with the work, there is no reason why that should not have been mentioned by Ānandavardhana.

Appreciation of the Poem

The Amaruśataka is a centum of lyrical pieces, each complete in itself, enshrining in delicate cameo-like pictures, various fleeting emotions, moods and attitudes, couched in language which makes for magical beauty and charm. Often the lyrics assume a dramatic form which dynamically unfolds the working to a climax of a set of actions and circumstances evolved from one another (41,50). Thus these pictures – " these moment's monuments "– are not static, though they seem to have arrested and frozen the lover's thoughts, moods, actions and desires into the span of just four lines. It has been aptly said that " one verse of Amaru

is worth a hundred works", and critics are not wanting who have actually shown how these verses present the various stages of plot and action as in a full-dressed dramatic piece.

The love here depicted runs through the entire range of emotional situations from the first almost supersensual spring of the ripe senses into passionate desire, the absolute dedication to love, the heart-ache which mere suspicion of wavering on the lover's part may cause a maiden, the furious jealousy which gnaws at the heart, to the ecstasy of sexual surrender (35), with all its surging poetry of sensual rapture, its honeyings and dalliance, and the sad and the dreary prospect of a life without love, when the non-chalant lover, in a society which allowed the male to take numerous wives, after the first flush of passionate desire, is cooled in his ardour or is kindled anew by the appeal of sexual beauty of another rival, and the power of physical desire drives him to break his vows. The poor woman is then just another of his chattel (81); he may occasionally favour her with his visits,may be courteous and gallant to her and calmly suffer the rebukes with which she rebuffs him and protesting his innocence may renew his vows of undying loyalty to his love (30); or of a coarser grain, he may turn up at dawn after some sensuous erotic experience with another, that leaves visible marks on his person, to the utter exasperation of the pining woman whose heart is still loyal to him (24, 16, 71). There is such heart-rending pathos in the song of the neglected wife who laments the ruin of their ardent love and finds life itself as a scourge with which she is punished (38, 81).

When hearts have once mingled
Love first leaves the well-built nest;

The weak one is singled
To endure what it once possessed.

The truth of these lines of Shelley is brought home to us by this and similar songs of Amaru; for it is a very remarkable feature of Amaru's love-poetry that his women are true to their plighted troth, and whenever inconstancy is referred to, it is always associated with men. This is very remarkable, indeed, in view of the fact that popular Sanskrit poetry is full of the riotous appetite of women and bitterly complains about their vileness, unreliability and fickleness.

In these adventures of the poet among the lush pastures of amatory verse, "the passion for beauty is there, but is less explicit than the eshly passion." The poems, according to approved oriental standards, can be classified into two groups in the first instance. The first group sings of love in union (Sambhoga) and gives a very frank and vivid portrayal of the various aspects of love in practice. While some of these pictures are on the side of excess and may be objected to by persons of very sensitive and refined tastes, as going beyond aesthetic bounds, yet to those who face the facts of life openly and are not restrained by such inhibitions—and ancient Indian poets were free from these—and freely admit with an eminent English author that "the keenest pleasure to which the body is susceptible is that of sexual congress", these pictures, with their infinite variety, subtlety and charm, are highly poetic and have become models for all later poetry of the same genre; these imitations, which miss the very tender, very yearning, very precious quality of the original have degenerated into vulgar and revolting pictures of lubricious dalliance, which give the impression that the imitators looked upon venery as the only natural occupation of young men and women.

Much of this poetry would have, at the turn of the century, fluttered the dovecotes of the highly sophisticated Victorians, whose smug conventions made it difficult to represent such verse as in good taste. 'But there is a certain healthiness in this sexuality', as Prof. Kosambi remarks, which eschews the sordid pruriency of a vulgar liaison, the bestialities, perversities and abnormal manifestations of sex which now seem proper literary material in the West.

The group comprises the following verses:— 3, 4, 15, 18, 20, 25, 32, 35, 36, 39, 40, 41, 43; 51, 60, 65, 66, 67, 74, 76, 77, 80, 86, 89, 90, 97, 100.

The second group consists of poems which sing of love in separation (Vipralambha). It can be divided into four sub-groups according as (1) it speaks of love before the stage of fulfilment (Ayoga), or (2) as it speaks of separation caused by lover's tiffs and tantrums (Praṇayamāna) or (3) more seriously of separation due to a feeling of injured pride caused by the lover's faithlessness and inconstancy (Īrṣyāmāna) and lastly (4) of separation impending or actual which is due to the lover's going abroad on a journey (Pravāsa–vipralambha).

Of Ayoga there are just four lyrics:- 5, 57, 78, 88. In one of these (No. 5) the poet speaks of the upsurge of passionate desire in the heart of a maiden, so eloquently expressed by the bewitching play of her glances. In another (No 88), the fascinated lover feels that even though the ecstasy of passionate embraces is as yet denied to him, yet even frequent wanderings along the road that skirts her house yield the highest bliss. In 57 the poet depicts the sad plight of a maiden who laments that she can neither hide her love nor disclose it—for she dare not confide in her friends, is too shy to glance at her lover who

knows her heart, and is afraid of the clever people around lest they make fun of her aud read the meaning of even the slightest gesture. " Will my heart, which was the cradle of my love, prove to be its grave ?" she sadly asks.

Praṇayamāna–vipralambha, separation caused by lovers' quarrels – the next group – comprises Nos. 9, 14, 19, 21, 22, 27, 37, 45, 84, 85. The beloved in a mood of playful resentment ordered her lover to leave her alone, but to her utter despair and sorrow he straight-away flounced out of the house without so much as a farewell, and now she is shocked by his rudeness in thus trampling on love and wonders that her shameless heart yet yearns for him (14). Another woman went too far in her severity towards her serious-minded lover, ignored his prostrations and soured his feelings by calling him ' sly scoundrel '; and when he went off in a pet she clasped her hands on her heaving bosom and turned her tear-laden eyes appealingly to her friends(19). Here is a very intriguing situation : when lying in the same bed, the lovers have out of pique turned their backs on one another, and although a desire for conciliation is lying in their heart, they dare not give up their stiff attitude; for the person who takes the first steps towards peace-making admits defeat ! But fortunately their averted glances meet by chance and their anger is dissolved in their close embraces (21).

The next group–Irṣyāmāna–vipralambha–separation which is due to anger caused by the fickleness and faltering of love on the part of the lover contains the largest number of poems (Nos. 6, 7, 8, 10, 16, 17, 23, 24, 28, 30, 33, 34, 42,44, 50, 5 , 59, 61, 63, 64, 66, 70, 71, 72, 73, 75, 79, 93, 94, 96, 98, 99.) Here is a verse containing a dazzling play of dialogue between lovers, full of felicities and surprises that excite. The lover addresses his beloved and pleads

with her that she should give up her anger. She denies that she is angry; on the other hand she says that it was all her fault. 'In that case why weepest thou?' he asks. 'Before whom do I weep?' 'Before me;' 'What am I to thee?' She asks. 'Why, thou art my beloved;' 'It is precisely because that I am not, that I weep.' (50).

What lover would not covet the punishment his lady-love metes him out for his wavering loyalty! She holds him tight in her lisssome arms and drags him to the sleeping apartment from the presence of her friends and there, admonishing him not to behave in that way, strikes him, while he laughingly denies the accusation! (10).

How subtly and yet effectively does the offended lady vent her displeasure against her lover! "For she rises to greet him while he is yet afar and thus avoids sitting together with him; the passionate embrace is foiled by her leaving him under the pretext that she herself would bring the betel for him. She keeps a number of servants employed near at hand and thus prevents all confidential talk" — and thus she gives full vent to her anger under the guise of doing him honour. What fine irony is there when the lover realises that his lady's welcome is but a mask for her anger and coldness! (17)

A wistful twilight beauty of phrase and cadence seems to permeate the songs of the partin of lovers full of tender pathos and poignant touches of feeling What lovely picture does the poet give of the woman, who for days on end had patiently suffe. the agony of severance from her lord, and now on the day he promised to return, she looked for him with almost feverish impatience, watching as far as the eye could reach: long and long was the weary waiting; the shadows of evening lengthened, darkness crept on and the

traffic on the roads had ceased and yet there was no sign of the lover. Distraught with grief, she took a step towards her home, but once more quickly gazed at the road lest she should miss him homeward returning! (91)

To this group, dealing with Pravāsa-vipralambha, belong the following verses:— 11, 13, 31, 46, 49, 52, 53, 83, 91, and 92.

It is rare to find anything to match the following picture of an Abhisārikā—the passionate woman who seeks out her lover- for its sheer poetry and for the sly mixture of its irony and charm. "Flushed with the wine of the grapes she gathered in Cupid's vineyard,"

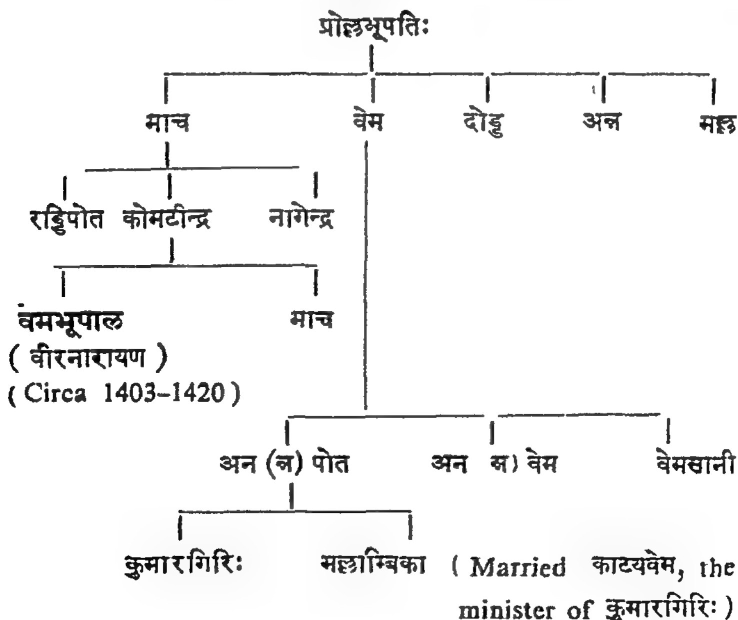
Forth she sallies
To the trysting place, with her jewels tinkling
And the gingle of her anklets therewith mingling
When, as to the beat of drum, she queenly treads
What need her glances around she cast dismayed! (29)

There is no end to such lovely pictures, and we shall end this section by giving the picture of an innocent maiden whose friends have advised her to scold her lover for his alleged faults; and when face to face with him, the tutored patter of words is reeled off her tongue somehow, not with the fluency of self-confidence, and then she bends her will to the behests of love; such is the way of love, so sweet in its naturalness. (43)

Vemabhūpāla

The poet Amaru is fortunate in claiming for his work three royal commentators viz. Arjunavarmadeva, the author of the '*Rasikasañjīvanī*', Rudramadevakumāra, who, I believe, is the Kākatīya king Pratāparudra (1290-1328) and Vemabhūpāla alias Vīranārāyaṇa of *Koṇḍavīḍu*, the hero

of Abhinava-Bhaṭṭa-Bāṇa's *Vemabhūpālacarita* or *Vīra-nārāyaṇacarita*. From the introductory verses of his commentary *Śṛngāradīpikā* on the *Amaruśataka* and the copper-plate grants of Annavema and others from a colateral branch of the same family, we are able to fix precisely his genealogy. He belonged to the Paṇṭa-kula. In this family was born Prolla who was the progenitor of a mighty race. The following table represents the genealogy of the family:—

Vema, the second son of Prolla was a great warrior and had earned for himself the titles "Pallava-Trinetra" and "Jaganobbagaṇḍa." He built the steps leading from the river Pātālagaṅgā, a subsidiary of the Kṛṣṇā, up the hill at Śrīśailam. Vemabhūpāla, too, was a great warrior and

had won the title "Viranārāyaṇa" and ' Jaganobba-gaṇḍa."

He was a great lover of literature and of the fine arts, and besides the *Śṛṅgāradīpikā* he has written a work on Alaṁkāra – the *Sāhitya-Cintāmaṇī*[17] and also a work on music—the *Saṅgīta-Cintāmaṇi*[18]

---

17. *Descriptive Catalogue of Sanskrit manuscripts*—Oriental Manuscripts Library, Madras, Vol XXII, Page 8708.

18. Trivandrum Palace Library ; *Triv. Cat.* Page 80, Two Mss Nos 1415, 1416.

ABBREVIATIONS

Z. D. M. G.	Zeitschrift der Deutschen morgenlandischen Gesellschaft.
Arjuna, Arj	Arjunavarmadeva
Rudrama, Rdr	Rudramadevakumāra
Ravi	Ravicandra
Annals B.O.R.I.	Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute.

अमरुककविविरचितं

अमरुशतकम् ।

श्रीवेमभूपालविरचितया शृङ्गारदीपिकासमाख्यया व्याख्ययोपेतम् ॥

श्रीगणेशायनमः ।

अन्योन्यमेलनवशात्प्रथमं प्रवृद्धं मध्ये मनाग्व्यवहितं च कुतोऽपि हेतोः ।
प्राप्तं दशामथ मनोरथलाभयोग्यां पायाच्चिरं रतिमनोभवयोः सुखं वः ॥१॥

आसीच्चतुर्थान्वयचक्रवर्ती वेमक्षितीशो जगनोब्बगण्डः ।
एकादशेति प्रतिभाति शङ्का येनावताराः प्रथमस्य पुंसः ॥ २ ॥

राज्यं वेमः सुचिरमकरोत्प्राज्यहेमाद्रिदानो
भूमीदेवैर्भुवमुरुभुजो भुक्तशेषामभुङ्क्त ।
श्रीशैलाग्रात्प्रभवति पथि प्राप्तपातालगङ्गे
सोपानानि प्रथमपदवीमारुरुक्षुश्चकार ॥ ३ ॥

मांचक्षोणिपतिर्महेन्द्रमहिमो वेमक्षितीशाग्रजो
रामाद्यैः सदृशो बभूव सुगुणैस्तस्य त्रयो नन्दनाः ।
कीर्त्या जाग्रति रेडिपोतनृपतिः श्रीकोमटीन्द्रस्ततो
नागक्ष्मापतिरित्युपात्तवपुषो धर्मार्थकामा इव ॥ ४ ॥

वेमाधिपो माचविभुश्च नन्दनौ श्रीकोमटीन्द्रस्य गुणैकसंश्रयौ
भूलोकमेकोदरजन्मवाञ्छया भूयोऽवतीर्णाविव रामलक्ष्मणौ ॥ ५ ॥

स वेमभूपः सकलासु विद्यास्वतिप्रगल्भो जगदेकबन्धुः ।
कदाचिदास्थानगतः कवीनां काव्यामृतास्वादपरैः प्रसङ्गात् ॥ ६ ॥

अमरुककविना रचितां शृङ्गाररसात्मिकां शतश्लोकीम् ।
श्रुत्वा विकसितचेतास्तदभिप्रायं प्रकाशितां नेतुम् ॥ ७ ॥

मूलश्लोकान्समाहृत्य प्रक्षिप्तान्परिहृत्य च
विधत्ते विदुषामिष्टां टीकां शृङ्गारदीपिकाम् ॥ ८ ॥
[21]अवतारोऽथ संबन्धोऽभिप्रायो भावलक्षणम् ।
नायिका[22] तदवस्थाश्च नायकश्च ततो[23] रसः ॥ ९ ॥
अङ्गानि कैशिकीवृत्तेरलंकारस्ततः क्रमात् ।
इत्येतानि प्रवक्ष्यन्ते यथासंभवमञ्जसा ॥ १० ॥

(१) D_4 ०संगम० (२) Bm मनोभवलाभ० Mt मनोरथलोभ०; T,Ct मनोरथबोध० (३) D_6 चक्रवर्तिवेमक्षितीशो (४) D_4 जगदेकपालः; D_6 जनरक्षपालः; Bm जगदञ्जअ(द)ण्डः; Mt जगनञ्जगण्डः; T,Ct जननोञ्चगण्डः; O,Co जगदेकवीरः (५) O,Co,T,Ct परमस्य (६) Stanzas 3,4,5,6, omitted in Bm; while D_3 omits stanzas 2 to 7. (७) D_6,Mt स चिरमकरोत् (८) T,Ct प्राज्यहेमादिदानो (९) Mt,T,Ct प्राप्तपातालगङ्गासोपानानि (१०) D_6,U यावत्क्षोणि० (११) Mt ०विभवो (१२) D_6 वेमक्षितीशो यतः (१३) हेमाद्रेः सदृशो बभूव स गुणैः. (१४) D_6 रड्डिपोथनृ० (१५) D_6 ०कोमटीन्दुस्ततो. (१६) D_4 नंदकौ (१७) D_6 भूमावतीर्णाविव (१८) D_6 जगतश्च वन्द्यः; Mt जगनञ्जगण्डः (१९) D_6,U ०स्वादपरप्रसङ्गात्; Mt ०स्वादनतत्परोऽभूत् (२०) O,Co प्रकाशनं नेतुं (२१) D_4 अर्थावबोधः (२२) D_6 नायिका तदवस्था च; Bm नायिकास्तदवस्थाश्च (२३) Mt तथा रसः.

अत्र कविस्तावदविघ्नेन ग्रंथपरिसमाप्त्यर्थमिष्टदेवतास्मरणद्वारेणाशिषं प्रयुङ्क्ते ।

ज्याकृष्टिबद्धकटकामुखपाणिपृष्ठ-
प्रेङ्खन्नखांशुचयसंवलितो मृडान्याः ।
त्वां पातु मञ्जरितपल्लवकर्णपूर-
लोभभ्रमद्भ्रमरविभ्रमभृत्कटाक्षः ॥ १ ॥

(a) D_1, D_2 ज्याकृष्ट; D_3 ०खटिकामुख.

May Ambikā's glance from harm thee keep !—
As the dark pupil mingles with the radiance deep
Of nails that brightens the back of her hand
In Khaṭakāmukha pose, when the bowstring she stretches,
Graceful it flashes like the hovering bee,
When poised in greed over the blossoming spray
That hangs from her ear as a pendant gay. (1)

मृडान्याः दुर्गायाः कटाक्षः अपाङ्गदर्शनं त्वां पात्विति संबन्धः । कीदृशः कटाक्षः । ज्याकृष्टिबद्धकटकामुखपाणिपृष्ठप्रेङ्खन्नखांशुचयसंवलितः । ज्याकृष्टये बद्धः मौर्वीकर्षणाय सज्जितः कटकामुखपाणिः कटकामुखो नाम धनुराकर्षणहस्तविशेषः । उक्तं च । तर्जनीमध्यमामध्ये पुङ्खोऽङ्गुष्ठेन पीड्यते । यास्मिन्नामिकायोगात्स हस्तः कटकामुख इति ॥ तस्य पृष्ठे पश्चाद्भागे प्रेङ्खन्तश्चलन्तः नखानामंशवः तेषां चयः समूहस्तेन संवलितो मिश्रितः । पुनः कीदृशः । मञ्जरितकर्णपूरलोभभ्रमद्भ्रमरविभ्रमभृत् । मञ्जरितः संजातमञ्जरीकः । तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् इति इतच् प्रत्ययः । मञ्जरितश्चासौ पल्लवश्च स एव कर्णपूरः कर्णावतंसस्तत्र लोभेन स्पृहया भ्रमन् भ्रमरस्तस्य विभ्रमं लीलां बिभर्ति इति बिभ्रत् । अलोपमालंकारः । नखांशुचयमञ्जर्योः पाणिपल्लवयोः कटाक्षभ्रमरयोश्च सादृश्यप्रतीतेर्विद्यमानत्वात् । यथाकथंचित्सादृश्यं यत्रोद्भूतं प्रतीयते । उपमा नाम सेत्युक्तत्वात् । अत्र कविः शृङ्गाररसात्मकं काव्यं प्रारभमाणः आदौ वीररसाभिव्यञ्जिकां देव्या धनुराकर्षणक्रियां किमर्थमुक्तवानिति नाशङ्कनीयम् । यतः शृङ्गाररसात्मिकाया एव वश्यमुखीसंज्ञाया देव्याः ध्यानं विवक्षितवान् । उक्तं च त्रिपुरसारसिंधौ—संधाय सुमनोबाणं कर्षन्तीमैक्षवं धनुः । जगज्जैत्रीं जपारक्तां देवीं वश्यमुखीं भजेदिति ॥

(१) Bm त्वां पातु रक्षत्विति (२) Mg क्रियाकारकसंबंधः (३) D_3 ॰खटिकामुख॰ (४) D_4 ॰मुष्टि॰; Mg drops धनुराकर्षण before हस्तविशेषः (५) D_3 खटिकामुखः (६) D_4 drops पुनः कीदृशः (७) D_1, D_2, D_3 भ्रमन् संचरन्; D_4 भ्रमन् चलन् (८) Bm विलासं (९) D_4 adds after बिभ्रत् : एवंविधो

मृडान्या भवपत्न्याः । इन्द्रवरुण इत्यादिना आनुक् । कटाक्षः अपाङ्गदर्शनं त्वां पातु रक्षतु । (१०) D_4 व्यञ्जकं...धनुराकर्षणं (११) D_4 न शङ्कनीयम् (१२) D_1,D_2,D_5 त्रिपुरासार०; D_4 त्रिपुरारिसिन्धौ ; Bm त्रिपुराधारासिन्धौ ; Mt त्रिपुरसंहारसिन्धौ (१३) D_1,D_2, Bm जगज्जैत्रां. (१४) D_2,D_3,Mt भजे इति.

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तं
गृह्णन्केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण ।
आलिङ्गन्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥२॥

(a) D_1,D_2,O,T,U,S,Bm,Mg,Mt ०आदधानोंऽशु०.

May the fire of Śiva's dart scorch away your sins: the fire which was treated like a lover, caught in fresh iniquity, by the young wives of Tripura; as they repulsed it, it clung to their hands; although they struck it with force, it still seized the hems of their garments; as it seized them by the hair, they knocked it away from them; as it fell down at their feet, they did not observe it in their bewilderment; and as it lapped them in an embrace, they repelled it with tears in their lotus-like eyes. (2)

शांभवः शराग्निः वो युष्माकं दुरितं अशुभं दहत्विति संबन्धः । कथमिव स्थितः । आर्द्रापराधः कामीव । आर्द्रः सद्यःकृतः अपराधः पराङ्गनासंगमरूपः यस्य तथोक्तः कामी कामुक इव स्थितः । शराग्निकामुकयोर्विशेषणानि तुल्यानि । कीदृशः । यो हस्तावलग्नः सन् साश्रुनेत्रोत्पलाभिस्त्रिपुरयुवतिभिः क्षिप्तो निरस्तः । अंशुकान्तं चैलाञ्चलं आददानः आकर्षन् सन् प्रसभं प्रसह्य अभिहतस्ताडितः । केशेषु गृह्णन् निरुन्धन् अपास्तः अपाकृतः । चरणनिपतितः सन्नेक्षितो नावलोकितः । संभ्रमेण आलिङ्गन् अवधूतो निर्धूतः । अपिशब्दः समुच्चये । अत्र सम्भ्रमपदेन शराग्निपक्षे क्षिप्तत्वादिक्रियासु

वेगः सूचितः । कामुकपक्षे तु त्वरामात्रं सूचितम् । अत्राप्युपमालंकारः । साम्यालकारो वा । यथा । द्वयोर्यत्रोक्तिचातुर्यादौपम्यार्थोऽवगम्यते । उपमारूपकान्यत्वे साम्यमित्यामनन्ति तादित्युक्तत्वात् । अत्र अत्यन्तरौद्रशराग्नेरतिसुकुमारकामुकसादृश्यमुक्तिचातुर्येण प्रतिपादयन् कविः विषमेष्वपि प्रसङ्गेषु स्वरसिकत्वनिर्वाहशक्तिं प्रकटीकृतवान् । अथवा एवंविधस्य शराग्नेः कामिजनसादृश्यधर्मकथनेन कविर्न केवलं शृङ्गाररसनायका एव वीररौद्रादिरसनायकाश्च पुरुषाः स्त्रीणामग्रे स्वकीयां प्रक्रियाँमुत्सृज्य कामस्याशया पादप्रणामाद्युपचारानाचरन्तस्तासां वशे वर्तन्त इति स्वकाव्ये प्रतिपाद्यमानस्य कामपुरुषार्थस्य सर्वातिशोयित्वं दर्शितवान् । अत्र आवेगो नाम संचारी भावो व्यज्यते । यथोक्तं–उत्पातवातवर्षाग्निर्वाजिमत्तमतङ्गजैः । प्रियाप्रियश्रुतिभ्यां च स्यादावेगोऽतिसंभ्रमः ॥ अत्रायमग्निसंभवः । धूमाकुलितनेत्रत्वमङ्गसंकोचधूनने । अतिक्रमणमित्यादिरनुभावो भवेदिहेति ॥

(१) Only D_4 gives the explanation ; all other Mss. drop it ; D_2,D_3 Mt have आर्द्रापराधः सद्यःकृतापराधः कामीव स्थितः शराग्निश्च कामुकश्च । (२) This sentence is found in D_4 only (३) D_1,D_2,Mg,Mt आदधानः (४) Mt शराग्नेः दहनादिक्रियायां (५) D_1,D_2,D_3, Mg क्रियास्वावेगः (६) D_2 स्वस्य रसिकत्वनिर्वाहशक्तिः ; D_3 रसिकनिर्वाहशक्तिं ; D_6 स्वस्य रासिकस्य निर्वाह॰; Bm स्वस्य रसिकत्वं निर्वाहशक्तिं (७) D_4 धृतिं (८) D_6 वशेन (९) D_1,D_3,D_6 सर्वातिशय; D_2, Bm सर्वातिशयत्वं (१०) D_1,D_2,D_3 ॰घाटीमत्तमतङ्गजैः ; D_6 ॰घाटीमन्त्रमतङ्गजैः ; Bm ॰वर्षाग्नीसादीमत्त॰ (११) D_1,D_5 आवेगोक्तिसंभ्रमः ; D_2 सदावेगोक्तिसंभ्रमः ; D_6 स्यादावेगोऽङ्गसंभवः (१२) D_1,D_2,D_3,Mg अनुक्रमण॰; Bm अनुक्रमेण मिथ्यादिरनुभवो.

आलोलामलकावलीं विलुलितां बिभ्रच्चलत्कुण्डलं
किंचिन्मृष्टविशेषकं तनुतरैः स्वेदाम्भसां जालकैः ।

तन्व्या यत्सुरतान्ततान्तनयनं वक्त्रं रतिव्यत्यये
तत्त्वां पातु चिराय किं हरिहरब्रह्मादिभिर्दैवतैः ॥ ३ ॥

(a) D_2,D_3,D_4, U, Bm, Mg. ०वालिं

The countenance of the slender one, during the enjoyment of love in a reverse posture, with the fluttering dishevelled locks, with the swinging ear-pendants, with the forehead-mark a little blurred by the fine beads of perspiration, with the eyes grown languid at the end of the play of love--may that countenance preserve thee long! What need is there of Viṣṇu, Śiva, Brahman and other gods? (3)

तन्व्यास्तद्वक्त्रं त्वां चिराय पातु रक्षतु । अत्र रक्षणं नाम सुखजनकत्वम् । हरिहरब्रह्मादिभिर्दैवतैः किं प्रयोजनमिति संबन्धः । कीदृशं वक्त्रम् । यत् रतिव्यत्यये पुरुषायिते आलोलां चञ्चलां व्याकीर्णामलकावलीं बिभ्रत् । पुनः कीदृशम् । चलत्कुण्डलं दोलायमानकर्णाभरणम् । तनुतरैरतिसूक्ष्मैः स्वेदाम्भसां जालकैः कोरकैसदृशबिन्दुभिरित्यर्थः । किंचिन्मृष्टविशेषकं ईषदपाकृततिलकम् । पुनः कीदृशम् । सुरतान्ततान्तनयनं सुरतान्ते संभोगान्ते तान्ते ग्लाने नयने यस्य तत् । अत्र स्वभावोक्तिरलंकारः । यथा नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद् विवृण्वती । स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्युक्तत्वात् । अस्मिन् श्लोकत्रये आशीरलङ्कारोऽप्यनुसंधेयः । यथोक्तं — आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनमिति । तद्वक्त्रं त्वां पातु । हरिहरब्रह्मादिभिर्दैवतैः किमित्यनेन इदानीमेव सुखदायिन्येतादृशि युवतिवक्त्रे सिद्धे सति एतद् विहाय कालान्तरसुखदायिनो हरिहरब्रह्मादयो न सेव्या इत्युक्तं भवति । तथा च **नीतिवाक्यामृते**——योऽर्थकामावपाकृत्य धर्ममेवोपसेवते । पक्वं क्षेत्रं परित्यज्य अरण्यं कर्षतीव स इति ॥ श्रमो नाम भावो व्यज्यते । यथोक्तम् – श्रमः खेदोध्वमृगयायुद्धवाह्याधिरोहणैः । संभोगनृत्यशास्त्रास्त्रव्यायामाद्यैः प्रजायते ॥ निश्वासस्वेदसीत्काराः संकोचो मुखनेत्रयोः । शीतवातोदकच्छायापेक्षासंवाहनानि च । अङ्गमोटनमित्याद्यैरनुभावैः स लक्ष्यते ॥

(१) Mt चलन्ती कुण्डले यस्मिंस्तत् । लम्बमानकर्णाभरणमिति भावः । (२) D_1,D_2,D_3,D_6,Mg कोरकैर्बिन्दुभिरित्यर्थः । जालकवज्जालकैरिति; Mg has जालक एव जालानि for जालकवज्जालकैः (३) D_3 ईषदामृष्टतिलकं (४) D_4 explains निधुवनावसानस्था(ग्ला)ननेत्रं (५) D_1,D_2,$D_3$$D_4$,$D_5$,Mt परिहृत्य (६) D_1,D_2,D_5 ०र्थकामावुपाहृत्य; D_6 ०र्थकामानपाहृत्य; Mg ०नुपाहृत्य (७) Mt कृष्णतीव सः (८) D_1,D_2, Mt नाम संचारी भावो (९) D_1,D_2,Bm ०युद्धयानाधि० (१०) D_3 निश्वासश्चाथ सीत्कारः (११) D_2 सुलक्षितः.

कविरिदानीं स्वकाव्ये प्रतिपाद्यमानस्य कामपुरुषार्थस्य फलं दर्शयति—

संदष्टाधरपल्लवा सचकितं हस्ताग्रमाधुन्वती
मा मा मुञ्च शठेति कोपवचनैरानर्तितभ्रूलता ।
सीत्काराञ्चितलोचना सपूलकं यैश्चुम्बिता मानिनी
प्राप्तं तैरमृतं श्रमाय मथितो मूढैः सुरैः सागरः ॥४॥

(a) Bm,Mg माधून्वती. (c) T सपुलकैः.

When her sprout-like lip is bitten, she shakes her fingers in fright, and with the dance of her creeper-like eye-brow she cries in anger, "Leave me alone, thou brute!", while with a hissing sound she contracts her eyes; those who, with thrills of pleasure snatch kisses from such a proud maiden, alone obtain nectar; the ocean was churned by the stupid gods for nothing! (4)

यैः मानिनी रमणी सपुलकं चुम्बिता तैः अमृतं प्राप्तम् । सागरो मूढैः सुरैः श्रमाय मथित इति संबन्धः । कीदृशी मानिनी । संदष्टाधरपल्लवा सती सचकितं भयसंभ्रमसहितम् । चकितं भयसंभ्रममित्युक्तत्वात् । हस्ताग्रमाधुन्वती विक्षिपन्ती । पुनः कीदृशी । हे शठ धूर्त मा मा अलमलं मुञ्च त्यजेत्यादिकोपवचनैः सह आनर्तितभ्रूलता चलितभ्रूलता । पुनः कीदृशी । सीत्काराञ्चितलोचना सीत्कारेण अञ्चिते ईषन्मुकुलिते लोचने यस्याः सा तथोक्ता ।

अत्र केचित् यैरिति बहुवचनेन मानिनीत्येकवचनेन एकस्यां नायिकायां बहूनां पुरुषाणां रतिं प्रसज्य नायिकां साधारणीं कृत्वा रसाभासं कृतवन्तः। यथोक्तं – एकस्यैवानुरागश्च तिर्यङ्म्लेच्छगतोऽपि वा। योषितो बहुसक्तिश्च रसाभासस्त्रिधा मत इति॥ तस्मादश्लीलं भवति। किंतु मानिनीति जातौ एकवचनं यैर्मानिन्यश्चुम्बिता इत्यर्थः। यस्य नायकस्य यस्यां नायिकायां अभिरतिस्तस्य नायकस्य तस्यां नायिकायां सुखातिशयस्य विद्यमानत्वात्। अत्र नायिकानायकविशेषनिश्चयो न कर्तव्यः। अत्र शठेति संबुद्ध्या धूर्तत्वं गम्यते। गूढविप्रियकृच्छठ इति नायकभेदो न विवक्षितः। मानिनीशब्दोऽपि स्त्रीसंज्ञामात्रपरः। स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिय इति मान ईर्ष्याकोपः सोऽस्या अस्तीति न विवक्षितम्। किं च कोपवचनानि च भ्रूलतानर्तितानि च प्रियस्य शाठ्यकर्मणा संभूतानि न भवन्ति। किंतु अधरस्पर्शसंजातेन किलकिञ्चितनाम्ना स्त्रीचेष्टाविशेषेण। यथोक्तम् — क्रोधाश्रुहर्षभीत्यादेः[12] संकरः किलकिञ्चितमिति। यैश्चुम्बिता मानिनी तैरमृतं प्राप्तं इत्यनेन अमृतमत्रैव विद्यत इत्युक्तम्। मूढैः सुरैः सागरः श्रमाय मथितः इत्यनेन तत्रामृतं नास्तीत्युक्तं भवति। अत्र तत्त्वापह्नवरूपमलंकारः। यथार्थममृतमपह्नुत्य अधररसस्यामृतनिरूपणात्।

(१) Mt तैरेव (२) D_4 explains दन्तपीडितोष्ठकिसलया (३) D_1,Bm भयसंभ्रमे इत्यु०; Mt भयसंभ्रमे इत्यमरः। (४) D_4 explains सरसकोपवाक्यैः (५) D_1 नयने; Mt लोचने नेत्रे (६) D_4,Bm drop मानिनीत्येकवचनेन (७) D_3,Mt ०रागश्चेत् (८) Mt ०सक्तिश्चेत् (९) D_3 उत्तरं तु मानिनीति जात्येकवचनम्; D_6 जात्यैकवचनम् (१०) Mt ०मात्रज्ञापकः (११) D_5 drops किंतु अधर...किलकिञ्चितमिति (१२) D_4 ०भीत्याद्यैः संस्कारः (१३) D_3,D_6,Mg अधरस्यामृत०

सखी नायिकां ब्रूते।

अलसवलितैः प्रेमार्द्रार्द्रैर्मुहुर्मुकुलीकृतैः
क्षणमभिमुखैर्लज्जालोलैर्निमेषपराङ्मुखैः।

हृदयनिहितं भावाकूतं वमद्भिरिवेक्षणैः
कथय सुकृती कोऽयं मुग्धे त्वयाद्य विलोक्यते ॥ ५ ॥

Tell, Oh charming one, who is the happy one at whom you are looking to-day with eyes that turn languidly, overflowing with love–with eyes which time and again close themselves, which for a moment turn to him directly and then flicker to and fro in bashfulness, then move away for a moment and betray involuntarily the feeling of love that has nested in your heart. (5)

हे मुग्धे ईक्षणैः अद्य त्वया यो विलोक्यते अयं सुकृती कः कथयेति संबन्धः । कीदृशैरीक्षणैः । अलसवलितैः अलसानि च तानि वलितानि च अलसवलितानि तैः । अलसं लक्ष्यान्निवृत्तं वलितं पुनः प्रवृत्तम् । यथा– अलसं तदभीष्टार्थाद् व्रीडाद्यैर्यन्निवर्तनम् । वलितं तन्निवृत्तस्य भूयस्तस्याव-लोकनमित्युक्तत्वात् । पुनः कीदृशैः । प्रेमार्द्रार्द्रैः प्रेम्णा अत्यर्थं द्रवीभूतैः । प्रेम्णा मनसि द्रवीभूते सति ईक्षणेऽपि द्रवीभूतत्वं विद्यत एव । पुनः कीदृशैः । मुहुर्मुकुलीकृतैः प्रियदर्शनसुखातिशयेन असकृन्निमीलितैः । यथा–स्फुरत्संश्लि-ष्टपक्ष्माग्रैसुखविश्रान्ततारका । मुकुला दृष्टिरानन्दोदिति । पुनः कीदृशैः । क्षणमभिमुखैः । पुनः कीदृशैः । लज्जालोलैः लज्जया चञ्चलैः । पुनः कीदृशैः । निमेषपराङ्मुखैः निमेषरहितैः । पुनः कीदृशैः । हृदयनिहितं हृदये स्थापितं भावाकूतं–अत्र भावो नाम रतिसंज्ञः स्थायी भावः– भाव एव आकूतं भावाकूतं आकूतमभिप्रायः । तद्वमद्भिरिव उद्गिरद्भिरिव प्रकाशयद्भिरित्यर्थः । अत्र चक्षुःप्रीतिर्नाम प्रथमावस्था द्योत्यते । आदराद्वी-क्षणं तत्र चक्षुःप्रीतिरितीर्यते । अत्र नायिका स्वीया मुग्धा चेति कैश्चिदुक्तं तदयुक्तम् । यतस्त्वया कोऽयं विलोक्यत इत्यनेन अस्वीयस्य नायकस्य गम्य-मानत्वात् । स्वीयश्चेत् सख्यादिभिर्विज्ञातो भवति । अतः कोऽयमिति प्रश्ना-नुपपत्तिः । तस्मान्नायकस्यान्यत्वात् नायिकापि स्वीया न भवतीति । किं तु परकीया । किं च मुग्धे इति संबुद्ध्या वीपरीतलक्षणया अपह्नवेन वैदग्ध्यं गम्यते । अत्रालस्यादिभिर्भावलेशैरल्पस्य शृङ्गाररसस्य सूचितत्वात् कैशिकी-

वृत्तेरङ्गं नर्मस्फोटोऽनुसंधेयः । यथा भारतीये—या श्लक्ष्णनेपथ्यविशेषचित्रा सुसंयुता या बहुनृत्तगीता । कामोपभोगप्रवरोपचारा तां कैशिकीं वृत्तिमुदाहरन्ति ॥ नर्म च नर्मस्पन्दो नर्मस्फोटोऽथ नर्मगर्भश्च । कैशिक्याश्चत्वारो भेदा ह्येते समाख्याताः ॥ तत्र नर्मस्फोटस्तु भावानां सूचितोऽल्परसो लेवैरिति । अत्र जौतिरलंकारः ।

(१) D_1,D_2,D_4 Mg ॰न्निवर्तितम् (२) D_6 युज्यत एव (३) $D_1,D_2,D_3.D_4$,Bm ॰पक्ष्माग्रा Mg पक्ष्मान्ता (४) D_1, D_2,D_6, आनन्द इति; D_4 आनन्दा इति (५) Bm adds अभिमुखशब्देन मुग्धं विवक्षितं स्वभावालोकितं मधुरं मुग्धं भावगर्भमविच्छ-लात् after आभिमुखैः । D_6 adds प्रियस्य मुखदर्शनैः (६) D_2 लज्जाचञ्चलैः ; D_6 लज्जाचञ्चितैः ; D_4 adds ह्रिया after लज्जया (७) D_4 explains चित्तस्थापितं (८) D_4 explains स्वीय-नायकत्वेन अगम्यमानत्वात् (९) Bm,Mt स्त्रीसंयुता (१०) D_4 प्रवणोपचारा ; Mg प्रचुरोपचारा (११) D_1 ॰ल्परसो लेशैरिति D_2,D_3,D_5,D_6 ॰ल्परसादिभिः ; Mg ॰ल्परसैरिति (१२) Bm युक्तिरलंकारः.

नायकेन भेदोपायं प्रापिता सखी नायकमाह—

अङ्गुल्यग्रनखेन बाष्पसलिलं विक्षिप्य विक्षिप्य किं
तूष्णीं रोदिषि कोपने बहुतरं फूत्कृत्य रोदिष्यसि ।
यस्यास्ते पिशुनोपदेशवचनैर्मानेऽतिभूमिं गते
निर्विण्णोऽनुनयं प्रति प्रियतमो मध्यस्थतामेष्यति ॥ ६ ॥

(a) Mg अङ्गुल्यग्रमुखेन (b) D_2,O फूत्कृत्य फूत्कृत्य च ; T रोदिष्यसे

Why weepest thou, Oh Angry One, silently, pushing aside continually thy tears with the points of thy finger-nails? Thou shalt weep still more and loudly, when thy

beloved, seeing that thy sulkiness has passed beyond the proper limit through the counsels of evil gossips, will get disgusted with (any attempts at) reconciliation and will become indifferent towards thee. (6)

हे कोपने हे कोपनशीले अङ्गुल्यग्रनखेन बाष्पसलिलं विक्षिप्य विक्षिप्य बहुशोऽवधूय तूष्णीं किं वृथा रोदिषि । पिशुनोपदेशवचनैः दुर्जनबोधनवाक्यैर्यस्यास्ते माने ईर्ष्याकोपे अतिभूमिं अतिशयं गते सति प्रियतमो निर्विण्णो निर्वेदं प्राप्तः सन् अनुनयं प्रार्थनां प्रति मध्यस्थतामुदासीनतामेष्यति । तदा सा त्वं बहुतरमतिमात्रं फूत्कृत्य फूत्कारं कृत्वा सशब्दमित्यर्थः रोदिष्यसीति संबन्धः । अत्र सखी नायिकामिदानीं वृथा किं रोदिषि, इतःपरं बहुतरं रोदनं भविष्यति इति भाययित्वा मानस्त्याज्यः इति कथयतीत्यभिप्रायः । अत्र नायिका स्वीया मध्या च । नायकः शठः । अत्र मानापनयनोपायो भेदः तेन प्रवर्तितः इति अवगन्तव्यम् । साम्ना भेदेन दानेन नत्युपेक्षारसान्तरैरिति षड्भिरुपायैर्नायको नायिकानां मानमपनयति । तत्र चाटुवचः साम भेदस्तत्सख्युपार्जनमित्युक्तत्वात् । मानकृतो विप्रलम्भशृङ्गारः । अत्र विप्रलम्भकृतं सोपालम्भवचनरूपं नर्म । यथा भारतीये -- ईर्ष्याक्रोधप्रायं सोपालम्भवचनं च न विरुद्धम् । सामोपक्षेपयुतं सविप्रलम्भकृतं नर्म । आक्षेपोऽलंकारः । प्रतिषेधोक्तिराक्षेप इति ।

(१) D_1,D_2 गमिता (२) D_2 adds नखाग्रेण इत्यर्थः; Mg अङ्गुल्यग्रमुखेन (३) Found only in D_4 (४) Found only in D_4; D_5 explains दुर्जनप्रलापैः (५) D_4 adds इतिकर्तव्यतामूढो भूत्वा इत्यर्थः । (६) Mt बोधयित्वा (७) D_4 मानं त्यज (८) D_6 अत्र मानापनयनाय भेदः प्रवर्तत इत्यवगन्तव्यः (९) D_6 इति अवगन्तव्यः (१०) D_1,D_3 सत्युपेक्षा०; Bm रत्युपेक्षा० (११) D_1,D_2,Bm नायिका नायकानां (१२) Bm विप्रियकृतं.

सखी नायिकासन्निधौ नायकमाह —

दत्तोऽस्याः प्रणयस्त्वयैव भवता सेयं चिरं लालिता
दैवादद्य किल त्वमेव कृतवानस्या नवं विप्रियम् ।

मन्युर्दुःसह एष यात्युपशमं नो सान्त्ववादैः स्फुटं
हे निस्त्रिंश विमुक्तकण्ठकरुणं तावत्सखी रोदितु ॥ ७ ॥

It was you who gave your love to her, and it was you who entertained and cherished her for a long time; and it is you who have, as fate would have it, inflicted a fresh grief on her. The resentment she feels is hard to overcome and cannot be obviously allayed by soothing words. Oh cruel one! let this friend now weep piteously out of a full throat. (7)

हे नायक अस्याः प्रणयो विस्रम्भस्त्वयैव दत्तः । प्रणयास्त्वातिविस्रम्भयाञ्चाप्रेमाण इत्यमरः । किं च भवता सेयं चिरं लालिता उपलालिता । अद्य दैवाद्दैववशात्त्वमेव अस्या एवंविधाया नवमपूर्वं विप्रियमप्रियं कर्म कृतवान् किल । किलशब्दो वार्तायाम् । वार्तासंभाव्ययोः किलेत्यमरः । स एष मन्युरेवंविधो विप्रियजातः कोपो दुःसहः सोढुमशक्यः । दुःसहत्वादेव सान्त्ववादैः सामवचनैरुपशमं शान्तिं नोपयाति स्फुटं निश्चयः । हे निस्त्रिंश नृशंस । नृशंसखड्गौ निस्त्रिंशावित्यमरः । विमुक्तकण्ठं करुणं च यथा भवति तथा । कण्ठशब्देन कण्ठध्वनिर्लक्ष्यते । विमुक्तकण्ठकरुणं अनिरुद्धकण्ठध्वनिकरुणं सशोकातिशयं मम सखी तावद्रोदित्विति संबन्धः । अवधौ तावच्छब्दः । यावत्कोपः शाम्यति तावदित्यर्थः । रोदित्वित्यत्र रुदादिभ्यः सार्वधातुक इति इडागमः । अत्र नायकेन भेदोपायं गमिता सखी नायकोपालम्भवचनव्याजेन नायिकामुपालभते । किमित्यनेन तव विस्रम्भो दत्तः । चिरमुपलालनं न कृतम् । यत्किंचिद्विप्रियं कृतमिति चेत्तद्दैवादेव न स्वतः प्रवर्तितम् । सामवचनान्यपि कृतानि तथापि कोपान्न विरमसि । औचित्यं वर्जयित्वा रोदिषि चेत् रुदिहि[10] कस्त्वां वारयतीत्यभिप्रायः । अत्र नायिका स्वीया मध्या च । नायकः शठः । अत्र विप्रियजातेर्ष्यामानकृतो विप्रलम्भशृङ्गारः । यथोक्तं—संभोगो विप्रलम्भश्च शृङ्गारो द्विविधो रसः । अयोगो विप्रयोगश्च विप्रलम्भोऽपि स द्विधा ॥ विप्रयोगस्त्रिधा मानप्रवासकरुणात्मकः । अत्र मानो द्विधा सोऽयमीर्ष्याप्रणयपूर्वकः ॥ तत्रेर्ष्यामानश्चतुर्विधः । यथोक्तं भारतीये—यत्र

स्नेहो भयं तत्र यत्रेर्ष्या मदनस्ततः । चतस्रो योनयस्तस्याः कीर्त्यन्ते तान्निबोधत ॥ वैमनस्यं व्यलीकं च विप्रियं मन्युरेव च । एतेषां संप्रवक्ष्यामि लक्षणानि यथाक्रमम् ॥ निद्राखेदालसगतिं सचिह्नं सरसव्रणम् । एवंविधं प्रियं दृष्ट्वा वैमनस्यं विधीयते ॥ बहुशो वार्यमाणोऽपि यस्तु तत्रैव दृश्यते । संघर्षात्तेन मात्सर्याद्व्यलीकमुपजायते ॥ जीवन्त्यां त्वयि जीवामि दासोऽहं त्वं च मे प्रिया । उक्त्वैवं योऽन्यथाकुर्यात्तद्धि वै विप्रियं भवेत् । प्रतिपक्षसकाशाद्यः सौभाग्यैकविकत्थनः । उपसर्पेत्सचिह्नश्च मन्युस्तत्रोपजायत इति ॥ अत्र विप्रलम्भकृतमुपालम्भवचनरूपं नर्म । आक्षेपोऽलंकारः ।

(१) D_4 ॰मुपालभते (२) D_1,D_2,D_3,Bm,Mt प्रणयास्त्वमी विश्रम्भ॰; Mg प्रणयःस्वामिविस्रम्भः॰; Bm has प्रणयो रञ्जनक्षमः before प्रणयास्त्वमी etc. (३) D_4 drops अप्रियं (४) D_1 ॰मक्षमः (५) D_4 explains घातुक इत्यर्थः । (६) D_4 drops the sentence. (७) D_3 यावत्तव प्रसादेन कोपः etc. (८) D_4 सान्त्व॰ (९) D_1,D_2 रोषान्न (१०) D_3 has रुदिहि । रुदन्तीं (रुदतीं) कस्त्वां etc. (११) D_6 विप्रलम्भास्त्रिधा (१२) Mt सामर्षात् (१३) D_1,D_2 सौभाग्यैरविकत्थनः; D_3 सौभाग्यैकविधानतः.

सखी नायिकामुपालभते ।

लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितो
निराहाराः सख्यः सततरुदितोच्छूननयनाः ।
परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्जरशुकै-
स्तवावस्था चेयं विसृज कठिने मानमधुना ॥ ८ ॥

The dearest of your heart sits outside with bowed head, drawing figures on the ground ; your confidants, their eyes swollen by ceaseless weeping, are going without food ; the parrots in the cage have given up their laughter-provoking prattle and you are reduced to this plight ! Leave now, Oh hard-hearted one, your sulkiness. (8)

प्राणदयितैः बहिर्बाह्यप्रदेशे अवनतः नतमुखः सन् भूमिं लिखन्नास्ते नखेन भूमिमालिखन् वर्तते । सख्यो निराहाराः आहाररहिताः । किं च सततरुदितोच्छूननयनास्तिष्ठन्ति । सततमश्रान्तं रुदितं रोदनं तेन उच्छूनानि प्राप्तश्वयथूनि नयनानि यासां तास्तथोक्ताः । पञ्जरशुकैश्च सर्वहासितपठितं हास्यकारी वाग्व्यापारः परित्यक्तं विमुक्तम् । तवावस्था चेयम् । इदंशब्देन सातिशयः संतापो लक्ष्यते । हे कठिने निष्ठुरप्रकृते अधुना इदानीं मानमीर्ष्याकोपं विसृज त्यजेति संबन्धः । स्वीया मध्या च नायिका । नायकः शठः । मानकृतो विप्रलम्भशृङ्गारः । अत्र विप्रलम्भकृतमुपालम्भवचनरूपं नर्म । आक्षेपोऽलंकारः ।

(१) D_3 reads निरपराधिनं नायकं दृष्ट्वा सखी etc. (२) D_4 explains प्राणप्रियः (३) D_2 बाह्यदेशे; D_4 बाह्याङ्गणे; Bm बहिर्देशे (४) Mg अवाङ्मुखः (५) Only D_4 gives the explanation नखेन ... वर्तते (६) D_2,D_3 drop आहाररहिताः; Mg त्यक्तभोजनाः (७) D_4 explains निरन्तररोदनेन उच्छूने उपबृंहिते नेत्रे यासां ताः तादृश्यो वर्तन्ते इति शेषः । (८) D_1,D_3 हास्यकारी व्यापारं (रः); D_3 हास्यकारिवाग्व्यापारः (९) D_1,D_2,D_4, D_6 मानकृतविप्रलम्भ॰.

नायकेन भेदं गमिता सखी नायिकामुपालभते ।

नार्यो मुग्धशठा हरन्ति रमणं तिष्ठन्ति नो वारिता-
स्तत्किं ताम्यसि किं च रोदिषि पुनस्तासां प्रियं मा कृथाः ।
कान्तः केलिरुचिर्युवा सहृदयस्तादृक्प्रियः कातरे
किं नो बर्बरकर्कशैः प्रियशतैराक्रम्य विक्रीयते ॥ ९ ॥

(a) D_2 बर्बुरकर्कशैः; S बर्ब्बर॰.

Women, seemingly innocent but deceitful at heart, forcibly rob the lover and do not desist though repelled. Why, therefore, do you pine away and why in vain do you

weep? Do not (thus) favour them unnecessarily. Your lover delights in love's play, is young and full of feeling. Why do you not overpower him with hundreds of ironical and harsh yet sweet compliments and make him your own? (9)

नार्यो मुग्धशठाः सत्यैः रमणं हरन्ति स्वाधीनं कुर्वन्ति । मुग्धाश्च ताः शठाः बहिर्मुग्धा इव लक्ष्यमाणा अन्तःशठाः इत्यर्थः । वारिताः सल्यः नो तिष्ठन्ति वारयितुं नो शक्या इत्यर्थः । तत्तस्माद् हे कातरे भीरु किं ताम्यसि किमर्थं ग्लानिं भजसि । किं च पुनः रोदिषि च । तासां त्वद्रमणहारिणीनां प्रियमिष्टं रोदनादिकं मा कृथाः । अस्या रोदनादिकमेव तासां प्रियमित्यर्थः । प्रियस्तादृक् कान्तः केलिरुचिः क्रीडाप्रियः युवा सहृदयः रसिकश्च । नः अस्माकं बर्बरकर्कशैः परुषकठिनैर्वचनैरिति शेषः । किं प्रयोजनं स नायकः प्रियशतैराक्रम्य अवरुध्य विक्रीयते विक्रियार्हः क्रियते स्वाधीनः क्रियत इत्यर्थः । इति संबन्धः । स्त्रीणां प्रियाकर्षणे नैपुण्यमेव प्रयोजनं न तु रोदनादिकं परुषकठिनो व्यापारश्च । तस्मात्सर्वं परित्यज्य सौम्यप्रकृतौ प्रिये अत्यन्तप्रियान् व्यापारान् प्रयुज्य तमावर्जयेति सखी बोधितवतीत्यभिप्रायः । दैन्यं नाम संचारीभावः । अत्र नायिका स्वीया अधीरा मध्या च । अधीरत्वं कथमिति चेत् बर्बरकर्कशैर्वचनैः किमिति सखीवचनात् । तथा चोक्तं दशरूपके—खेदयेद्दयितं कोपादधीरा परुषाक्षरैरिति । किं च कलहान्तरिता च । यथोक्तं—कोपात्कान्तं पराणुद्य पश्चात्तापसमन्वितेति । नायकः शठः । गूढविप्रियकृच्छठ इतिवचनात् । मानकृतविप्रलम्भशृङ्गारः । अत्र विप्रलम्भकृतं सोपालम्भवचनं नर्म । यथोक्तं भारतीये—ईर्ष्याक्रोधप्रायं सोपालम्भवचनं च न विरुद्धम् । सामोपक्षेपकृतं सविप्रलम्भकृतं नर्मेति । आक्षेपोऽलंकारः । प्रतिषेधोक्तिराक्षेप इति ।

(१) D_3,Mg भेदोपायं गमिता (२) D_2 drops सत्यः; Bm सद्यः (३) D_4 स्वायत्तीकुर्वन्ति (४) D_3 adds after शेषः—बर्बरः परुषेऽपि स्यात्, कर्कशे कठिने क्रूर इत्यमरः (५) D_3 आकर्षय; D_4 तमुपावर्तय; D_6 तमार्जय (६) D_8 मुग्धा च (७) D_6 परित्यज्य; Bm पराभूय (८) D_1,D_2,D_3,Bm,Mt drop this definition.

अपराधिनं नायकं नायिका निर्भर्त्सयति ।

कोपात्कोमललोलबाहुलतिकापाशेन बद्ध्वा दृढं
नीत्वा मोहनमन्दिर दयितया स्वैरं सखीनां पुरः ।
भूयोऽप्येवमिति स्खलन्मृदुगिरा संसूच्य दुश्चेष्टितं
धन्यो हन्यत एव निह्नुतिपरः प्रेयान् रुदत्या हसन् ॥१०॥

(d) D_6, O, S, Mg, Mt रुदन्त्या.

Binding him tightly, in her anger, with the shackles of her lissome creeper-like arms, she conducts her lover in the presence of her friends into the pleasure-house on her own initiative; the stammering forth, 'Ah, again he acted thus' thus suggesting his misdemeanour, she strikes him weeping while he, the blessed one, laughs, bent on denying everything. (10)

कोपात्कोमललोलबाहुलतिकापाशेन कोमले मृदुले लोले सात्त्विकाविर्भावेन सकम्पे बाहुलतिके एव पाशः तेन दृढं बद्ध्वा मोहनमन्दिरं संभोगगृहं नीत्वा स्वैरं यथेच्छं सखीनां पुरः सखीनां समक्षं भूयोऽप्येवमिति पुनरपि एवं करोषीति अर्धोक्त्या स्खलन्मृदुगिरा सगद्गदया मृदुलया वाचा दुश्चेष्टितं दुर्व्यापारं नायिकान्तरगमनरूपमित्यर्थः । संसूच्य संज्ञाप्य रुदत्या दयितया निह्नुतिपरो वञ्चनापरो धन्यो भाग्यवान् प्रेयान् प्रियतमो हसन् हन्यत एव ताडयत एव इति संबन्धः । प्रियतमया कृतानि निबन्धननिर्भर्त्सनताडनान्यपि धन्यत्वमापादयन्ति किमुत मधुरभाषणालिङ्गनादय इत्याभिप्रायः । नायिका स्वीया प्रगल्भा च किं च अधीरा । यथोक्तं दशरूपके—सावहित्थादरोदास्ते रतौ धीरेतरा क्रुधा । संतर्ज्य ताडयेत्कान्तं मध्याधीरेव तां वदेतिति ॥ नायको धृष्टः । यतो नायिकया संसूचितापराधस्ताड्यमानोऽपि सहासत्वात् । तथा चोक्तं — व्यक्ताङ्गो निर्भयो धृष्टः इति । ईर्ष्यामानकृतो विप्रलम्भशृंगारः । अत्र विप्रलम्भकृतं ईर्ष्याक्रोधप्रायं सोपालम्भवचनं नर्म । यथोक्तं भारतीये — ईर्ष्याक्रोधप्रायं सोपालम्भमिति । आक्षेपोऽलंकारः । प्रतिषेधोक्तिराक्षेप इति ।

(१) D_6 gives अत्र कवेर्वाक्यं before अपराधिनं नायकं etc. Mt has अपराधिनं नायकं......निर्भर्त्सयतीति कविराह । (२) This explanation कोमले मृदुले......बाहुलतिके एव पाशः तेन is found in D_3 only ; D_4 explains सुकुमारचञ्चलभुजवल्लरीभ्यामेव रज्ज्वा दृढं यथा तथा बद्ध्वा । (३) D_4 adds प्रापय्य after नीत्वा (४) D_3 adds मया निवारितोऽपि पुनरपि एवं करोषीति अर्धोक्तया सुखपारवश्यात् अर्धेरितया (५) D_3 adds वैस्वर्येण मन्दया वाचा after मृदुलया वाचा (६) D_3 explains आरोपितमौग्ध्यरोदनवत्या (७) D_4 वञ्चनोन्मुखः (८) D_3 adds अपराधे सत्यपि प्रियया संभावितत्वात् धन्यत्वम् । (९) D_3 सहृदयत्वात् ; Mt सहते (१०) D_4 drops यथोक्तं भारतीये etc.

नायकोक्तिः ।

यातः किं न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते
नो कार्या नितरां कृशासि कथयत्येवं सबाष्पे मयि ।
लज्जामन्थरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा
दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः ॥११॥

(c) T, Mg लज्जामन्दरता० ; O लज्जामन्धरता० Bm निपतद्धाराश्रुणा (d) Mg भसितेन U ०स्त्वया.

" Do they not, who go on a journey, meet again (their kith and kin) ? Thou must not, Oh pretty one, vex thyself on my account; thou art grown lean beyond measure." As with tears in my eyes, I spoke to her thus, she looked at me with her eyes — the pupils in them were languid with shame, and the tears were checked as they were about to tumble down—and she betrayed with her laugh her firm resolve to die soon. (11)

हे सुन्दरि याताः प्रोषिताः पुनर्न मिलन्ति किं किं न संगच्छन्ते । मत्कृते ममार्थे – अर्थे कृते च तादर्थ्ये निपातद्वयमीरितमिति । त्वया चिन्ता नो

कार्या न कर्तव्या। यतो नितरां अत्यर्थं कृशासि कार्श्यं भजसि। एवमनेन प्रकारेण सबाष्पे[३] मयि कथयति सति तया लज्जामन्थरतारकेण लज्जया मन्थरा मन्दचारिणी तारका कनीनिका यस्य तत् तथोक्तम्। निपतत्पीताश्रुणा निपतन्ति स्रवन्त्येव पीतानि निरुद्धानि अश्रूणि यस्य तत्तथोक्तम्। तेन चक्षुषा मां दृष्ट्वा हसितेन शुष्कहासेन भाविमरणोत्साहः भविष्यन्मरणे स्थेयान्[४] प्रयत्नः सूचितः ज्ञापित इति संबन्धः। प्रियस्य गमनं[५] श्रुत्वापि जीवामीति यत्तदिदं तादृशप्रेमयुक्ताया मम अनुचितमिति लज्जा। नितरां कृशासीत्युक्ते प्रियगमनानन्तरं जीवन्त्याः खलु कार्श्यं न ममेति तद्वचनं स्वगतमाक्षिप्य हसितं कृतम्। रोदनेन स्वकार्तर्ये[६] ज्ञायत इति अश्रुनिरोधः कृतः इत्यवगन्तव्यम्। अत्र निर्वेदो नाम संचारी भावः। यथोक्तम्- इष्टार्थविरहव्याधिक्रोधतत्त्वावबोधनैः। दारिद्यताडनाक्षेपपरवृ[७]ध्यावलोकनैः। निन्दापवादमानैश्च निर्वेदो निष्फलत्वधीः॥ अन्तर्बाष्पोद्गमध्याननिश्वासस्वावमाननैः। दैन्यगद्गदवैवर्ण्यैरभिनेयो भवेदयमिति॥ स्वीया प्रगल्भा च नायिका, नायकोऽनुकूलः। एकार्यत्तो[८]ऽनुकूलः स्यादिति। भाविप्रवासाविप्रलम्भशृङ्गारः। अत्रात्मोक्षेपरूपं शृङ्गारि नर्म। आत्मोपक्षेपसङ्केच्छामानैः शृङ्गार्यपि त्रिधेत्युक्तत्वात्। आक्षेपोऽलंकारः।

(१) D_8,Mg,Mt किं न संगच्छन्ति; Bm किं स्वभवनं न गच्छन्ति (२) D_3 लभसे (३) D_3 explains प्रियाकार्श्यजन्यदुःखोद्भूतबाष्पे इत्यर्थः। (४) D_4 स्थिरप्रयत्नः (५) D_1, D_4, D_5,Mt गमनप्रसङ्गं (६) D_6 स्वकार्ये (७) D_6 ॰प्रवृत्यन्ता॰ Bm ॰परिवृत्या॰ (८) D_4, D_6 एकायतो.

नायिका सखीभिर्मानकरणाय बोधिता तत्कर्तुमशक्ता सती ताः प्रत्याह-

तद्वक्त्राभिमुखं मुखं विनामितं दृष्टिः कृता पादयो-
स्तत्संलापकुतूहलाकुलतरे श्रोत्रे निरुद्धे मया।
पाणिभ्यां च तिरस्कृतः सपुलकः स्वेदोद्गमो गण्डयोः
सख्यः किं करवाणि यान्ति शतधा मत्कञ्चुकीसंधयः॥१२॥

(a) D_3 यत्कञ्चुके; D_4,Mg मत्कञ्चुलीसंधयः। D_1, Oa,S, Bm मत्कञ्चुके सन्धयः (c) O, S, T, Mt सपुलकस्वे॰.

When my face was turned to his face, I bowed it down, and I bent my glance at my feet; I closed my ears which had great eagerness to hear him speak; I covered with my hands the sweat breaking forth together with horripilation on my cheeks; but what could I do, my friends, when the seams of my bodice were bursting in a hundred places? (12)

तद्वक्त्राभिमुखं तस्य नायकस्य वक्त्राभिमुखं[1] वदनसंमुखं मुखं मदीयं विनमितं अवाक् कृतम्। दृष्टिर्मम पादयोः कृता न्यस्ता। तत्संलापकुतूहलाकुलतरे तस्य नायकस्य संलापाः संभाषणानि तेषु कुतूहलं आदरः तेन आकुलतरे अतिव्यग्रे यच्छ्रोत्रे कर्णौ पाणिभ्यां निरुद्धे पिहिते। गण्डयोः मदीयकपोलयोः सपुलकः सरोमाञ्चः स्वेदोद्गमश्च पाणिभ्यां तिरस्कृतः प्रच्छादितः। हे सख्यः मत्कञ्चुक्याः मम कञ्चुलिकायाः संधयः स्यूतबन्धस्थानानि शतधा यान्ति बहुधा यान्ति भिद्यन्ते। किं करवाणि किं कुर्यामिति संबन्धः। अत्रापि प्रियः कृतापराधः तस्मिन्समागते एवमेवं कर्तव्यमिति भवतीभिर्यदुपदिष्टं तत्सर्वं मया कृतमेव। अभिलाषे प्रच्छादितेऽपि हर्षातिशयादुपबृंहितैरवयवैः कञ्चुके भिद्यमाने सति भावः प्रकाशतां याति। कथं मानः क्रियत इत्यभिप्रायः। अत्र हर्षो नाम संचारी भावः। यथोक्तम्–हर्षो मनःसमुल्लासो गुरुदेवमहीभुजाम्। प्रसादात् प्रियसङ्गाच्च भवेदिष्टार्थलाभतः॥ मुखनेत्रप्रसन्नत्वं प्रियोक्तिपुलकोद्गमैः। गात्रोपबृंहणस्वेदसंश्लेषैः सोऽभिनीयते इति॥ अत्र नायिका स्वीया मुग्धा च। यथोक्तं–मुग्धा-ल्पयौवना मूढा लज्जाविजितमन्मथा। मानोऽस्या निष्फलस्तोक इत्युक्तत्वात्। नायकः शठः। अत्रात्मोपक्षेपरूपं शृङ्गारि नर्म। प्रतीयमानः सूक्ष्मोऽलंकारः। इङ्गिताकारलक्ष्योऽर्थः सौक्ष्म्यात्सूक्ष्म इति स्मृतः। वाच्यः प्रतीयमानश्च सूक्ष्मोऽत्र द्विविधो मतः॥ इति वचनात्।

(१) D_3, Bm explain आननाभिमुखं आननसन्मुखीभूतं मदीयं मुखं विनमितमपाकृतम्। (२) D_4 दृष्टिर्मदीयावलोकनं पादयोः कृता

अत्रौत्सुक्यं नाम संचारी भावः । यथोक्तं – कालाक्षमत्वमौत्सुक्यमप्राप्तेरिष्टवस्तुनः । संतापः शयनं चिन्ता निःश्वासो गमनोद्यमः । इत्याद्यैरनुभावैः स्यादभिनेयमिदं बुधैरिति । अत्र नायिका स्वीया मध्या च । किं चावस्थाभेदतः कलहान्तरिता । यथोक्तं भारतीये – सेर्ष्यः कलहनिष्क्रान्तो यस्याः नागच्छति प्रियः । सा पश्चात्तापसंप्राप्ता कलहान्तरिता भवेदिति ॥ नायिकाः पुनरवस्थाभेदैर्नाष्टविधाः । तत्र वासकसज्जा वा विरहोत्कण्ठितापि वा । स्वाधीनभर्तृका चैव कलहान्तरिता तथा ॥ खण्डिता विप्रलब्धा च तथा प्रोषितभर्तृका । तथाभिसारिका चैवमित्यष्टौ नायिकाः स्मृताः ॥ नायकः शठः । यतो नायिकया व्रजेत्युक्तमात्र एव शय्यां त्यक्त्वा अन्यत्र गतवानिति । प्रणयमानकृतो विप्रलम्भशृङ्गारः । यथोक्तं दशरूपके – तत्र प्रणयमानः स्यात् कोपावेशितयोर्द्वयोरिति । अत्रात्मोपक्षेपरूपं शृङ्गारि नर्म । अत्र नर्मणि हास्याभावेऽपि न सर्वं सहास्यमित्यवेति दशरूपकवचनेन विरोधः । यथा भारतीये – उत्थापितशृङ्गारं निरुद्धकरुणं निवृत्तवीररसं हास्यप्रवचनबहुलं नर्म त्रिविधं विजानीयादित्यत्र बहुलग्रहणेन हास्यस्यानियमदर्शनात् । स्वभावोक्तिरलंकारः ।

(१) D_6 सत्वरनिरस्तप्रेम्णि ; Mg सरभसं यथा तथा विगलितप्रणये (२) Bm ०मप्राप्तेऽभीष्टवस्तुनि (३) D_6 ०दनुमेयं (४) Bm ०भेदतोऽष्टधा (५) D_2, D_3, Bm, Mt स्वाधीनपतिका (६) D_4 कोपस्य वशयोर्द्वयोः ; D_6 कोपावेशतया द्वयोः ; Bm,Mt कोपोपहितयोर्द्वयोः ; Mt कोपावेशाद्द्वयोरिति (७) D_1,D_3, Bm, Mt विरुद्धकरणं ; D_2,D_5 विरुद्धकरुणं ; D_4 विशुद्धकरुणं (८) Bm बुधो विजानीयात् (९) D_1,D_2 ०स्यानियमात् ; Bm हास्यस्य नियमदर्शनात् (१०) D_3 defines स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनमिति लक्षणम् ।

कवेर्वाक्यम् –

दम्पत्योर्निशि जल्पतोर्गृहशुकेनाकर्णितं यद्वच-
स्तत्प्रातर्गुरुसंनिधौ निगदतस्तस्यातिमात्रं वधूः ।

कर्णालम्बितपद्मरागशकलं विन्यस्य चञ्चूपुटे
व्रीडार्ता विदधाति दाडिमफलव्याजेन वाग्बन्धनम् ॥१५॥

(c) S कर्णालङ्कृत॰ (d) D_3 प्रकरोति ; S, T डाडिम

When the house-parrot, which had heard the words exchanged during the night between the married couple, repeats them beyond measure in the presence of the elders, the young bride, afflicted by shame, hinders its speech as she sticks a small ruby from her ear-ornament into its beak under the pretext of a pomegranate seed. (15)

निशि रात्रौ जल्पतोः दम्पत्योः यद्वचः गृहशुकेनाकर्णितं श्रुतं तद्वचनं प्रातः गुरुसंनिधौ गुरुजनसमीपे अतिमात्रं बहुतरं निगदतः उच्चारयतः तस्य शुकस्य चञ्चूपुटे त्रोटीसंपुटे व्रीडार्ता लज्जाकुला वधू रमणी दाडिमफलव्याजेन दाडिमीबीजच्छद्मना । अत्र फलशब्देन बीजं लक्ष्यते । कर्णालम्बितपद्मरागशकलं कर्णभूषणकलितमाणिक्यखण्डं विन्यस्य निधाय वाग्बन्धनं वचननिरोधं विदधाति करोतीति संबन्धः । अत्र नायिका स्वीया प्रगल्भा च । प्रागल्भ्यं कथमिति चेत् यथोक्तं दशरूपके – ऊहापोहोक्तिचातुर्यकार्यकौशलसंयुता । यौवनान्धा स्मरोन्मत्ता प्रगल्भा दयिताङ्गके । विलीयमानेवानन्दाद्रतारम्भेऽप्यचेतना ॥ नायकोऽनुकूल । अत्र सम्भोगशृंगारः । यथोक्तं दशरूपके – अनुकूलौ निषेवेते यत्रान्योन्यं विलासिनौ । दर्शनस्पर्शनादीनि स संभोगो मुदान्वितः ॥ अत्र नर्मगर्भो द्योत्यते । यथोक्तं – छन्ननेत्रप्रतीचारो नर्मगर्भोऽर्थहेतव इति ॥ युक्तिरलंकारः । यथोक्तम् – अयुज्यमानस्य मिथः शब्दस्यार्थस्य वा पुन- । योजना क्रियते या सा युक्तिरित्युच्यते बुधैः ॥ इति ।

(१) Mg adds सल्लापवतोः after जल्पतोः ; D_1,D_2,Bm,Mt संल्पतोः (२) D_6 तरुणी (३) D_1, D_7 कर्णभूषणनिहितमाणिक्यश्रीखण्डं ; D_2 कर्णभूषणनिहितमाणिक्यखण्डं ; Bm कर्णभूषणकलितं माणिक्यखण्डं Mt ॰कलितं माणिक्यपिण्डं.

नायिका स्वापराधं प्रच्छादयन्तं नायकं निह्नुते ।

अज्ञानेन पराङ्मुखीं परिभवादाश्लिष्य मां दुःखितां
किं लब्धं शठ दुर्नयेन नयता सौभाग्यमेतां दशाम् ।
पश्यैतद्दयिताकुचव्यतिकरासक्ताङ्गरागारुणं
वक्षस्ते मम तैलपङ्कमलिनैर्वेणीपदैरङ्कितम् ॥१६॥

(b) T ०मेनां दशां

(d) D_2 तिलतैलपङ्क०; Bm मलतैलपङ्क०; U ०वैणी०

What hast thou, Oh rogue, gained by bringing thy blessedness to this pass, through the wickedness of embracing me in ignorance, while my back was turned on thee and when I was so sorely afflicted by thy contemptuous disregard for me? Behold thy chest, red with the powder which smears it owing to contact with thy beloved's breasts, now bears the traces of my braid stained with the dregs of oil ! (16)

हे शठ धूर्त परिभवात्तिरस्कारात् दुःखितां पराङ्मुखीमनभिमुखीं मामज्ञानेन अविचारेण आश्लिष्यालिङ्ग्य अद्य सौभाग्यं नायिकान्तराश्लेषजनितशोभावत्त्वं एतां दशामीदृशीमवस्थां नयता प्रापयता दुर्नयेन दुर्विनयेन भवता किं लब्धं किं फलं प्राप्तं न किमपि लब्धमित्यर्थः । तामेव दशां विवृणोति । ते दयिताकुचव्यतिकरासक्ताङ्गरागारुणं दयितायाः कुचौ ताभ्यां व्यतिकरः संपर्कः तेन आसक्तः अनुलिप्तः स चासावङ्गरागश्चर्चाविशेषः तेन अरुणमेतद्वक्षः मम तैलपङ्कमलिनैः तैलपङ्कमलीमसैः वेणीपदैः कचोच्चयसंस्पर्शस्थानैः—वेणी नदीवाहे कचोच्चय इत्यमरः । अङ्कितं लाञ्छितं पश्यावलोकयेति संबन्धः । अत्र नायिका नायकस्य हितं कथयन्तीव अपह्नवेन तस्य वञ्चनां प्रकटितवतीत्यभिप्रायः । अत्र नायिका स्वीया धीरा प्रगल्भा च । यथोक्तं — धीरा गुप्तविकारा स्यादादराज्ञार्पणादिकृदिति । किं च खण्डिता । तथा चोक्तं — ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायिता इति । नायको धृष्टः ।

अत्र शठेति संबुद्ध्या नायकविशेषो नोक्तः । किंतु क्रुद्धाया नायिकाया नायकं प्रत्यामन्त्रणम् । यथोक्तं भारतीये – दुःशीलश्च दुराचारः शठो वामो विरूपकः । निर्लज्जो निष्ठुरश्चेति प्रियः [10]कोपेऽभिधीयते । इति । वैमनस्यकृतेर्ष्याविप्रलम्भशृङ्गारः । अत्र मानकृतं शृङ्गारि नर्म द्योत्यते । यथोक्तम् – आत्मोपक्षेपसङ्गेच्छामानैः शृङ्गार्यपि त्रिधेति । अत्र हेतुरलंकारः ।

(१) D_4 दयितं (२) D_4 explains भवता कृतादन्यनारीसंभोगादित्यर्थः । (३) D_3 explains संजातदुःखां ; Mt has अत एव पराङ्मुखीं मां अज्ञानेन etc. (४) D_1 explains शोभां; D_2, Bm, Mt शोभावत्वं ; D_4 भवदीयं रामणीयकं ; Mg शोभनत्वं (५) D_4 अविनीतेन ; Mt दुर्विनीतेन (६) D_4 संघर्षणं (७) Mt ०संपर्कं० (८) D_6 adds दशरूपके after तथा चोक्तं (९) D_3 adds यथा व्यक्तापराधो गतभीः स धृष्ट इति कथ्यते (१०) D_2 क्रोधे.

नायिका कृतापराधं नायकं चातुर्यात्खेदयति ।

एकत्रासनसङ्गतिः परिहृता प्रत्युद्गमाद्दूरत-
स्ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाश्लेषोऽपि संविघ्नितः ।
आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके
कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः ॥१७॥

(a) D_5, Bm, Mt ० संस्थितिः

Sitting together on the seat she frustrated by rising to receive him when he was still far away; a passionate embrace she hindered under the pretence that she would bring the betel ; by keeping a number of servants employed near at hand she gave no room for any conversation ; thus the clever one, under the guise of doing him honour , gave full vent to her anger against her lover through courteousness. (*lit*: the clever one thus allowed her resentment to attain its end.) (17)

दूरतः दूरादेव प्रत्युद्गमात् प्रत्युत्थानादेकत्रैकस्मिन् पीठादौ आसनसङ्गतिः आसने आसीनतया कृता सङ्गतिः मेलनं परिहृता निषिद्धा । ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाश्लेषोऽपि रभसेन त्वरया कृताश्लेषः संविघ्नितः संजातविघ्नः कृतः । तारकादित्वादितच् । अन्तिके समीपे परिजनं व्यापारयन्त्या कार्येषु प्रेरयन्त्या तया आलापोऽपि भाषणमपि न मिश्रितः न संयोजितः । अनेन प्रकारेण चतुरया विदग्धया कान्तं प्रति प्रियतममुद्दिश्य उपचारत उचितोपचारात् कोपः ईर्ष्यामानः कृतार्थीकृतः सफलीकृत इति संबन्धः । अपराधिनि प्रिये समागते सति सहवाससंश्लेषसंल्लापानामकरणमेव कोपस्य कृतार्थत्वमित्यभिप्रायः । अत्रावहित्थं नाम संचारी भावः । यथोक्तं भारतीये – अवहित्थं भयव्रीडाधाष्टर्यकौटिल्यगौरवैः । आकारगोपनं तस्मिन्ननुभावा भवन्त्यमी ।। अन्यथा कथनं दृष्टेरन्यथा चान्यथा स्थितिः । विषाददैन्यकृतके कथाभङ्गो मृषादरः ।। इति । अत्र नायिका स्वीया प्रगल्भा धीरा च[10] । नायकः शठः । अत्र मानकृतो विप्रलम्भशृङ्गारः नर्मगर्भः । यथोक्तं – छन्ननेत्रप्रतीचारो नर्मगर्भोऽर्थहेतव इति । युक्तिरलंकारः ।

(१) D_3, D_6, Bm प्रियं (२) D_1, D_4, D_5, आसिकया ; D_2 आसनसङ्गतिः मेलनं परिहृता ; Bm आसितायां मेलनं (३) D_4 adds वीटिकाप्रापणव्याजेन (४) D_4 explains त्वरया कृतमालिङ्गनमपि ; Mt आश्लेषः परिरम्भोऽपि (५) D_3 explains गन्धाद्याहरणाय प्रेरयन्त्या (६) D_3 adds न श्रुत इत्यर्थः । (७) D_1, D_2, drop उचित before उपचारात् ; D_3 कुलाङ्गनाक्रियमाणोचिताचारादिव (८) D_6 समागच्छति (९) D_1, D_2, D_5, Mg विषादधैर्ये कृतके कथाभङ्गो मृषादरः । D_3 विषादधैर्यकृन्नर्म कथाभङ्गो मृषादरः । ; Mt विषादधैर्यकृतककथाभङ्गो मृषादरः । (१०) D_1, D_3, Bm, Mt, add सावहित्थादरोदास्ते रतौ धीरेतरा क्रुधेति ।.

कवेर्वाक्यम्–

दृष्ट्वैकासनसङ्गते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-
देकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।

तिर्यक्वक्रितकन्धरः सपुलकप्रेमोल्लसन्मानसा-
मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥१८॥

(a) D_5 संस्थिते; O एकत्रासनसङ्गते (b) S नयने विधाय; O ॰नुबन्धच्छलः (c) U सपुलकं प्रेमो

A rogue of a lover, noticing his two beloved girls seated on the same couch, steals behind them cautiously, and under the pretence of playful fun, he closes the eyes of one and then turning his neck a little, kisses the other one whose heart leaps with joy as thrills of pleasure pass through her frame, while the orbs of her cheeks beam with restrained smiles. (18)

एकत्रासनसङ्गते एकं च तदासनं च एकासनं तत्र सङ्गते मिलिते निषण्णे इत्यर्थः। प्रियतमे प्रेयस्यौ दृष्ट्वा पश्चादुपेत्य पृष्ठतः समासाद्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः विहितः कृतः क्रीडानुबन्धः केलिव्यासङ्गः स एव छलो व्याजो येन सः तथोक्तः। आदराद्बहुमानात् एकस्यास्तयोरन्यतरस्याः नयने दृशौ पिधाय पाणिभ्यामाच्छाद्य तिर्यग् वक्रितकन्धरः विवलितग्रीवः सन् धूर्तो वञ्चकः सपुलकप्रेमोल्लसन्मानसां सपुलका चासौ प्रेमोल्लसन्मानसा च ताम्। किं च अन्तर्हासलसत्कपोलफलकां अन्तर्गतहसितेन शोभमानगण्डस्थलामपरां द्वितीयां नायिकां चुम्बति इति संबन्धः। अभिप्रायो व्यक्त एव। अत्र हर्षो नाम संचारी भावः। नायिके स्वीये। तयोराच्छादितनयना मुग्धा। अन्या मध्या प्रगल्भा वा। नायकः शठः। संभोगशृङ्गारः। अत्र नर्मगर्भः। युक्तिरलंकारः।

(१) D_4, Mg, केलिव्यापारः (२) D_6 विलुलितग्रीवः; D_3 चुम्बनार्थं विवलितग्रीवः; D_5 विचलितग्रीवः; Mt तिर्यक्वक्रीकृतकण्ठः (३) D_4 explains पुलकसहिता च प्रणयेन उल्लसन्मानसा च ताम्। (४) Mt ॰स्थली°.

सखीनामुपदेशेन मानं कृत्वा प्रियं निरस्य पश्चात्तापं गताया नायिकाया दीनां दशां कविराह—

चरणपतनप्रत्याख्यानात्प्रसादपराङ्मुखे
निभृतकितवाचारेत्युक्त्या रुषा परुषीकृते ।
व्रजति रमणे निःश्वस्योच्चैः स्तनाहितहस्तया
नयनसलिलक्लिन्ना दृष्टिः सखीषु निपातिता ॥१९॥

(a) O. ॰पतितप्रत्या॰ (b) D_6 Bm, Mg ॰चारेत्युक्त्वा (c) D_8 ॰च्छिन्ना ; Bm. ॰छन्ना.

As she forbade the lover throwing himself at her feet, he showed himself averse to kindness or favour and when his feelings were soured by epithets like "sly scoundrel" he turned his back on her ; thereupon she heaved a deep sigh and held her hands on her bosom and directed her glance , veiled in tears, towards her friends. (19)

चरणपतनप्रत्याख्यानात् चरणपतनस्य पादप्रणामस्य प्रत्याख्यानं निरसनं अनङ्गीकार इत्यर्थः । तस्मात् प्रसादपराङ्मुखे प्रसादः प्रसादनम् । णिजन्तात् घञ् । तत्र पराङ्मुखः विमुखस्तस्मिन् । किं च हे निभृतकितवाचार निगूढ-धूर्तचारित्रेत्युक्त्या इति वचनेन जनितया रुषा कोपेन परुषीकृते रूक्षतां गमिते रमणे दयिते व्रजति निर्गच्छति सति । उच्चैरतितरां निःश्वस्य निश्वासं कृत्वा स्तनाहितहस्तया कुचनिहितहस्तया । अत्र कविना पताकाहस्तो विव-क्षितः । अत्याहिते हृदि न्यस्ते हस्त इत्युक्तत्वात् । नायिकयेति शेषः । नयनसलिलक्लिन्ना नयनसलिलैर्नेत्रजलैः क्लिन्ना आर्द्रा दृष्टिः । निरीक्षणम् । अत्र दीना नाम दृष्टिर्विवक्षिता । यथोक्तं—सबाष्पमन्दसंचारा शोकैर्दीना दृगीरितेति । सखीषु निपातिता न्यस्तेति संबन्धः । अत्र चरणपतनप्रत्या-ख्यानादित्यनेन निभृतकितवाचारेत्युक्त्या च अपराधी प्रियः तस्मिन् प्रसादो न कर्तव्यः परुषवचनान्यपि प्रयोक्तव्यानीति सख्युपदेशश्च निःश्वस्येत्यनेन पश्चात्तापश्च । स्तनाहितहस्तयेत्यनेन अत्याहितं च । नयनसलिलक्लिन्ना दृष्टिः सखीषु निपातितात्यनेन भवतीनां दुरुपदेशेन ईदृशीमवस्थां प्राप्तास्मीत्ययमर्थ-श्चावगम्यते । अत्र दैन्यं नाम संचारी भावः । नायिका स्वीया मुग्धा च । किं च कलहान्तरिता । नायकः शठः । विप्रलम्भशृङ्गारः । सभयं नर्म । जातिरलंकारः ।

(१) D_6 गूढविप्रियकारिन् (२) D_4 explains फूत्कृत्य (३) Mg drops कुचनिहितहस्तया (४) Mg लोके दीना । D_6 दीनालोका हगीरिता । D_2 शोकादीना (५) D_6 explains विश्वस्येत्यनेन भवतीनां दुरुपदेशेन ईदृशीं अवस्थां प्राप्तास्मीति अयमर्थश्च गम्यते । (६) Mt drops सभयं नर्म.

नायिका सखीभिर्मानकरणाय बोधिता तद्वचनोल्लंघनभयेन कपटं विधाय मानं कृतवतीति कविराह—

काञ्च्या गाढतरावबद्धवसनप्रान्ता किमर्थं पुन-
र्मुग्धाक्षी स्वपितीति तत्परिजनं स्वैरं प्रिये पृच्छति ।
मातः सुप्तिमपीह लुम्पति ममेत्यारोपितक्रोधया
पर्यस्य स्वपनच्छलेन शयने दत्तोऽवकाशस्तया ॥२०॥

(c) D_4, D_6, U लुम्पति ; Bm स्वप्तुमपीह वारयति मामित्याहितक्रोधया.

When the lover gently asked the servants of the beloved as to why the lovely-eyed (lady) had tightly fastened the end of her garment with her girdle and again slept, she cried out in her anger : " Ah mother ! he would not even allow me to sleep ! " and turning on her side as in sleep , made room (for him) in her bed. (20)

काञ्च्या मेखलया गाढतरावबद्धवसनप्रान्ता सती गाढतरं अतिदृढं अवबद्धः संयतो वसनप्रान्तश्चैलाञ्चलो यस्याः सा तथोक्ता । मुग्धाक्षी वामलोचना किमर्थं पुनः स्वपिति शेते । पुनःशब्दो वाक्यालंकारे । इति तत्परिजनं नायिकायाः परिजनं प्रिये प्राणेश्वरे स्वैरं मन्दम् । मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरमित्यमरः । पृच्छति सति । हे मातः हे अम्ब अस्मिन् शयने मम सुप्तिमपि निद्रामपि लुम्पति नाशयतीत्यारोपितक्रोधया एवं कल्पितकोपया तया स्वपनच्छलेन स्वप्नोद्वेगव्याजेन पर्यस्य परिवृत्य शयने पर्यङ्के अवकाशः प्रदेशो दत्तः इति संबन्धः । अत्र गाढतरावबद्धवसनप्रान्तेत्यनेन किमर्थं स्वपितीत्यनेन

च्चापराधी प्रियः तस्मिन् समागते सति नीवी दृढं बन्धनीया निद्रितयैव स्थातव्यमिति सख्युपदेशोऽवगम्यते । स्वप्नोद्वेगकल्पनयावकाशो दत्त इत्यनेन प्रेमातिशयो व्यज्यते । अत्रावहित्थं नाम संचारी भावः । नायिका स्वीया मध्या च । नायकः शठः । संभोगशृङ्गारः । अत्र कैशिकीवृत्तेरङ्गं नर्मगर्भः । युक्तिरलंकारः ।

(१) Mt adds परिचारकं (२) D_4, D_6 लुम्पसि (३) D_4, D_6 नाशयसि D_2, Bm निवारयति (४) D_6 ॰क्रोधया ; Mt ॰रोषया (५) D_6 मुग्धा.

कवेर्वाक्यम् —

एकस्मिन्शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतो-
रन्योन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवम् ।
दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्मिश्रीभवच्चक्षुषो-
र्भग्नो मानकलिः सहासरभसव्यावृत्तकण्ठग्रहः ॥२१॥

Lying on the same bed with averted faces, suffering for want of response in their conversation, though the desire to placate each other lay in the heart, the couple was jealous of their prestige; but slowly their glances mingled as the eyes rolled to their corners, and their love-quarrel suddenly broke down in laughter and passionate embraces. (21)

एकस्मिन् शयने एकशय्यायां पराङ्मुखतया असंमुखतया वीतोत्तरं निर्वचनं बद्धमौनमित्यर्थः । ताम्यतोर्ग्लानिं भजतोः । किं चान्योन्यस्य इतरेतरस्य हृदि हृदये सान्त्वने स्थिते सत्यपि गौरवं गरिमाणं संरक्षतोः परिपालयतोरविनाशयतोरित्यर्थः । शनकैर्मन्दं अपाङ्गवलनात् नेत्राञ्चलव्यावर्तनात् मिश्रीभवच्चक्षुषोः सम्मीलितदृष्ट्योः । अत्र चक्षुःशब्देन दृष्टिर्लक्ष्यते । दम्पत्योर्मानकलिः मानेन प्रणयकोपेन कृतः कलिः कलहः । तथा चोक्तम् — प्रणयेर्ष्यादिभावाभ्यां मानो द्वेधा निगद्यते । तत्र प्रणयमानः स्यात् कोपोऽवहितयोर्द्वयोरिति । सहासरभसव्यावृत्तकण्ठग्रहं सहासो हाससहितः रभसेन रयेण

व्यावृत्तौ विचलितौ तौ एव कण्ठौ तयोर्ग्रहणं आलिङ्गनमित्यर्थः । सह्यसरभसव्यावृत्तकण्ठग्रहो यस्मिन्कर्मणि तत्तथोक्तम् । भग्नो ध्वस्त इति संबन्धः । अत्र भावशान्तिः, प्रणयकोपस्य शान्तत्वात् । अत्र नायिका स्वीया मध्याप्रगल्भयोरन्यतरा । नायकोऽनुकूलः । मानानन्तरसंभोगशृङ्गारः । चेष्टाकृतं सङ्केच्छारूपं शृङ्गारि नर्म । जातिरलंकारः ।

(१) D_4 परस्परस्य (२) D_4 drops तथा चोक्तम् । (३) D_4 निरूपितः (४) D_2,D_5, Mt कोपावेशितया ; Bm कोपोपहितयोरपि (५) D_6 drops इति संबन्धः । (६) D_1, D_5 कोपभावशान्तिः.

नायकोक्तिः—

पश्यामो मयि किं प्रपद्यत इति स्थैर्यं मयालम्बितं
किं मां नालपतीत्ययं खलु शठः कोपस्तयाप्याश्रितः ।
इत्यन्योन्यविलक्षदृष्टिचतुरे तस्मिन्नवस्थान्तरे
सव्याजं हसितं मया धृतिहरो मुक्तस्तु बाष्पस्तया ॥ २२ ॥

(d) D_4,D_5, S, Bm बाष्पस्तु मुक्तस्तया

Because I thought to myself "I will see what she does," I assumed a serious mien ; she, too, thought to herself " Why does not this false one speak to me ?" and indulged in anger. In this predicament which promised to be entirely charming as the glances on both sides roved without any fixed aim, I laughed in a feigned manner while she let flow a stream of tears which undermined her firm will. (22)

मयि मद्विषये एषा किं प्रपद्यते किमवबुध्यते पश्यामो जानीमः इति मया स्थैर्यं स्थिरत्वमालम्बितं स्वीकृतम् । ततस्तयापि अयं खलु शठः धूर्तः। खलुशब्दो वाक्यालंकारे । मां किमिति नालपति न भाषते इति कोपः तयापि प्रियया आश्रितः प्राप्त इत्यर्थः । इत्येवमन्योन्यविलक्षदृष्टिचतुरे विलक्षा लक्ष्यशून्या चासौ दृष्टिश्च विलक्षदृष्टिः अन्योन्यस्य परस्परस्य विलक्षदृष्टिः तया चतुरं रम्यं तस्मिन्नवस्थान्तरे दशाविशेषे मया सव्याजं किमपि

व्याजीकृत्य हसितं हासः कृतः । तया तु धृतिहरो मम स्थैर्यहरो बाष्पो मुक्त इति संबन्धः । अत्र हसितमित्यनेन तद्भावपरीक्षार्थमेव मया तूष्णीं स्थितम् । तया किमिति कुप्यत इति अयमर्थो गम्यते । बाष्पो मुक्त इत्यनेन कोपभावशान्तिः । नायिका स्वीया मुग्धा च । यथोक्तं दशरूपके — मुग्धा नववयःकामा रतौ वामा मृदुः क्रुधि । इति । नायकस्तु अनुकूलः । प्रणय-मानानन्तरं संभोगैः । सहास्यं शृङ्गारि नर्म । युक्तिरलंकारः ।

(१) D_1. धैर्यहरो (२) D_3 त्वं किमिति कुप्यसि इत्ययमर्थो। D_4, Mg त्वया किमिति कुप्यते इत्य० ; Bm मया किमिति कुप्यते etc. (३) D_1,D_2 संभोगशृङ्गारः.

कवेर्वाक्यम्—

एकस्मिन् शयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया
सद्यः कोपपराङ्मुखग्लपितया चाटूनि कुर्वन्नपि ।
आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूष्णीं स्थितस्तत्क्षणं
मा भूत्सुप्त इवेत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः ॥ २३ ॥

(d) D_4 माभूदागत इत्यमन्द ; D_1, D_2, D_3, D_4, O, T, Mg पुनर्वीक्षितम् ।

At the utterance of the name of a rival beloved, the beautiful one, reposing on one and the same bed with her lover, suddenly turns her back on him in anger feeling wilted and notwithstanding his bland honeyings she rejects him in her excitement ; when, however , he kept quiet, she immediately turns her neck briskly and looks at him lest he should grow languid (in sleep). (23)

एकस्मिन् शयने एकशय्यायां विपक्षरमणीनामग्रहे सपत्नीनामग्रहणे सति सद्यः सपदि कोपपराङ्मुखग्लपितया कोपेन पराङ्मुखा च ग्लपिता च तया मुग्धया रमण्या प्रियतमश्चाटूनि सान्त्ववचनानि कुर्वन्नपि आवेगात् संभ्रमात् । आवेगः संभ्रमस्त्वरा इत्यमरः । अवधीरितो निरस्तो भूत्वा तत्क्षणं तूष्णीं

स्थित उदासीनोऽभूत् । अनन्तरमयं सुप्तो मा भूदिवेति नासीदिवेति । इव-शब्दो वाक्यालंकारे । अत्र मा इति प्रतिषेधे निपातः । न माङ् । माङ् भवति चेत् माङि लुङ् इत्याशीः प्रसज्येत । सा त्वत्र न युक्ता । अत्र मा इति प्रतिषेधे काकुरनुसंधेयः । अमन्दवलितग्रीवं सहसा विवर्तितकन्धरं पुनर्वीक्षितैः भूयोऽवलोकित इति संबन्धः । अत्रामन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षित इत्यनेन औत्सुक्यभावस्योदयोऽवगम्यते । नायिका स्वीया मध्या च । यथोक्तं दशरूपके— मध्योद्यद्यौवनानङ्गा मोहान्तसुरतक्षमेति । नायको दक्षिणः । तुल्यो नैकेन दक्षिण इत्युक्तत्वात् । मानानन्तरं संभोगशृङ्गारः । सङ्केच्छारूपं शृङ्गारि नर्म । जातिरलंकारः ।

(१) D_1, D_2, D_3, Mt, Bm सुप्तो निद्रितो (२) D_6 नास्तीति वेति (३) D_1, D_2, D_3, D_4, Mg, Mt पुनर्वीक्षितं भूयोऽवलोकितम् । भावे क्तः । (४) Mg, Mt तुल्योऽनेकल.

स्वापराधं विदित्वा कुपितां नायिकां पुनर्वैदग्ध्यात् प्रमोषितवतो नायकस्योक्तिः ।

तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनतटप्रश्लेषमुद्राङ्कितं
किं वक्षश्चरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते ।
इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्य सहसा तत्संप्रमार्ष्टुं मया
साश्लिष्टा रभसेन तत्सुखवशात्तन्व्या च तद् विस्मृतम् ॥२४॥

(b) S वक्षः किं (च ?) चरणा॰; D_2, D_5, Mg गोपायते
(d) Mg संश्लिष्टा; S ॰वशात्तस्या च; U ॰तन्व्यापि

"Why do you conceal, under the pretext of bowing down at my feet , your chest which bears the evident marks that you have tightly pressed her twin breasts covered with thick ointment?" When this was said, I answered with the words " Where is it ? " and enfolded her most hastily into my arms in order to wipe out those traces, and the slender one in this bliss forgot what had happened. (24)

तस्यास्त्वत्प्रेयस्याः सान्द्रविलेपनस्तनतटप्रश्लेषमुद्राङ्कितं सान्द्रं निबिडं विलेपनं कुङ्कुमादिचर्चा यस्य तत्तथोक्तम् । सान्द्रविलेपनं च तत् स्तनतटं च तस्य प्रश्लेषः आलिङ्गनं तेन कृता मुद्रा पदं तया अङ्कितं लाञ्छितं वक्षः चरणानतिव्यतिकरव्याजेन चरणानतेः पादप्रणामस्य व्यतिकरः संबन्धः स एव व्याजः अपदेशस्तेन किं किमर्थं गोपाय्यते प्रच्छाद्यते इति तया उक्ते सति मया तत् कर्म क्व कुत्रेति उदीर्य उक्त्वा सहसा तत् अङ्कं अङ्गरागं संप्रमार्ष्टुमपनेतुं रभसेन रयेण आश्लिष्टा आलिङ्गिता तत्सुखवशात् तदालिङ्गनसुखवशात् तन्व्या च तत्प्रकृतं कर्म विस्मृतमासीदिति संबन्धः । अत्र नायकेन रात्रावन्यतो गत्वा प्रातरागत्य तदपराधप्रमार्जनाय खण्डितायाः नायिकायाः पादप्रणामो कृतः । तदानीं तया भोगचिह्ने दृष्टे नायकः प्रत्युत्पन्नमतिः सन् एवं कृतवानित्ययमर्थो गम्यते । कोपभावशान्तिः । अत्र नायिका स्वीया मध्या च । नायकः शठः । तेन रसान्तरं नाम मानापनयनोपायः कृतः । रभसत्रासहर्षाद्यैः कोपभ्रंशो रसान्तरमित्युक्तत्वात् । मानानन्तरं संभोगः । अत्र नर्मगर्भः । युक्तिरलंकारः ।

(१) D_3,Bm सापराधं ; Mt सापराधित्वात् कुपितां (२) Mt प्रमोहयतो (३) D_4 पादप्रणामसंबन्धच्छद्मना किं किमर्थं गोपाय्यते (४) D_1,D_2 तदङ्कनं प्रमार्ष्टुं ; D_3 drops अङ्कं अङ्गरागं; D_4 drops अङ्गरागं (५) D_4 हठालिङ्गनपारवश्यात् (६) D_3,Bm ॰च्छादनाय (७) D_6 तया भोगचिह्नं दृष्टम् । नायकः प्रत्युत्पन्नमतिः स एवं कृतवान् etc. (८) D_3 तल्लोपं (९) D_6 संयोगः ; D_1,D_2,Mg संभोगशृङ्गारः ।

संभोगतरलस्य नायकस्य चेष्टां कविराह—

त्वं मुग्धाक्षि विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं
लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीणिकासंस्पृशि ।
शय्योपान्तनिविष्टसस्मितवधूनेत्रोत्सवानन्दितो
निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः ॥ २५ ॥

(b) Oa, T ०भिदायिनि ; S तद्वीटिका० (c) S, Bm ०सस्मितसखीने० (d) D_2 ०मालीकुलः.

" Oh beautiful-eyed one, even without a bodice you manifest a heart-ravishing charm ;" as the lover, speaking these words, laid his hand on the band of her bodice, the female companions, highly pleased at the exulting eyes of their friend, who, with a smile on her face, was sitting on the edge of the bed, softly withdrew from the place, pleading (various) false excuses. (25)

हे मुग्धाक्षि वामलोचने त्वं कञ्चुलिकया कञ्चुकेन विनैव मनोहारिणीं हृद्यां लक्ष्मीं शोभां धत्से वहसीत्यभिधायिनि इति वादिनि प्रियतमे तद्वेणिकासंस्पृशि सति तस्याः कञ्चुलिकायाः वेणिकां बन्धनरज्जुं संस्पृशतीति तद्वेणिकासंस्पृक् तस्मिन् । शय्योपान्तनिविष्टसस्मितवधूनेत्रोत्सवानन्दितः शय्यायाः उपान्तः प्रान्तः तत्र निविष्टा स्मितेन सहिता सा चासौ वधूः शय्योपान्तनिविष्टा चासौ सस्मितवधूश्च तस्याः नेत्रोत्सवो नयनप्रसादः तेन आनन्दितो हृष्टः आलीजनः सखीजनः अलीकवचनोपन्यासं अलीकवचनानां अनृतवचनानामुपन्यासो यस्मिन् कर्मणि तत्तथोक्तम् । शनकैर्मन्दं निर्यातो निर्गत इति संबन्धः । अत्रौत्सुक्यं नाम संचारी भावः । नायिका स्वीया मुग्धा च । किं च स्वाधीनपतिका । यथोक्तम् —आसन्नायत्तरमणा हृष्टा स्वाधीनभर्तृका इति । नायकोऽनुकूलः । संभोगशृङ्गारः । सङ्कीर्णच्छारूपं शृङ्गारि नर्म । पर्यायोक्तिरलंकारः । यथोक्तं काव्यादर्शे —इष्टमर्थमनाख्याय साक्षात्तस्यैव सिद्धये । यत्प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं मतं यथा ॥ इति ।

(१) D_6 वामनयने (२) D_6 वेणिबन्धनं रज्जुं (३) D_1, D_3, D_5, Mg अलीकः अनृतः वचनानां उपन्यासः यस्मिन् ; D_4 अनृतवचनानां रचना यस्मिन् कर्मणि (४) D_6 मध्या च ।

मानकरणाय सखीभिर्बोधिता नायिका तत्कर्तुमशक्ता सती ताः प्रत्याह—

भ्रूभङ्गे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुद्वीक्षते
रुद्धायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते ।

कार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तनू रोमाञ्चमालम्बते
दृष्टे निर्वहणं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिञ्जने ॥ २६ ॥

(a) T ०मुद्वीक्षिता (c) U गमितोऽपि ; O तनो रोमाञ्च०

Even though the brows are wrinkled, the eyes stray, nevertheless, full of deep yearning (towards the beloved one); even though speech is suppressed, this accursed face is lit up with a smile ; though the heart is steeled, the skin of the body begins to bristle with joy. How then, on beholding that person (the beloved), could this anger be sustained for long ? (26)

यस्मात् भ्रूभङ्गे भ्रुवोर्भङ्गः भ्रूभङ्गः तस्मिन् रचिते कृते सत्यपि दृष्टिर्नयनमधिकमत्यर्थं सोत्कण्ठं औत्सुक्यसहितं सत् उद्वीक्षते आलोकयति । किं च यस्माद्वाचि वचने रुद्धायां निवारितायां सत्यामपि इदं दग्धाननं हतवदनं सस्मित स्मितसहितं जायते । अत्र स्मितं नाम हास्यविशेषः । विकस्वरकपोलं यदपाङ्गोन्मुखतारकं अलक्ष्यमाणदशनं स्मितं धीरजनोचितमित्युक्तत्वात् । किं च यस्माच्चेतसि चित्ते कार्कश्यं कठिनत्वं गमिते प्रापिते सत्यपि तनुः शरीरं रोमाञ्चं रोमविक्रियां आलम्बते भजति । तस्मिन् जने प्रियतमे दृष्टे सति मानस्य ईर्ष्याकोपस्य निर्वहणं निर्वाहः कथं भविष्यति न भविष्यतीत्यर्थः । इति[2] सम्बन्धः । अपराधी प्रियस्तस्मिन् समागते भ्रूभङ्गादिकं कृत्वा मानः कर्तव्य इति सखीभिर्बोधिता नायिका भ्रूभङ्गादिके कृतेऽपि किं प्रयोजनं दृष्ट्यादिकं स्वातन्त्र्येण मानाभावं प्रकटयति इति स्वस्यासामर्थ्यं निवेदितवतीत्यभिप्रायः । हर्षो नाम संचारी भावः । नायिका स्वीया मुग्धा च । नायकः शठः । अत्रात्मोपक्षेपरूपं शृङ्गारि नर्म । आत्मोपक्षेपता नाम स्वानुरागप्रकाशनम् । जातिरलंकारः ।

(१) D_3 समुत्सुकं सत् (२) D_4 drops इति संबन्धः । (३) D_3 अपराधिनि मानः कर्तव्यः इति सखीभिः etc. । (४) D_1, D_4, Mg निवेदयतीत्यभिप्रायः । ; D_2 वेदयतीत्यभिप्रायः । (५) Bm ०युतं (६) D_1,D_2, Bm आत्मोपक्षेपो नाम ; D_3 आक्षेपो नाम (७) Bm ०प्रदर्शनम् ; Mg स्वानुभावप्रकाशनम्.

कवेर्वाक्यम्—

प्राणेशप्रणयापराधसमये सख्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसंसूचनम् ।
स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुभिः ॥ २७ ॥

(a) S प्राणेशप्रथमा०   (b) Bm सखि भ्रमाङ्गवलना०

Upon the first offence against love on the part of her husband, the young wife does not understand how to express her feelings by sallies of wit, accompanied by a charming movement of her limbs, without the instructions of female friends; but with her lotus—like eyes roving, she only knows weeping so that the bright tears tumble down on the clear cheeks mixing with her fluttering locks. (27)

प्राणेशप्रणयापराधसमये प्राणेशस्य प्रियतमस्य प्रणयापराधः प्रणयेन प्रेम्णा कृतोऽपराधः अनिष्टाचरणं तस्य समये काले सख्या वयस्यया कृतमुपदेशं विना सखीकृतोपदेशाभावात् इत्यर्थः । बाला सविभ्रमाङ्गवलना सविलासगात्रपरिवर्तना सती पराङ्मुखीत्यर्थः । वक्रोक्तिसंसूचनं वक्रोक्तिभिः कुटिलभाषणैः संसूचनमपराधज्ञापनं यतो नो जानाति न वेत्ति ततः स्वच्छैः अकलुषैः अच्छकपोलमूलगलितैः निर्मलगण्डप्रान्तानिःसृतैः लुठल्लोलालकैः लुठन्तः परिवर्तमानाः लोलाश्चला अलकाश्चूर्णकुन्तला येषु तानि लुठल्लोलालकानि तैरश्रुभिर्बाष्पैः पर्यस्तनेत्रोत्पला बाष्पव्यासनेत्रोत्पला केवलं रोदित्येव रोदनमेव करोति कंचिदुपायं न जानातीत्यर्थः । इति संबन्धः । अत्र सविभ्रमाङ्गवलनेत्यनेनैकशय्याविरहो व्यज्यते । शय्याशयनेनैव अलकानां अश्रुषु लुठनं संभवति । मध्याप्रगल्भे स्वत एव कोपप्रतिकारं जानीतः । मुग्धा तु उपदेशमन्तरेण न किञ्चिज्जानातीत्यभिप्रायः । दैन्यं नाम संचारी भावः । नायिका स्वीया मुग्धा च । नायकोऽनुकूलः । प्रणयमानकृतो विप्रलम्भशृंगारः । मानकृतं चेष्टारूपं कैशिकीवृत्तेरङ्गं नर्म । जातिरलंकारः ।

(१) D_4 प्रियस्य प्रेमकृतानिष्टाचरणकाले (२) D_4 यदा (३) D_4, Bm explain परिवर्तमानचूर्णकुन्तलैः। अलकाः चूर्णकुन्तला इत्यमरः। (४) D_4 विवर्तमाननयनेन्दीवरा भूत्वा ; D_1, D_5 Mg. drop बाष्पव्यासनेत्रोत्पला (५) D_6 drops इति संबन्धः (६) D_6 संदिशति.

अपराधिनं नायकं नायिका भर्त्सयति।

भवतु विदितं व्यर्थालापैरलं प्रिय गम्यतां
तनुरपि न ते दोषोऽस्माकं विधिस्तु पराङ्मुखः।
तव यदि तथा रूढं प्रेम प्रपन्नमिमां दशां
प्रकृतितरले का नः पीडा गते हतजीविते ॥ २८ ॥

(c) D_4 तयाभूतं; O, Oa, Mg तदा रूढं; D_3 प्रसक्तं (d) D_5 हते गतजीविते.

Enough ! Now, I know ; stop this blabber, my dear, and depart. You bear not the slightest guilt , but fate is adverse to me. When your love, which was so great, has come to this pass , what pain shall I experince at the passing away of my accursed life which is by nature so fragile ? (28)

भवतु आस्तां नाम भवता यदुच्यते मयि नापराध इति तत्तथैव भवतु इत्यर्थः। विदितमेतज्ज्ञातम्। अत्र निह्नवोऽनुसंधेयः। हे प्रिय व्यर्थालापैर्निरर्थकवचनैरलं पर्याप्तम्। गम्यतां निर्गमः क्रियताम्। ते दोषः अपराधः तनुरपि स्वल्पोऽपि नास्तीति अस्माकं तु विधिर्दैवं पराङ्मुखो विमुखः प्रतिकूल इत्यर्थः। तथा रूढं तेन प्रकारेण अतिशयितं तव प्रेम इमामीदृशीं दशामवस्थां प्रपन्नं यदि प्राप्तं चेत् प्रकृतितरले स्वभावचञ्चले हतजीविते व्यर्थजीविते गते निर्याते सति नः अस्माकं का पीडा का बाधा न व्यथेत्यर्थः। इति संबन्धः। प्रेमत्यागस्त्वया क्रियते यदि मया प्राणत्यागः क्रियत इत्यनेन गम्यमानेनार्थेन इतःपरमेवं त्वया न कर्तव्यं इत्ययमर्थो व्यज्यते। नायिका स्वीया प्रगल्भा धीरा च। यथोक्तं दशरूपके – सावहित्थादरोदास्ते रतौ

धीरेतरा क्रुधा । निर्भर्त्स्य ताडयेत्कान्तं मध्याधीरेव तं वदेत् ॥ मध्याधीरा तु कीदृशी चेत् । धीरा सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्या साश्रु कृतागसम् । खेदयेद्दयितं कोपादधीरा परुषाक्षरम् ॥ इति । अत्र सोत्प्रासवक्रोक्त्या कोपाद्दयितं खेदयेत् इति लक्षणस्य विद्यमानत्वात् धीरा प्रगल्भैव । नायकः शठः । ईर्ष्यामानकृतो विप्रलम्भशृङ्गारः । अत्र मानकृतं शृङ्गारि नर्म । आक्षेपोऽलंकारः ।

(१) D_3 adds आगत्य चिरकालं जात इत्यपह्नवोक्तिः । (२) D_4 तथाभूतं; Mg तदा रूढं (३) D_3 अवस्थामित्युक्त्या निर्वचनोक्तिः । प्रसक्तं यदि प्राप्तं चेत् । (४) D_4 न कापीत्यर्थः ; Mt पीडा नास्त्येवेत्यर्थः । (५) D_3 स्वार्थपरा च (६) D_1,D_2,D_3,D_5 इति लक्षणस्याविद्यमानत्वात् (७) D_1,D_2,D_3,D_5, Mg, Bm, Mt. धीराधीरप्रगल्भैव (८) D_4 adds प्रतिषेधोक्तिराक्षेप इति लक्षणात्.

रागातिशयादनुचितवेषेणैव प्रियमभिसरन्तीं नायिकां सख्युपालभते —

उरसि निहितस्तारो हारः कृता जघने घने
कलकलवती काञ्ची पादौ रणन्मणिनूपुरौ ।
प्रियमभिसरस्येवं मुग्धे त्वमाहतडिण्डिमा
यदि किमधिकत्रासोत्कम्पा दिशः समुदीक्षसे ॥ २९ ॥

(c) T त्वयाहत॰ (d) O, S किमिदमधिकं ; T यदि समधिकत्रासो॰ ; D_3 ॰त्रासोत्कम्प.

On thy breasts , thou hast suspended a clinking string of pearls ; around thy ample hips thou hast clapped a noisy girdle ; thy feet carry sounding ornaments of precious stones ; when thou, Oh simple one, goest stealthily to thy lover with such beating of drum, why dost thou tremble with violent fear and cast glances on all sides ? (29)

उरसि वक्षसि तारो निर्मलः । मुक्ताशुद्धौ च तारः स्यादित्यमरः । हारो मुक्ताहारो निहितो विन्यस्तः । घने विपुले जघने कटिप्रदेशे कलकलवती सिञ्जितवती काञ्ची मेखला कृता रचिता निबद्धेत्यर्थः । पादौ चरणौ

च रणन्मणिनूपुरौ कृतौ रणन्तौ मणिनूपुरौ ययोस्तौ तथोक्तौ । हे मुग्धे हे मूढे त्वमेवमनेन प्रकारेण आहतडिण्डिमा प्रहतवाद्या सती निर्मलहारज्योत्स्नया भूषणरवैश्च आत्मप्रकाशनं कुर्वतीत्यर्थः । प्रियमभिसरसि यदि प्रियं प्रति कामुकी गच्छसीति चेत् अधिकत्रासोत्कम्पादुद्गतः कम्पो यस्याः सा उत्कम्पा त्रासेन उत्कम्पा । अधिकं अत्यर्थं त्रासोत्कम्पा भूत्वा दिशः ककुभः इतस्तत इत्यर्थः । किं समुदीक्षसे किमर्थं विलोकयसि इति संबन्धः । अत्र अभिसर्तुं प्रवृत्ता बाह्याङ्गणे त्रासाद्दिशोऽवलोकयन्तीं नायिकां यदृच्छया समागता सखी हे मूढे अभिसरणे एवमाहतडिण्डिमायास्तव त्रासः संभवति किमिति वक्रोक्त्या उपालभ्य तस्यास्तादृशं गमनं प्रतिषेधतीत्यभिप्रायः । अत्र शङ्का नाम संचारी भावः । यथोक्तम्— शङ्कानिष्टागमोत्प्रेक्षा विभावोऽस्या निरूप्यते । चौर्यराजापराधात्स्यादकार्याद्ग्रहणं नृणाम् ॥ अनुभावो भवत्यस्यां वैवर्ण्यं सृक्कलेहनम् । अन्योन्यादर्शने यत्नो वीक्षणं च मुहुर्दिशामित्यादि ॥ अत्र नायिका परकीयेति नाशङ्कनीयम् अभिसरणे तस्याः स्वनवद्भूषणधारणस्यायुक्तत्वाद् । किं च साधारणा न भवति । अभिसरणे त्वस्याः त्रासोत्कम्पत्वस्याभावात् । किंतु स्वीया मध्या च । ननु स्वीयाया अपि अभिसरणे स्वनवद्भूषणधारणमयुक्तमेव । सत्यमयुक्तम् । एतत्स्वनवद्भूषणधारणमभिसरणे कृतमेव न भवेत् । किंतु वासकसज्जिकावस्थायां कृतम् । यथोक्तं भारतीये— उचिते वासके या तु रतिसंभोगलालसा । मण्डनं कुरुते हृष्टा सा स्याद्वासकसज्जिका । वासोपचारेणात्यर्थं भूषणग्रहणं भवेत् । रशनानूपुरप्रायं स्वनवच्चैव यद् भवेदिति ॥ इयं प्रथमं वासकसज्जिका भूत्वा प्रिये चिरयति सति तत उत्कण्ठातिशयं प्राप्ता मदनेन मदेन प्रेर्यमाणा अज्ञानेन तथैव साभरणा अभिसर्तुं प्रवृत्ता । तथा हि— हित्वा लज्जां समाकृष्टा मदेन मदनेन च । याभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिका ॥ सारयते इत्यत्र स्वार्थे ण्यन्तः । संलीना स्वेषु गात्रेषु त्रस्ता दिक्प्रेषितानना । अवगुण्ठनसंवीताभिगच्छेत्कुलजाङ्गना ॥ इत्युक्तत्वान्न दोषः । नायको दक्षिणः । अत्र सहास्यं शृङ्गारि नर्म । यथोक्तं दशरूपके—हास्येनैव सशृंगारभयेन विहितं त्रिधा । इति । आक्षेपोऽलंकारः

(१) D_4 प्रियाभिसरणोद्युक्तां नायिकां (२) D_3 adds यदृच्छयागता सखी (३) D_3 स्वप्रकाशं कुर्वाणा सती (४) D_4 अतिमात्रं (५)

D_4, D_1, Bm, Mg प्रतिषेधयती० ; D_3 निषेधितवती० (६) D_3 मुग्धा (७) D_3 विरमति; D_4, Bm चिरायति; D_5 चिरे याते सति

अपराधिनं नायकं कुपिता प्रिया उपालभते ।

प्रात:प्रातरुपागतेन जनिता निर्निद्रिता चक्षुषो-
र्मन्दाया मम गौरवव्यपनयादुत्पादितं लाघवं ।
किं मुग्धेन कृतं त्वया मरणभीर्मुक्ता मया गम्यतां
दु:खं तिष्ठसि यच्च पथ्यमधुना कर्तास्मि तच्छ्रोष्यसि ॥३०॥

(a) D_4, निर्णिद्रिता, O, Oa, T निर्निद्रिता (b) Oa ०दुत्पातितं (c) D_1, D_2, D_4, D_5, Bm, T, Mg, Mt रमणभी: (d) Mg तिष्ठतु ; D_2, D_3 तिष्ठति

Coming every day at the break of dawn, thou hast robbed my eyes of sleep ; I feel very light in my body as thou hast helped to remove the heaviness of my drooping spirits ; (listless that I am, my sense of self-respect is lost and I am made to look small.) Innocent that you are, you have done nothing improper. I have discarded the fear of death. Now go, thou art in pain. What I would do towards my cure, that with thou hear later on. (30)

प्रात: प्रात: उषसि उषसि उपागतेन समागतेन त्वया चक्षुषोर्मम नेत्रयो: निर्निद्रिता निद्राहानिर्जनिता उत्पादिता । किं च गौरव्यपनयात् गुरुत्वनिर्हरणात् मन्दाया भाग्यहीनाया मम । मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दा: स्युरित्यमर: । लाघवं लघुत्वं उत्पादितं जनितम् । मुग्धेन अज्ञानकैतवेन त्वया किंकृतमयुक्तं किमपि नाचरितम् । इदं वाक्यमपह्नवे । किं तु मरणभी: मरणभीति: मुक्ता त्यक्ता । मयैव भयं विहाय एवमुक्तमित्यर्थ: । दु:खं संक्लेशं तिष्ठसि । गम्यतां गमनं क्रियताम् । अधुना इदानीं ते यत्पथ्यमिष्टं तत्कर्तास्मि आचरितास्मि । त्वं च श्रोष्यसि आकर्णयिष्यसि । इति संबन्ध: । अत्र यत्पथ्यं तत्कर्तास्मि इति वाक्येन गम्यमानेन मरणोद्योगसूचनेन इत:परं एवं त्वया न कर्तव्यं इति निषेधो गम्यते ।

अत्र नायिका स्वीया धीरा प्रगल्भा च । किं च खण्डिता । नायकः शठः । विप्रलम्भशृङ्गारः । सोपालम्भवचनं नर्म । आक्षेपोऽलंकारः ।

(१) D_1, D_2, D_3 प्रियं for नायकं and नायिका for प्रिया । D_4 सापराधं नायकं नायिका उपालभते (२) D_1,D_2,D_5 ॰निर्वापणात् ; D_6 ॰निर्हरणत्वात् (३) D_2,D_4,D_5,Bm,Mg,Mt रमणभीः (४) D_1, D_2,Mg दुःखं क्लेशास्तिष्ठतु ; D_3 दुःखं सक्लेशं तिष्ठति (५) D_6, Bm धीराधीरप्रगल्भा च (६) Bm किंत्वपण्डिता

नायिका स्वजीवितं प्रत्याह—

प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं
धृत्या न क्षणमास्थितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वैः समं प्रस्थितं
गन्तव्ये सति जीवित प्रियसुहृत्सार्थः किमुत्सृज्यते ॥ ३१ ॥

(b) D_5 पुनः (c) D_3 गन्तुं

The bracelets have left, and after them go the tears, my sweet companions, flowing incessantly; courage no longer stays behind, and my mind has resolved to wander ahead; all these depart with my beloved who is determined on leaving. If thou must depart on a journey, dear life, do not scorn the escort of thy dear friends. (31)

प्रियतमे यातुं प्रस्थातु निश्चितचेतसि सति । निश्चितं कृतनिश्चयम् । कर्तरि निष्ठा । चेतः चित्तं यस्य स तथोक्तः । तस्मिन् । वलयैः कङ्कणैः प्रस्थानं प्रयाणं कृतम् । सद्यो विरहकार्श्यात् करभूषणानि गलितानीत्यर्थः । प्रियसखैः प्रियमित्रैः अस्रैः नेत्रजलैः अजस्रं संततं गतं प्रयातम् । धृत्या धैर्येण क्षणं क्षणमात्रं न स्थितं, चित्तेन चेतसा पुरो अग्रतः गन्तुं व्यवसितं व्यवसायः कृतः । प्रियसखैरिति विशेषणं लिङ्गवचनव्यत्ययेन सर्वत्र योजनीयम् । एवं सर्वैः समस्तैः वलयादिभिः समं सह युगपदित्यर्थः । प्रास्थितं गमनं कृतम् । हे

जीवित तव गन्तव्ये गमने कर्तव्ये सति प्रियसुहृत्सार्थः प्रियाश्च सुहृदश्च प्रियसुहृदः तेषां सार्थः समूहः किमुत्सृज्यते किमर्थं परित्यज्यते त्वया तेन सह गन्तव्यामित्यर्थः । इति संबन्धः । अत्र नायिकायाः प्रियप्रयाणनिश्चयज्ञानन सद्यः समुद्भूतविरहसंतापातिशयं असहमानायाः एवं जीवितोपलम्भनेन तस्या जीवितधारणं अनिष्टमिति व्यज्यते । अत्र दैन्यं नाम संचारी भावः । अत्र नायिका स्वीया मध्याप्रगल्भयोरन्यतरा । नायकोऽनुकूलः । प्रवासविप्रलम्भशृङ्गारः । अत्र सोपालम्भवचनं नर्म । आक्षेपालंकारः ।

(१) Mt सद्योविरहेण देहकार्श्यात् (२) D_4 बाष्पैः; D_5 अश्रुभिः (३) D_4 नास्थितं नावसितं; Bm, Mt नासितं नास्थितं । (४) D_3, Bm,Mt संतापदशातिशयं; Mg ॰विरहदशातिशयं (५) D_6 मुग्धाप्रगल्भयोरन्यतरा ; D_4 adds उदयद्यौवना मुग्धा, प्रौढा संपूर्णयौवना । (६) D_3 भाविप्रवास॰

नायिका प्रेमावेशकृतं स्वकीयं चापलं सख्याः पुरस्तादाह—

सुप्तोऽयं सखि सुप्यतामिति गताः सख्यस्ततोऽनन्तरं
प्रेमावेशितया मया तरलया न्यस्तं मुखं तन्मुखे ।
ज्ञातेऽलीकनिमीलने नयनयोर्धूर्तस्य रोमाञ्चतो
लज्जासीन्मम तेन साप्यपहृता तत्कालयोग्यैः क्रमैः ॥ ३२ ॥

(b) D_5, O प्रेमावेशतया ; T तया तरलया

"He is asleep, now thou, too, shouldst sleep, Oh friend !" With these words the female friends depart. Thereupon I, eager that I was, and like one possessed by love, pressed my mouth against his mouth. When, however, I noticed, from the rippling of the skin of the rogue that he held his eyes closed in a feigned manner, I was seized by shame which he swept away by indulging in acts appropriate to the occasion. (32)

हे सखि अयं सुप्तः निद्रितः । त्वयापि सुप्यतां सुप्तिः क्रियतामित्युक्त्या सख्यो गताः । ततः सखीगमनानन्तरं पश्चात्प्रेमावेशितया प्रेम्ण आवेश उद्रेकः

सोऽस्याः अस्तीति प्रेमावेशिनी तस्या भावः प्रेमावेशिता तथा। त्वतलोर्गुण-वचनस्येति पुंवद्भावः। तरलया चपलया मया तन्मुखे तस्य प्रियस्य मुखे मुखं मदीयं न्यस्तं निहितम्। ततस्तस्य धूर्तस्य² वञ्चकस्य रोमाञ्चतः पुलकोद्गमात् नयनयोरलीकनिमीलने असत्यमुकुलने ज्ञाते विदिते सति मम लज्जासीत्। सा लज्जापि तेन धूर्तेनेत्यर्थः। तत्कालयोग्यैस्तत्समयोचितैः क्रमैः न्याय्यैरुपचारै-रित्यर्थः। अपह्नुता निरस्तेति संबन्धः। अभिप्रायो व्यक्त एव। औत्सुक्यं नाम संचारी भावः। नायिका स्वीया मुग्धा³ च। नायकोऽनुकूलः। संभोग-शृङ्गारः। अत्र नर्मगर्भः। युक्तिरलंकारः⁴।

(१) D_6 प्रेमवशीकृतं; D_4 प्रेमातिशयकृतं (२) D_3, D_6, Mt omit वञ्चकस्य (३) D_6 मुग्धा (४) Mt आक्षेपोऽलंकारः। युक्ति-रलंकारः।

नायकस्यापराधातिशयेन कुपिता नायिका वक्रोक्त्या तमाह—

कोपो यत्र भ्रुकुटिरचना विग्रहो यत्र मौनं
यत्रान्योन्यस्मितमनुनयो दृष्टिपातः प्रसादः।
तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैशसं पश्य जातं
त्वं पादान्ते लुठसि न च मे मन्युमोक्षः खलायाः॥ ३३॥

(b) Mg यत्र दृष्टिः प्रसादः

O, behold, what a disaster has befallen that (former) love of ours; when a wrinkling of the brow was anger, when silence was strife, when a mutual smile was reconciliation and a glance a favour! To-day, on the other hand, you wallow at my feet and yet my wicked self cannot get rid of anger. (33)

यत्र यस्मिन्प्रेम्णि कोपोऽमर्षः भ्रुकुटिरचना भ्रूभेदकल्पनामात्रं न तु निर्भर्त्सनादिकम्। अत्र कोपशब्देन कोपकृतकर्म लक्ष्यते। यत्र यस्मिन्प्रेम्णि विग्रहो विद्वेषः मौनमभाषणमेव न तु विश्लेषः। विग्रहशब्देनापि तत्कर्म लक्ष्यते। यत्र यस्मिन्प्रेम्णि अनुनयः सान्त्वनं अन्योन्यस्मितं इतरेतरहसित-

मात्रं न सखीप्रार्थनादिकम् । यत्र यस्मिन्प्रेम्णि प्रसादः प्रसन्नता दृष्टिपातः अवलोकनमात्रं नाश्रुपातादिकम् । अत्र चतुर्थवाक्ये कविना यत्रेति शब्दः न कृतः । तदयुक्तम् । यत्र दृष्टिः प्रसाद इति वा पाठः । तस्य प्रेम्णः अधुना इदानीं वैशसं हानिः जातं उत्पन्नं तदिदं पश्यावलोकय । वैशसशब्दमेव विवृणोति । त्वमिति । त्वं पादान्ते पादप्रान्ते लुठसि परिवर्तसे पादप्रणामं करोषीत्यर्थः । तथापि खलाया दुष्टाया मे मन्युमोक्षः कोपोपशान्तिश्च न भवतीति संबन्धः । अत्र मन्युः प्रियधृष्टतानिमित्तकः । यथा भारतीये—प्रातिपक्षसकाशात्तु यः सौभाग्यप्रकाशकः । उपसर्पेत्सचिह्नश्च मन्युस्तत्रोपजायते ॥ इति । खलाया इत्यात्मनि खलत्वारोपेण प्रियस्य खलत्वं ज्ञाप्यते । मन्युमोक्षाभाव-कथनेन प्रियस्यापराधातिशयो व्यज्यते । अत्र नायिका स्वीया धीरा प्रगल्भा च । किं च खण्डिता । नायको धृष्टः । मानकृतो विप्रलम्भशृङ्गारः । ईर्ष्याक्रोधप्रायं नर्म । आक्षेपोऽलंकारः ।

(१) D_1. D_2, D_3 अतिशयवक्रोक्त्या । (२) D_4 रोषः (३) Mt भ्रूविक्षेपरचनामात्रं (४) D_1,D_2,$D_4$$D_5$,Bm वैश-सजननं (५) D_4, Mt प्रियदुष्टता० (६) Bm सौभाग्यैकविकत्थनः । (७) D_1,D_3,D_6 धीराधीरप्र०

कुपितां नायिकां सान्त्वयतो नायकस्य स्थितिं कविराह—

सुतनु जहिहि मौनं पश्य पादानतं मां
न खलु तव कदाचित् कोप एवंविधोऽभूत् ।
इति निगदति नाथे तिर्यगामीलिताक्ष्या
नयनजलमनल्पं मुक्तमुक्तं न किंचित् ॥ ३४ ॥

" Break thy silence, Oh pretty one ; behold me lying at thy feet ! Never before was thy anger like this ! As the husband spoke thus,she turned her closed eyes sideways and allowed the tears to flow copiously, but no word to come to her lips. (34)

हे सुतनु हे कान्ते मौनमभाषणं जहिहि त्यज। पादानतं चरणप्रणतं मां पश्यावलोकय। तव कदाचित्कुत्रचित्कालेऽपि एवंविध ईदृशः कोपो रोषो नाभूत्खलु।[१] खलुशब्दोऽनुनये। निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनये खलु[२] इत्यमरः। इत्येवं नाथे प्राणनाथे निगदति वदति सति तिर्यगामीलिताक्ष्या तिर्यक् तिरश्चीनं यथा स्यात्तथा आमीलिते ईषन्मुकुलिते अक्षिणी नेत्रे यस्या सा तथोक्ता। तया नायिकया अनल्पं बहुलं नयनजलमश्रु मुक्तं विसृष्टम्। उक्तं भाषितं तु किंचित् ईषदपि नास्तीति संबन्धः। न खलु तव कदाचित्कोप एवंविधोऽभूदित्यनेन पूर्वमप्यनेन बहुशोऽपराद्धमिति व्यज्यते। नयनजलमनल्पं मुक्तं इत्यनेन प्रसादप्रादुर्भावः सूच्यते। तिर्यगामिलिताक्ष्येत्यनेन गम्यमानप्रसादसंवरणेन च उक्तं किंचिदित्येनन च ईर्ष्यानुवृत्तिर्व्यज्यते।[३] अत्र कोपभावशान्तिः। नायिका स्वीया मध्या[४] च। नायकः शठः। मानकृतो विप्रलम्भशृङ्गारः। अत्र नर्मस्फोटः। नर्मस्फोटस्तु भावानां सूचितोऽल्परसो लवैः इत्युक्तत्वात्। जातिरलंकारः।

(१) Mt adds शोभनाङ्गि कान्ते (२) Mt ०लंकारानुनयामन्त्रणे खलु। (३) D_1,D_2,D_6,Bm,Mt ईर्ष्यानिवृत्तिः (४) D_6 मुग्धा

नायकोक्तिः—

गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भिन्नरोमोद्गमा
सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलत्काञ्चीप्रदेशाम्बरा।
मा मा मानद माति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी
सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम् ॥३५॥

(a) D_1, D_6 ०प्रोद्भूत०; O ०रोमोद्गमात् (c) Oa, S ०क्षराल्ला° (d) D_6 लीनावलीना

Her fair bosom was pressed low under the close embrace, and the skin bristled with happiness; the garment slipped off from the region (of her person) where the girdle is worn as the ardour of love rose to a pitch of intensity and she whispered weakly : 'Now do not, thou remover of my pride,

do not commit any excess, it is enough !" I wonder if she was sleeping or was dead, or sank into my heart or simply melted away ! (35)

गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भिन्नरोमोद्गमा गाढालिङ्गनेन दृढाश्लेषेण वामनीकृतयोः खर्वीकृतयोः कुचयोः प्रोद्भिन्नः समुद्भूतो रोमोद्गमो रोमाञ्चो यस्याः सा तथोक्ता । सान्द्रस्नेहरसातिरेकः प्रेमप्रवाहातिशयः तेन विगलत्स्रंसमानं काञ्चिप्रदेशे अम्बरं दुकूलं यस्याः सा तथोक्ता सती निबिडप्रेमातिशयस्रंसमाननीवीति यावत् नायिका हे मानद मानं गरिमाणं द्यति खण्डयतीति मानदस्तस्य संबुद्धिः । मा मा अलमलम् । मास्म मालं च वारण इत्यमरः । अति अतिमात्रं मां प्रति मा एवं मा कुरु । अलं पर्याप्तम् । इत्यनेन प्रकारेण क्षामाक्षरोल्लापिनि पारवश्येन कृशाक्षरं यथा तथा व्याहरन्ती । अत्र मा मा इत्यादि निषेधबाहुल्यं धार्ष्ट्यात् । ततः क्रमेण पारवश्यातिशयं प्राप्ताविति तर्क्यते किमिति सुप्ता किं नु निद्रिता किंनु । किन्वित्यत्र वितर्के । मृता किन्नु मूर्च्छिता किमु । अत्र मृतिर्नाम मूर्च्छादशैव । मरणासन्ने मृतिरित्युपचर्यते । मे मनसि लीना किन्नु श्लिष्टा किन्नु विलीना किं नु द्रवीभूता किन्विति संबन्धः । मनसि मे लीना किन्नु विलीना नु किमित्यनेन वितर्कद्वयेन विनष्टबाह्यानुसंधानस्यान्तरसधानं कुर्वतो नायकस्यापि पारवश्योद्भेदोऽवगम्यते । अत्र प्रलयो नाम सात्त्विको भावः । प्रलयो नष्टचेष्टतेत्युक्तत्वात् । नायिका परकीया कन्या । यथा शाकुन्तले-मुहुरङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिरामम् । मुखमंसविवर्ति पक्ष्मलाक्ष्याः कथमप्युन्नमितं न चुम्बितं तु इति । संभोगशृङ्गारः । अत्र नर्मस्पन्दः । नर्मस्पन्दः सुखारम्भो भयान्तो नवसङ्गमे इति । जातिरलंकारः ।

(१) D_1,D_2,D_6, Mg,Bm,Mt गाढाश्लेषखर्वीकृतस्तनोद्भूतरोमाञ्चा (२) D_1, D_2, D_6, Mg. Bm, Mt सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलत्काञ्चीप्रदेशाम्बरा निबिडप्रेमातिशयस्रंसमानमेखलाप्रान्तांशुका सती (३) Bm निषेधबाहुल्येन अधाष्ट्यं गम्यते ; D_2, Mt निषेधबाहुल्यं अधाष्ट्यात् । (४) D_3 कन्याया अपि प्रतिषेधोक्तिः संभवति यथा शाकुन्तले–

नवसङ्गमे लज्जाव्याकुलाया नायिकाया दशां कविराह—

पटालग्ने पत्यौ नमयति मुखं जातविनया
हठाश्लेषं वाञ्छत्यपहरति गात्राणि निभृतम् ।
अशक्ता चाख्यातुं स्मितमुखसखीदत्तनयना
ह्रिया ताम्यत्यन्तः प्रथमपरिहासे नववधूः ॥ ३६ ॥

(a) D_3 पटालम्बे ; D_6, U पटे लग्ने (c) D_5 न शक्ता

When the husband clings to the garment, she demurely bends her countenance; when he desires a passionate embrace, she moves her limbs aside stealthily ; she directs her glance towards her smiling friends and is unable to say anything : the newly married one suffers inwardly in shame during the first pleasantry. (36)

पत्यौ पटालग्ने[1] चैलाञ्चलग्राहिणि सति जातविनया सती । अत्र विनयशब्दः कुलपालिकाजनोचिताचारवाचकः । मुखं नमयति अवाक् करोति । हठाश्लेषं प्रसभालिङ्गनं वाञ्छति अभिलषति सति गात्राण्यङ्गानि निभृतं निश्चलं यथा भवति तथा अपहरत्याकर्षति । आख्यातुमेन निवारयेति वक्तुमशक्ता अक्षमा सती स्मितमुखसखीदत्तनयना भवति स्मितयुक्तं मुखं यासां ताः तथोक्ताः ताश्च ताः सख्यः तासु दत्ते विन्यस्ते नयने नेत्रे यया सा तथोक्ता । एवं प्रथमपरिहासे आद्यनर्मव्यापारे नववधूर्नवोढा ह्रिया लज्जया अन्तः अन्तरङ्गे ताम्यति ग्लानिं भजति इति संबन्धः[2] । अत्राभिप्रायो व्यक्त एव । व्रीडा नाम संचारी भावः । तथा चोक्तं[3]— चेतःसंकोचनं व्रीडा मुखरागस्तथादिभिरिति । नायिका स्वीया मुग्धा[4] च । नायकोऽनुकूलः । संभोगशृङ्गारः । सेङ्गेच्छारूपं[5] शृङ्गारि नर्म । जातिरलंकारः ।

(१) D_3 पटालम्बे (२) D_4 drops इति संबन्धः (३) found in D_4 only (४) Mg मध्या (५) D_6 संगेच्छा नाम शृङ्गारि नर्म

कवेर्वाक्यम —

नापेतोऽनुनयेन यः प्रियसुहृद्वाक्यैर्न यः संहृतो
यो दीर्घं दिवसं विषह्य हृदये यत्नात्कथंचिद् धृतः।
अन्योन्यस्य हृते मुखे विहितयोस्तिर्यक् कथंचिद् दृशोः
संभेदे सपदि स्मितव्यतिकरे मानो विहस्योज्झितः ॥ ३७ ॥

(c) D_2, D_4 मुखे हृते ; D_6, U निहितयो०

Not mollified by conciliatory words, not given up at the request of dear friends, the sense of resentment was somehow nursed in the heart during the whole of the tedious day; but when their sidelong glances, somehow resting upon their mutually averted faces, met together in smiling encounter, they laughed aloud and forgot their resentment. (37)

यो मानः अनुनयेन प्रार्थनया सखीनामिति शेषः। नापेतः नापगतः। किं च यः प्रियसुहृद्वाक्यैः प्रियस्य सुहृदः प्रियसुहृदः तेषां वाक्यैर्वचनैर्न संहृतः न समापितः। यो दीर्घमायतं दिवसं दिनम्। कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीया। विषह्य सहित्वा यत्नात् प्रयत्नात् हृदये हृदि कथंचिद् धृतः कृच्छ्रेण धारितः। स मानः अन्योन्यस्य परस्परस्य मुखे वदने हृते आकृष्टे पराकृते सति इत्यर्थः। कथंचित् केनापि प्रकारेण तिर्यक् तिरश्चीनं यथा भवति तथा विहितयोः कृतयोः दृशोः दृष्ट्योः संभेदे सङ्गमे सति स्मितव्यतिकरे स्मितस्य ईषद्धासितस्य व्यतिकरे संबन्धे सति उभयोर्मुखविकासे सतीत्यर्थः। सपदि सद्यो विहस्य हासं कृत्वा मानः प्रणयकोपः उज्झितो विसृष्ट इति संबन्धः। अत्र कोपभावशान्तिः। नायिका स्वीया मध्या च। नायकोऽनुकूलः। मानानन्तरं संभोगशृङ्गारः। चेष्टाकृतं सङ्केच्छारूपं शृङ्गारि नर्म। जातिरलंकारः।

(१) D_4 explains प्रियसंबन्धिबन्धुवचनैः न संहृतः (२) D_4 समाहितः (३) D_3 परावृत्ते ; D_4 अवाक्कृते ; Bm अपाकृते ; Mg पराकृष्टे (४) D_6 निहितयोः ; Bm हितयोः (५) D_4 explains

मन्दहास्यसंबन्धे सति (६) D_1, D_2, D_6 परिहृतः (७) D_3 अत्र कोपभावशान्तिसूचको हासः । (८) D_6, Bm मुग्धा

प्रियेण परिभूता नायिका स्वकीयां दशां सख्याः पुरस्तादाह—

गते प्रेमावेशे प्रणयबहुमाने विगलिते
निवृत्ते सद्भावे जन इव जने गच्छति पुरः ।
तदुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य प्रियसखि गतांस्तांश्च दिवसान्
न जाने को हेतुर्दलति शतधा यन्न हृदयम् ॥ ३८ ॥

(b) D_3 प्रणयिनि जने (c) D_2 गतांस्तांस्तु

Dear frien l, when the ardour of love has abated, when the high regard springing out of affection has vanished, when the friendly feeling is no longer evident, and when he, the beloved of my heart, moves before my very eyes like a (perfect) stranger : I call to my mind that humiliating experience and look back on the days that are no more and wonder that my heart is not yet broken into a hundred fragments. (38)

हे प्रियसखि प्रेमावेशे रागोद्रेके गते सति ततः प्रणयबहुमाने प्रणयेन प्रेम्णा कृतो बहुमानः आदरः प्रणये सति यादृशो बहुमानः क्रियते तादृश इत्यर्थः । तस्मिन् विगलिते विनष्टे सति तदनन्तरं सद्भावे सौजन्ये निवृत्ते अपयाते सति तदानीं जने तस्मिञ्जने जन इव सामान्यजन इव पुरः अग्रतः गच्छति व्रजति सति तत् प्रियकृतमवमानं च गतान् यातान् दिवसांश्च येषु दिवसेषु सुखेनोषितं तान् दिवसानित्यर्थः । उत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य स्मृत्वा स्मृत्वा च मम हृदयं शतधा बहुप्रकारेण न दलति न भिद्यते इति यत् अत्र को हेतुः किं वा कारणमिति न जाने नावगच्छामि इति संबन्धः । अत्र गते प्रेमावेशे इत्यादिवाक्यचतुष्टयेन क्रमेण प्रेम्णो ह्रासोऽवगम्यते । अत्र निर्वेदो नाम संचारी भावः । तथोक्तं – दुःखेर्ष्यातत्त्वबोधादेर्निर्वेदो निष्फलत्वधीः । तत्र चिन्ताश्रुनिश्वासदीनताः संभवन्ति चेति । अत्र नायिका साधारणा । चित्रै-हेतुरलंकारः ।

(१) D_3, D_4, D_5 ०वाक्यचतुष्टयक्रमेण ; D_1, D_2 ०वाक्यचतुष्टये क्रमेण (२) found only in D_4 (३) D_1, D_2, हेतुरलंकारः

कवेर्वाक्यम् ।

चिरविरहिणोरुत्कण्ठार्त्या श्लथीकृतगात्रयो—
नवमिव जगज्जातं भूयश्चिरादभिनन्दतोः ।
कथमपि दिने दीर्घे याते निशामधिरूढयोः
प्रसरति कथा बह्वी यूनोर्यथा न तथा रतिः ॥ ३९ ॥

(a) D_2, D_5 ०रुत्कण्ठार्तिश्लथी० (b) Mg. ०दभिनन्दिनोः (d) Oa, S यथा च तथा रतिः ।

Pining in separation for a long time, their limbs weakened by the aching of intense longing, a young couple greet each other again and again after a long time and the world appears to them as new-born ; and after the long day has somehow drawn to its close, and it is to them already night, their conversation continues without abatement, but not so their love-play. (39)

चिरविरहिणोश्चिरकालवियुक्तयोरुत्कण्ठार्त्या उत्कण्ठया औत्सुक्येन कृता आर्तिः पीडा तया श्लथीकृतगात्रयोरवसादितशरीरयोर्भूयः पुनरभिनन्दतोः संतुष्यतोः समागमेनेति शेषः । यूनोः युवतिश्च युवा च युवानौ । पुमांस्त्रियेत्येकशेषः । तयोः चिराद् बहुकालात् जगद् भुवनं नवं नूतनमिव जातमुत्पन्नम् । ततो दीर्घे आयते दिने अहनि कथमपि कृच्छ्रेण याते सति । अत्र दिनस्य दीर्घताप्रतिपत्तिर्गुरुसन्निधिवशादन्योन्यसंभाषणाद्यभावेनेत्यवगन्तव्यम् । निशां रात्रिमधिरूढयोस्तयोर्बह्वी बहुला कथा संलापः यथा येन प्रकारेण प्रसरति प्रवर्तते तथा तेन प्रकारेण रतिः रतं न प्रसरतीति संबन्धः । चिरात्सङ्गतयोर्विरहिणोः परस्परक्लेशसंकथनं रतेरपि सुखावहमित्यभिप्रायः । हर्षो नाम संचारी भावः । नायिका स्वीया मध्या च । नायकोऽनुकूलः । प्रवासानन्तरं संभोगशृङ्गारः । जातिरलंकारः ।

(१) D_4 औत्सुक्यकृतव्यथया तदुक्तं - सर्वेन्द्रियसुखास्वादो यत्रास्तीत्यभिमन्यते । तत्प्राप्तीच्छां ससंकल्पामुत्कण्ठां कवयो विदुरिति । (२) D_4 कृशीकृतशरीरयोः (३) D_4 adds यद्वा भूयः समागमे सति चिराज्जगन्नवमिव जातमभिनन्दतोः । (४) D_3 सुरतं; D_4 निधुवनं (५) D_4 adds अत्र चेष्टवस्तुलाभात् हर्षो etc. (६) D_6 मुग्धा च.

कवेर्वाक्यम् —

दीर्घा वन्दनमालिका विरचिता दृष्टचैव नेन्दीवरैः
पुष्पाणां प्रकरः स्मितेन रचितो नो कुन्दजात्यादिभिः ।
दत्तः स्वेदमुचा पयोधरभरेणार्घ्यो न कुम्भाम्भसा
स्वैरेवावयवैः प्रियस्य विशतस्तन्व्या कृतं मङ्गलम् ॥४०॥

(a) Oa, S दीर्घा तोरणमालिका; D_6, U दीर्घा चन्दनमालिका (c) D_4 दत्तं; D_4 अर्घ्यं; D_1, D_5, D_6, Oa • भरेणार्घो

With her eyes, and not with blue lotuses was made the garland stretching long over the entrance ; with her smiles and not with Kunda and Jasmine and other flowers, was strewn the flower-offering; with the pair of breasts dripping with the dew of perspiration was made the respectful offering of water and not by water carried in a jar : the slender one, with the parts of her own body, prepared a solemn reception for her lover as he entered (the house). (40)

दीर्घा आयता वन्दनमालिका तोरणस्रक् दृष्टयैव रचिता निर्मिता इन्दीवरैः नीलोत्पलैः न विरचिता । पुष्पाणां कुसुमानां प्रकरः प्रक्षेपः स्मितेन हसितेन रचितः कृतः कुन्दजात्यादिभिः कुसुमविशेषैर्नो न कृतः । आचारार्थं गृहाङ्गणेषु पुष्पोपहारः क्रियते । अर्घ्यं उपचारविशेषः । स्वेदमुचा स्वेदं मुञ्चतीति स्वेदमुक् तेन पयोधरभरेण कुचभारेण दत्तो वितीर्णः कुम्भाम्भसा कलशोदकेन न दत्तः । एवं तन्व्या नायिकया विशतः देशान्तरादागत्य गृहप्रवेशं कुर्वतः प्रियस्य स्वैः स्वकीयैरवयवैरङ्गैरेव मङ्गलं कल्याणं कृतमिति संबन्धः । (देशान्तरात् प्रिये आगते सति नायिकाया

अत्यादराद् दृष्टिः हर्षोदयात् अत्यंतस्मितं च सात्त्विकस्वेदोदयश्च वृद्धिश्च अवयवबृंहणं च जातामित्यवगम्यते । स्वैरेवावयवैर्मङ्गलं कृतं इत्यनेन स्वावयवान् पश्यतो नायकस्यापि अत्यानन्दश्च जात इति भावः ।) अत्र हर्षो नाम संचारी भावः । स्वीया मध्या च नायिका । नायकोऽनुकूलः । प्रवासानन्तरं संभोगशृगारः । चेष्टाकृतं आत्मोपक्षेपरूपं शृङ्गारि नर्म । रूपकालंकारः ।

(१) D_1,D_2,D_4,D_6,Mg प्रक्षेपणं (२) D_1,D_5,D_6 अर्घः; D_2 अर्घ्यं (३) D_6 अवतीर्णः; D_1,D_2,D_5 विकीर्णः; D_4 दत्तं वितीर्णम् (४) D_4 कल्याणाचरणं (५) This is given by D_3 only (६) Bm जातिरलंकारः

धूर्तेन नायकेन कृतां वञ्चनां नायिका सख्यै निवेदयति —

कान्ते सागसि यापिते प्रियसखीवेषं विधायागते
भ्रान्त्यालिङ्ग्य मया रहस्यमुदितं तत्सङ्गमाकाङ्क्षया ।
मुग्धे दुष्करमेतदित्यतितरामुक्त्वा सहासं बला-
दालिङ्ग्य च्छलितास्मि तेन कितवेनाद्य प्रदोषागमे ॥ ४१ ॥

(b) S तत्सङ्गमापेक्षया. (c) D_3,D_6,Oa, S, U, Mg. दुष्कर एष इत्यति॰; T दुष्करमेष इत्य॰.

Today, in the evening twilight, the knave deceived me: as he had offended against me, I sent him away ; he, however, put on the clothes of my dear friend and came back again. Under the illusion that he was my friend, I embraced him and communicated to him my secret that I wished to meet him. Thereupon he replied " Ah, simple one, but that is very difficult (now) ", and he laughed wildly and pressed me powerfully in his arms ! (41)

सागसि सापराधे कान्ते प्रियतमे यापिते निष्कासिते प्रियसखीवेषं इष्टवयस्यावेषं नेपथ्यं विधाय कृत्वा पुनरागते प्राप्ते सति मया भ्रान्त्या अज्ञानेन तमालिङ्ग्य परिरभ्य तत्सङ्गमाकाङ्क्षया तस्य सङ्गमः संपर्कः तस्मिन्नाकाङ्क्षा वाञ्छा तया रहस्यं रहसिभवं रहस्यमुदितं कथितम् । अत्र रहस्यं नाम

गृहागतः प्रियो मया (निष्कारेणं) अवधीरितः सोऽवश्यं त्वया इदानी-मेवानेतव्यः । नो चेत् क्षणमपि जीवितं धारयितुं न शक्नोमीत्येवंरूपं वचन-मित्यवगन्तव्यम् । हे मुग्धे मूढे एतत्कार्यं अतितरां अत्यर्थं दुष्करं दुर्घट-मित्युक्त्वा ततः सहासं हासेन सहितं यथा भवति तथा बलात् प्रसह्य आलिङ्ग्य तेन कितवेन धूर्तेन अद्य अस्मिन् दिने प्रदोषागमे । प्रदोषो रजनीःमुखमित्यमरः । तस्यागमः प्राप्तिः तस्मिन् छलिता वञ्चितास्मीति संबन्ध । स्पष्ट एवाभिप्रायः । अत्र नायिका स्वीया मध्या च । किं च कलहान्तरिता । नायकः शठः । संभोगशृङ्गारः । अत्र नर्मगर्भः । युक्तिरलंकारः ।

(१) D_4 explains प्रियसंपर्कविषयिकवाञ्छया (२) found in D_3 only (३) D_3,Mg. एषः एतत्कार्यं अतितरां अत्यर्थं दुष्करः दुर्घटः इत्युक्त्वा (४) D_6 मुग्धा (५) D_4, D_5, Bm, Mg, Mt drop किं च कलहान्तरिता

नायकोक्तिः—

आशङ्क्य प्रणतिं पटान्तपिहितौ पादौ करोत्यादराद्
व्याजेनागतमावृणोति हसितं न स्पष्टमुद्वीक्षते ।
मय्यालापवति प्रतीपवचना सख्या समं भाषते
तन्व्यास्तिष्ठतु निर्भरप्रणयिता मानोऽपि रम्योदयः ॥ ४२ ॥

(b) D_5 व्याजेनेङ्गितमावृणोति हसितं साकूतमुद्वीक्षते; Bm नो स्पष्टमुद्वीक्षते (c) D_3 प्रतीपवचनात्; D_6 प्रतीपवचनं (d) S रम्यक्रमः

Expecting that I would fall at her feet she carefully covers them up with the hem of her garment; she conceals the smile upon her face under some pretext, and does not look me in the face; when I talk to her, being averse to talking (to me), she engages her friend in conversation: let alone her ardent love, even this anger of the slender one, as it rises within her, is so sweet! (42)

प्रणतिं प्रणाममाशङ्क्य उत्प्रेक्ष्य एष प्रणामं करिष्यतीत्याशङ्क्येत्यर्थः। आदराद् बहुमानात् पादौ चरणौ पटान्तपिहितौ चैलाञ्चलाच्छादितौ करोति। आगतमुद्गतं हसितं हास्यं व्याजेन केनापि च्छद्मना आवृणोति प्रच्छादयति। स्पष्टं व्यक्तं नोद्वीक्षते नालोकयति। मय्यालापवति भाषमाणे सति प्रतीपवचना प्रतिकूलवाक्सती सख्या वयस्यया समं सार्धं भाषते आलपति। तन्व्याः कान्तायाः निर्भरप्रणयिता प्रणयस्य भावः प्रणयिता निर्भरा चासौ प्रणयिता च निर्भरप्रणयिता। त्वतलोर्गुणवचनस्येति पुंवद्भावः। तिष्ठतु आस्ताम्। मानोऽपि ईर्ष्याकोपोऽपि रम्योदयः मनोहरोद्गम इति संबन्धः। स्पष्ट एवाभिप्रायः। स्वीया प्रगल्भा च नायिका। नायकः शठः। मानकृतो विप्रलम्भशृङ्गारः मानकृतं चेष्टारूपं नर्म। जातिरलंकारः।

(१) D_3 प्रतीपवचनात् प्रतिकूलवाक्यात् (२) D_2, D_3 प्रणयिन्या भावः प्रणयिता (३) D_4,Bm drop the sentence त्वतलोर्गुण° (४) Mg अत्र नायिका स्वीया मध्या च

कवेर्वाक्यम् —

सा यावन्ति पदान्यलीकवचनैरालीजनैः पाठिता
तावन्त्येव कृतागसो द्रुततरं व्याहृत्य पत्युः पुरः।
प्रारब्धा परतो यथा मनसिजस्येच्छा तथा वर्तितुं
प्रेम्णो मौग्ध्यविभूषणस्य सहजः कोऽप्येष कान्तः क्रमः॥ ४३॥

(b) Oa, S कृतागसोऽद्भुततरं (c) D_3 प्रारब्धं; D_5 प्रारेभे पुरतो (d) Bm, Mg. मौढ्यविभूषणस्य

After she had uttered very hurriedly, before her offending lord, whatever words her cunning friends had taught her, she began presently to behave as the God of love required her to do: such is the unique way of love, so natural and charming, with sweet innocence as its ornament! (43)

सा नायिका अलीकवचनैर्मिथ्याभाषितैरालीजनैः सखीजनैः यावन्ति पदानि यावन्तः शब्दाः पाठिता ओगमिता कृतागसः कृतापराधस्य पत्युः

प्रियस्य पुरः अग्रतः तावन्त्येव पदानि द्रुततरं अतिशीघ्रं व्याहृत्य उच्चार्य परतः ततःपरं मनसिजस्य मन्मथस्य इच्छाकाङ्क्षा यथा तथा वर्तितुं प्रारब्धा प्रक्रान्ता। मौग्ध्यविभूषणस्य मौग्ध्यमप्रागल्भ्यं विभूषणं यस्य तत्तथोक्तम्। तस्य प्रेम्णः प्रणयस्य एष सहजः स्वाभाविकः कान्तो मनोहरः कोऽपि क्रमः कश्चन प्रकारः इति संबन्धः। अत्राभिप्रायो व्यक्त एव। नायिका स्वीया मुग्धा च। नायकः शठः। सम्भोगशृङ्गारः। अत्र सङ्गेच्छारूपं शृङ्गारि नर्म। जातिरलंकारः।

(१) D_3 उपदेशिताः (२) Bm, Mg मौढ्य० (३) Mt प्रियत्वस्य (४) D_4 रम्यः (५) Bm,Mg मध्या

कवेर्वाक्यम् —

दूरादुत्सुकमागते विवलितं संभाषिणि स्फारितं
संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने संकुञ्चितभ्रूलतम्।
मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णं क्षणाच्
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥ ४४ ॥

(a) D_5 विलुलितं संभाषिता स्फारितं (b) D_6 संकूचितभ्रू०; D_5 कोपाञ्चितभ्रूलतं; Bm किंचाञ्चितभ्रूलतम्; D_2,D_3, Mg, O, T, U, Oa, S संकोचितभ्रूलतम् (c D_2,Bm,Mg बाप्पाम्बुपूर्णं क्षणात्; D_3 बाप्पाम्बुपूर्णेक्षणं ; D_5 बाष्पाम्बुभिर्वीक्षणं

Ah! how when the lover is faithless, the eye has become an adept in the art of assuming manifold forms! When he is still far away, it glances most wistfully; when he arrives, it turns itself aside; when he talks, it dilates; when he embraces, it becomes red; when he seizes her garment, it contracts the lines of its brow; and when he contrives to fall at the feet of the angry lady, it fills itself with the moisture of tears! (44)

जातागसि कृतापराधे प्रेयसि प्रियतमे दूरात् स्थिते सतीति शेषः। उत्सुकमुत्कण्ठितम्। आगते प्राप्ते सति विवलितं विवर्तितम्। संभाषिण्या-

लपिते सति स्फारितं विस्तारितं संश्लिष्यत्यालिङ्गति सति अरुणं रक्तं गृहीतवसने आकृष्टवाससि सति संकुञ्चितभ्रूलतं संकुञ्चिता भुग्ना भ्रूलता यस्य तत्तथोक्तम् । चरणानतिव्यतिकरे सति आनतेः प्रणामस्य व्यतिकरः संबन्धः चरणयोः पादयोः आनतिव्यतिकरो यस्य तत्तथोक्तः तस्मिन् । बाष्पाम्बुपूर्णं अश्रुजलैर्भरितं मानिन्या मानवत्याश्चक्षुर्नयनं क्षणादल्पकालात्प्रपञ्चचतुरं प्रपञ्चेन औत्सुक्यादिबहुप्रकारेण चतुरं मनोहरं जातं संपन्नमहो आश्चर्यमिति संबन्धः । अत्रौत्सुक्य स्वाभाविकप्रेमातिशयेन । विवलितत्वमपराधिन द्रष्टुं असहमानतया । स्फारितत्वं क्रोधातिशयेन । अरुणत्वं क्रोधवृद्ध्या भ्रूलतासंकोचः क्रोधातिशयेन वाष्पाम्बुपूर्णत्वं क्रोधशान्त्या इति वेदितव्यम् । अत्र नायिका स्वीया मध्याप्रगल्भयोरन्यतरा । नायकः शठः । मानकृतो विप्रलम्भशृङ्गारः । ईर्ष्याक्रोधप्रायं नर्म । जातिरलंकारः ।

(१) D_6 संकुञ्चितभ्रूलतं (२) D_6 ० जलपूर्णं (३) D_1,D_2, D_3, क्रोधोदयेन; Mg कोपोदयेन (४) D_3,D_5 भ्रूलतासंकुञ्चितत्वं

कवेर्वाक्यम् —

अङ्गानामतितानवं कुत इदं कम्पश्च कस्मात्कुतो
मुग्धे पाण्डुकपोलमाननमिति प्राणेश्वरे पृच्छति ।
तन्व्या सर्वमिदं स्वभावत इति व्याहृत्य पक्ष्मान्तर-
व्यापी बाष्पभरस्तया वलितया निश्वस्य मुक्तोऽन्यतः ॥४५॥

(a) D_5 कस्मादिदं ; T तस्मात्कुतो

Whence this exceedingly great leanness of limbs, whence this tremor ? Whence, Oh simple one, this countenance with the wan cheeks ? On these questions of the lord of her life, the slender one replied, " All this has come off of itself," and turning away, she heaved sighs, and discharged elsewhere the burden of tears that filled her eyelashes. (45)

हे मुग्धे अङ्गानामवयवानामिदमतितानवं अतिकार्श्यं कुतः कस्माद्धेतोः । अयं कम्पश्च ते वेपथुः कस्मात् । इदमाननं मुखं पाण्डुकपोलं च पाण्डुगण्डं

कुत इत्येवं प्राणेश्वरे प्रियतमे अनुयुंञ्जति सति तन्व्या कान्तया इदं सव स्वभावतो निसर्गादिति व्याहृत्य उक्त्वा वलितया निवृत्तया तया निश्वस्य निश्वासं कृत्वा पक्ष्मान्तरव्यापी पक्ष्मणामक्षिलोम्नामन्तरं मध्यं व्याप्नोतीति पक्ष्मान्तरव्यापी बाष्पभरो अश्रुपूरः अन्यतः इतरत्र मुक्तः विसृष्ट इति संबन्धः । अत्र नायके कार्यान्तरव्यासङ्गेन चिरयित्वा समागत्य तनुत्वादिकं स्वस्यानागमनादिति जानत्यपि कुत इति पृच्छति सत्यार्जवेन वक्तुमसहमानया नायिकया सर्वमिदं स्वभावत इति वक्रोक्त्या निर्वेदः सूचितः । बाष्पभरो मुक्तोऽन्यत इत्यनेन दैन्यसंवरणं सूचितम् । नायिका स्वीया मध्या च । किं च विरहोत्कण्ठिता । यथोक्तं भारतीये—अनेककार्यव्यासङ्गाद् यस्या नागच्छति प्रियः । कामतः सैव दुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता मता ॥ अस्यास्तनुत्वं कम्पश्च पाण्डुता बाष्पनिर्गमः । निर्वेदश्वासदैन्याद्या अनुभावा भवन्त्यमीति ॥ दैन्यं नाम संचारी भावः । नायकोऽनुकूलः । प्रणयमानकृतो विप्रलम्भशृङ्गारः । अत्र मानकृतं वाग्रूपं शृङ्गारि नर्म । जातिरलंकारः ।

(१) D_4 पाण्डुगण्डस्थलं (२) D_1, D_2, D_5 अनुनयं जाते सति ; D_3 अनुनयं प्रयुञ्जति सति ; D_4 Bm, Mg इति प्राणेश्वरे पृच्छति ; Mt पृच्छति सानुनयं पृच्छमाने सति (३) D_3 adds करुणातिशयेन (४) Mt दैन्यं सूचितं (५) Bm मुग्धा

कवेर्वाक्यम्—

रात्रौ वारिभरालसाम्बुदरवोद्विग्नेन जाताश्रुणा
पान्थेनात्मवियोगदुःखपिशुनं गीतं तथोत्कण्ठया ।
आस्तां जीवितहारिणः प्रवसनालापस्य संकीर्तनं
मानस्यापि जलाञ्जलिः सरभसं लोकेन दत्तो यथा ॥ ४६ ॥

(b) Oa तदुत्कण्ठया ; Bm तदोत्कण्ठया (c) T ॰हारिणा प्र॰

A traveller, frightened at the thunder of a cloud moving slowly owing to the burden of water, sang in the night, with tears in his eyes, a song betraying the sorrow of his heart at severance from his love in such a sad tone, that the people

not only gave up all talk about life-killing travel, but also bade adieu forthwith to sulking pride itself. (46)

रात्रौ निशि वारिभरालसाम्बुदरवोद्विग्नेन वारिणो जलस्य भरो भारः तेनालसः मन्थरः स चासावम्बुदश्च तस्य रवो गर्जितं तेन उद्विग्नः त्रस्तः तेन जाताश्रुणा उदितबाष्पेण पान्थेन प्रोषितेनात्मवियोगदुःखपिशुनं आत्मनः स्वस्य वियोगो विरहस्तेन दुःखं व्यथा तस्याः पिशुनं सूचकं यथा भवति तथा उत्कण्ठया औत्सुक्येन तथा तेन प्रकारेण गीतं गानं कृतं जीवितहारिणः प्राणापहारिणः प्रवसनालापस्य संकीर्तनं प्रवासकथायाः उच्चारणं आस्तां तिष्ठतु । यथा येन प्रकारेण लोकेन जनेन सरभसं सत्वरं मानस्यापि प्रणयकोपस्यापि जलाञ्जलिः जलस्याञ्जलिर्जलाञ्जलिः निवाप इत्यर्थः । स दत्तो वितीर्ण इति संबन्धः । तस्य पान्थस्य तथाविधमार्तनादं श्रुत्वा लोकः क्षणमात्रविरहादपि बिभेति स्मेत्यभिप्रायः । दैन्यं नाम सञ्चारी भावः । नायिकानायकयोर्विशेषो न स्फुटः । प्रवासविप्रलम्भशृङ्गारः । जातिरलंकारः ।

(१) D_4 explains उदकभरमन्थरजलदगर्जितभीतेन. (२) D_3 adds उद्विग्नेन त्रस्तेन अत्याहितं प्रापितेन महद्भयं प्राप्तेनेत्यर्थः । अत एव जाताश्रुणा० (३) D_4 explains स्वविरहव्यथासूचकं यथा तथा उत्कण्ठया (४) D_4 drops इति संबन्धः

नायकोक्तिः—

स्वं दृष्ट्वा करजक्षतं मधुमदक्षीबाविचार्येर्ष्यया
गच्छन्ती क नु गच्छसीति विधृता बाला पटान्ते मया ।
प्रत्यावृत्तमुखी सबाष्पनयना सा मुञ्च मुञ्चेति मां
कोपप्रस्फुरिताधरं यदवदत् तत्केन विस्मार्यते ॥ ४७ ॥

(a) Bm स्वां दृष्ट्वा करजक्षतिं (b) T व्यधृता ; T पटान्ते तया

As the fair girl, intoxicated with sweet wine, saw the nail-wound inflicted by herself, she was filled with jealousy and rashly set out to go ; and I held her back by

the hem of her garment with the words: " Whither dost thou go ?" She turned round; her eyes were filled with tears and her lips were quivering with anger and she spoke: " Leave me, leave me ". O, who would ever forget it ? (47)

बाला तन्वी मधुमदक्षीबा मत्ता भूत्वा स्वमात्मीयं आत्मना कृतमित्यर्थः। करजक्षतं नखक्षतं दृष्ट्वा वीक्ष्य अविचार्य स्वेन कृतमित्यज्ञात्वा ईर्ष्यया कोपेन सपत्नीकृतमित्यसहमानया गच्छन्ती अपयान्ती क गच्छसीति कुत्र व्रजसीति। नु शब्दः पृच्छायाम् । मया पटान्ते चेलाञ्चले विधृता गृहीता। सा प्रत्यावृत्तमुखी प्रतिनिवृत्तवदना सबाष्पनयना साश्रुनेत्रा सती सा मां मुञ्च मुञ्च विसृज विसृजेति कोपप्रस्फुरिताधरं कोपेन प्रस्फुरितः कम्पितः अधरो यस्मिन् कर्मणि तत्तथोक्तम् । अवदत् अवोचत् इति यत् तत्कर्म केन विस्मार्यते केन हेतुना विस्मरणं प्राप्यते न केनापि विस्मारयितुं शक्यमित्यर्थः। इति संबन्धः । स्पष्ट एवाभिप्रायः । नायिका स्वीया मध्याप्रगल्भयोरन्यतरा। नायकोऽनुकूलः । ईर्ष्याक्रोधप्रायं कैशिकीवृत्तेरङ्गं नर्म । जातिरलंकारः ।

(१) D_1, D_2, D_3, Mt मधुनो मद्यस्य मदेन क्षीबा मत्ता भूत्वा
(२) Mt °मित्यसूयया (३) D_1, D_2, D_5 प्रकम्पितः; D_3 चलितः
(४) D_2 मुग्धाप्रगल्भयो°

नायकेन भेदं गमिता सखी नायिकामुपालभते -

चपलहृदये किं स्वातन्त्र्यात्तथा गृहमागत—
श्चरणपतितः प्रेमार्द्रार्द्रः प्रियः समुपेक्षितः ।
तदिदमधुना यावज्जीवं निरस्तसुखोदया
रुदितशरणा दुर्जातानां सहस्व रुषां फलम् ॥ ४८ ॥

(a) S, Oa त्वया गृहमा°

Oh thou with thy fickle heart ! Wherefore didst thou spurn thy lover when out of free impulse and overflowing with love he had come to thy dwelling in that way and had thrown himself at thy feet ? Now endure, as long as thou

livest, the fruit of thy sordid anger ; happiness shall never more come to thee ; and thy tears shall be thy sole refuge. (48)

हे चपलहृदये चञ्चलचित्ते । अत्र चपलेत्यनेनाविमृश्यकारित्वं विवक्षितम् । तथा तेन प्रकारेण प्रेमार्द्रार्द्रः अत्यन्तमार्द्रः सरसः प्रियो वल्लभः गृहं भवनमागतः प्राप्तश्चरणपतितः पादप्रणतः सन् स्वातन्त्र्यात् स्वच्छन्दत्वात् किं समुपेक्षितः किमर्थमवधीरितः । तत् तस्मात्कारणात् अधुना इदानीं यावज्जीवं जीवितावधि निरस्तसुखोदया अपाकृतसुखप्राप्तिः रुदितशरणा रोदनालम्बा सती दुर्जातानां दुष्टानां रुषां रोषाणां इदं फलं विपाकं सहस्व मृष्यस्वेति सम्बन्धः । नायिका स्वीया मध्या च । किं च कलहान्तरिता । यथोक्तं भारतीये — सेर्ष्यः कलहनिष्क्रान्तो यस्या नागच्छति प्रियः । सा पश्चात्तापसंप्राप्ता कलहान्तरिता भवेत् ॥ चिन्तानिश्वासखेदैश्च हृत्तापाभिनयेन च । सखीनां संप्रलापैरप्यात्मावस्थावलोकनैः । मुग्धा दैन्याश्रुपातैश्च रोगस्यागमनेन च ॥ विभूषणतनुत्वेन दुःखेन रुदितेन च । खण्डिता विप्रलब्धा च कलहान्तरितापि वा ॥ तथा प्रोषितकान्ता च भावैरेवं प्रयोजितेति ॥ नायकः शठः । सोपालम्भवचनं नर्म । आक्षेपोऽलंकारः ।

(१) D_4 explains प्रणयेनात्यन्तद्रवीभूत इत्यर्थः । (२) D_3 adds सख्युपदेशं विना इत्यर्थः । (३) D_4 यावज्जीवं निरस्तः अपाकृतः सुखस्य उदयः प्राप्तिः यस्याः सा तथोक्ता । (४) Mg रोदनालम्बना; D_4 रोदनमेव शरणं यस्याः सा तथाविधा सती (५) D_1, D_2, D_3 मर्षयस्व ; Mg मर्षय ; Mt क्षमस्व (६) D_6 मुग्धा (७) Mt प्रयोजयेदिति

नायकोक्तिः —

नभसि जलदलक्ष्मीं सास्रया वीक्ष्य दृष्ट्या
प्रवससि यदि कान्तेत्यर्धमुक्त्वा कथंचित् ।
मम पटमवलम्ब्य प्रोल्लिखन्ती धरित्रीं
यदनुकृतवती सा तत्र वाचो निवृत्ताः ॥ ४९ ॥

When she saw the splendour of the clouds in the sky with her tearful eyes, she somehow managed to utter half of her speech—" Now, if you, Oh my love, set off on a journey— " and then clinging to my garment and scratching the ground below, she acted in a manner, which to describe is indeed beyond words ! (49)

नभस्याकाशे जलदलक्ष्मीं मेघसामग्रीं सास्रया सबाष्पया दृष्ट्या दृशा वीक्ष्य विलोक्य हे कान्त प्रिय प्रवससि यदि प्रवासं करोषि चेत् इति कथंचित् कृच्छ्रेण अर्धं सावशेषं वाक्यमिति शेषः । उक्त्वा भाषित्वा मम पटमंशुकमवलम्ब्य गृहीत्वा धरित्रीं भुवं प्रोल्लिखन्ती कर्षन्ती अनु पश्चात् सा यत्कर्म कृतवती तत्र तस्मिन्कर्मणि वाचः उक्तयः निवृत्ताः व्यावृत्ता इति संबन्धः । यत्कृतवतीत्यत्र यच्छब्दवाच्यैश्चिन्तानिश्वासवैवर्ण्यगद्गदादिभिरनुभावैस्त्वां विना क्षणमपि जीवितुमहं न शक्नोमि इत्ययमर्थः प्रवससि यदि इत्यस्य वाक्यस्य शेषत्वेनावगन्तव्यः । तत्र वाचो निवृत्ता इत्यनेन नायिकायाश्चिन्तानिश्वासादीनामनुभावानां दशाविशेषः पश्यतां मनोगोचर एव न वाग्गोचर इत्ययमर्थो गम्यते । दैन्यं नाम संचारी भावः । अत्र नायिका स्वीया मध्या च । नायकोऽनुकूलः । भविष्यत्प्रवासविप्रलम्भशृङ्गारः । नर्मस्फोटः । जातिरलंकारः ।

(१) D_3 मेघशोभां ; D_4 मेघश्रियं (२) D_3 भुवमुल्लिखन्ती वामपादाङ्गुष्ठेन कर्षन्ती स्त्रीणामेतज्जातीयं इति । अनुपश्चात् etc. (३) D_1,D_5, • गद्गदकोटिभिरनुभावैः (४) मुग्धा च

नायिकानायकयोरुक्तिप्रत्युक्तिरूपा वाक्यमाला —

बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुषं रोषान्मया किं कृतं
खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।
तत्किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते
नन्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते ॥ ५० ॥

(a) Oa रुषा रोषात्

" Fair girl ! " " Well, my lord ;" " Cast aside thy resentment, oh sulky one ! " " What have I done in my resentment ? " " It has made me troubled. " " Thou hast done me no wrong ; all sins are mine. " " Why dost thou weep with a sobbing voice ?" " Before whom do I weep ? " " Well, before me. " " What am I to thee ? " " Beloved. " " I am not, that is why I weep. " (50)

बाले मुग्धे । नाथ स्वामिन् । हे मानिनि कोपने रुषं कोपं विमुञ्च त्यज । मया रोषात् कोपात्किं कृतं किमाचरितम् । अस्मासु खेदः क्लेशः कृत इति शेषः । भवान् मे मह्यं नापराध्यति न द्रुह्यति क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयानां यं प्रति कोप इति चतुर्थी । मयि सर्वे सकला अपराधाः द्रोहाः सन्ति । तत् तस्माद्धेतोः किं गद्गदेन स्खलितेन वचसा वचनेन रोदिषि रोदनं करोषि । कस्याग्रस्तः पुरः रुद्यते रोदनं क्रियते । एतन्ममाग्रतः इदं रोदनं क्रियते खलु । ननु तवाहं कास्मि । दयिता प्रिया भवसि । नास्मीति न भवामीत्यतः कारणाद्रुद्यते इति संबन्धः । अत्र प्रगल्भायां नायिकायां बाले इत्यामन्त्रणं नायकेन वक्रोक्त्या कृतं तथापि तज्ज्ञात्वा तथैव वक्रोक्त्या प्रियतमं प्रति नाथ इत्यामन्त्रणं कृतम् । ततस्तेनार्जवमवलम्ब्य मानिनि रुषं मुञ्च इत्यनुनयः कृतः । ततस्तया वक्रोक्त्यैव रोषान्मया किं कृतमित्युत्तरं दत्तम् । ततस्तेन अस्मासु खेदः कृत इत्युक्तम् । ततस्तया अपराधिनि खलु खेदः क्रियते भवान् मे नापराध्यति कुतः खेदः क्रियते इति विपरीतलक्षणया भवानपराधी खेदः कथं न कर्तव्य इत्ययमर्थः सूचितः । ततस्तेन सर्वेऽपराधा मयि इत्यपराधाङ्गीकारेण रुषं मुञ्चेत्यनुनयः प्रकटीकृतः । ततस्तया तस्य रोषस्यामोचनात् किं कृतमित्युक्तम् । ततस्तेन गद्गदेन वचसा रोदिषि इत्यनेन किं न कृतं खेदमूलं रोदनं करोषीत्युक्तम् । ततस्तया कस्याग्रतो रुद्यत इत्यनेन सबन्धवतः खलु रोदनं खेदमूलम् । त्वं मम को भवसि इत्युक्तम् । ततस्तेन तस्या वक्रोक्त्याभिप्रायं विहाय वाक्यस्य वाच्यार्थमेव स्वीकृत्य ननु एतन्ममाग्रतो रुद्यते इत्युत्तरं दत्तम् । ततस्तया पुरतो रोदितुं अहं तव कास्मीत्युक्तम् । ततस्तेन मम त्वं दयितेत्युक्तम् । ततस्तया ते तव दयितैव नास्मीत्यतः कारणात् मया रुद्यत इत्युक्तमित्यवगन्तव्यम् । अत्र नायिका स्वीया धीराधीरप्रगल्भा च । किं च खण्डिता । यथोक्तं भारतीये –

अन्यासङ्गात्समृचिते वासके नागतः प्रियः । यस्याः सा नाम दुःखार्ता खण्डितेत्यभिधीयते इति । नायकः शठः विप्रलम्भशृङ्गारः । अत्र मानकृतं वाग्रूपं शृङ्गारि नर्म । वाक्योवाक्यमलंकारः । युक्तिप्रयुक्तिमद्वाक्यं वाक्योपवाक्यमुदाहृतमित्युक्तत्वात् ।

(१) D_3 ०वाक्यमाह (२) D_6 दोषाः (३) D_3 वाष्परुद्धस्वरेण वचसा (४) D_3 प्राणेश्वरी (५) D_3 gives the following divergent text :—आदौ नायकेनात्यन्तप्रौढां नायिकां प्रति बाले इत्यामन्त्रणं कृतम् । ततस्तया नाथ इति व्यङ्ग्यमुत्थापितम् । नाथः पशुपाल इति भद्रमल्लः । ततस्तेन हे मानिनि परिहासेऽपि कोपशीले रुषं मुञ्च इत्यनुनीतम् । ततस्तया रोषात् भवति किं कृतम् इत्युक्तम् । किमपि न कृतं खलु इत्यर्थः । ततस्तेनास्मासु खेदः कृतः इत्युक्तम् । ततस्तया अपराधिनि खलु खेदः क्रियते । न भवान् ममापराध्यति खलु । सर्वापराधा मय्येव । भवतः कुतः खेदः इति विपरीतलक्षणया भवानपराधी खेदः कथं न कर्तव्यः इत्ययमर्थ इत्युक्तम् । ततस्तेन मय्यपराधाभावे भवत्या किमर्थं रुद्यत इत्युक्तम् । ततस्तया कस्याग्रतो रुद्यते इत्युक्तम् । ततस्तेन ममैव पुरतः इत्युक्तम् । ततस्तयाहं तव कास्मि, भवतः पुरतो रोदितुं न युक्तम् । ततस्तेन वक्रोक्त्यभिप्रायं विहाय वाक्यस्यार्थमेव स्वीकृत्य मम त्वं दयितेत्युक्तम् । ततस्तया दयिता नास्मि इत्यतः कारणात् रुद्यते इत्युक्तमित्यवगन्तव्यम् । (६) D_1, D_2 किंकृतं ; D_6 प्रकृतं (७) D_1, D_5 वाकोवाक्यं ; D_4 वक्रवाक्यम् ; D_2 वाचोवाक्यम् ; Bm वाक्योवाक्यम्

पूर्वं मौग्ध्येन वञ्चितास्मीति पश्चात्तापं गताया नायिकाया आत्मोपालम्भं कविराह —

श्लिष्टः कण्ठे किमिति न मया मूढया प्राणनाथ—
श्चुम्बत्यस्मिन् वदनविनतिः किं कृता किं न दृष्टः ।
नोक्तः कस्मादिति नववधूचेष्टितं चिन्तयन्ती
पश्चात्तापं वहति तरुणी प्रेम्णि जाते रसज्ञा ॥ ५१ ॥

(b) D_2 विनुतिः ; D_3 नमितिः ; D_6, Bm विधुतिः (d) T व्रजति

" Silly girl that I was, why did I not clasp my lord by the neck ? Why did I lower my face, while he tried to kiss me ? Why did I not look up to him ? Why did I not speak to him ? " The young wife who, with the awakening of love in her heart, had tested the sweets of love, looks back with regret on her own attitude in the days when she was a newly-married bride. (51)

तरुणी युवतिः प्रेम्णि प्रणये जाते संभूते सति लज्जावरणं विहाय प्रकाशमाने सतीत्यर्थः । रसज्ञा रुचिज्ञा सती संभोगसौख्यं विशेषेण जानातीत्यर्थः । तदानीं मूढया अज्ञया मया प्राणनाथः प्राणेश्वरः किमिति कण्ठे नाश्लिष्टः नालिङ्गितः । किं चास्मिन्प्राणनाथे चुम्बति चुम्बनं कुर्वति सति वदनविनैतिः मुखनमनं किं कृता किमर्थमाचरिता । किं च स प्राणनाथः किं न दृष्टः किमिति नावलोकितः किं च स कस्माद्धेतोर्नोक्तः न संभाषितः इत्यनेन प्रकारेण नववधूचेष्टितं नवोढाव्यापारं आत्मीयमिति शेषः । चिन्तयन्ती स्मरन्ती पश्चात्तापमनुशयं एतावन्तं कालं मौग्ध्येन वञ्चितास्मीत्येवंरूपं वहति धारयतीति संबन्धः । अत्र नायिका स्वीया मध्या च । नायकोऽनुकूलः । संभोगशृङ्गारः अनुशयाक्षेपालंकारः[5] ।

(१) D_1, अज्ञतया ; Bm अज्ञानान्मया (२) D_6 चुम्बनमनुसरति ; Bm, Mt चुम्बति सति (३) D_2 °विनुतिः ; D_3 °नमितिः ; Bm °विधुतिः (४) D_4 अनुनयाक्षेपालंकारः (५) Mt adds after this स्पष्ट एवाभिप्रायः

प्रयास्यन्तं नायकं नायिका वक्रोक्त्या वारयति—

वान्तैर्लोचनवारिभिः सशपथैः पादप्रणामैः प्रियै-
अन्यैस्ता विनिवारयन्ति कृपणाः प्राणेश्वरं प्रस्थितम् ।
धन्याहं व्रज मङ्गलं सुदिवसं प्रातः प्रयातस्य ते
यत्स्नेहोचितमीहितं प्रियतम त्वं निर्गतः श्रोष्यसि ॥ ५२ ॥

(a) D_6 वार्तैर्लोचन॰ (b) D_1,D_6 अन्यास्ता ; D_2 अन्यैश्चापि निवारयन्ति ; T अन्यैश्चाविनिवारयन्ति (d) D_1,D_2,D_3 ॰माहितं

There are some pitiable girls who hold back their lovers about to set out on a journey by gushing tears, by oaths, by falling at their feet, and by other forms of endearment. Darling, I am really lucky (I am not feeling miserable as they do) Go! Good luck ! A good day ! Of my intention befitting our love, thou wilt, Oh dear, hear after thy departure in the morning. (52)

वान्तैर्निर्गलितैः लोचनवारिभिः नयनजलैः सशपथैः शपथसहितैः पादप्रणामैः चरणपतनैः शपथैः पादप्रणामैश्चेत्यर्थः । अन्यैरपरैः प्रियैरिष्टकरणै-श्चापि ताः कृपणाः दीनाः स्त्रियः प्रास्थित प्रयाणोद्युक्तं प्राणेश्वरं प्राणनाथं विनिवारयन्ति निषेधयन्ति । अहं तु धन्या पुण्या अकृपणेत्यर्थः । प्रयातस्य प्रयातुमुद्युक्तस्य ते प्रातः प्रभाते सुदिवसं शोभनदिनं मङ्गलं तदेव माङ्गल्यकारि । व्रज गच्छ । हे प्रियतम त्वं निर्गतः सन् मया स्नेहोचितं स्नेहस्य प्रेम्णः उचितं अहं यदीहितं आचरितं तत् श्रोष्यसि आकर्णयिष्यसि इति सबन्धः । अत्र स्नेहोचितमीहितं श्रोष्यसीति अनेन आत्मनो भाविनीं विपत्तिं सूचयित्वा प्रियस्य गमनं निषेधतीति इत्याभिप्रायः । नायिका स्वीया प्रगल्भा च । नायकोऽनुकूलः । भाविप्रवासविप्रलम्भशृङ्गारः । सोपालम्भवचनं नर्म । आक्षेपोऽलंकारः ।

(१) D_1,D_2,Bm,Mt,Mg निर्गतैः ; D_6 वातैः (२) D_6 हर्ष-करणैः ; D_4, Mg इष्टकारणैः (३) D_1,D_3 ०माहितं ; D_2 ०महितं (४) D_4, Mg, Mt निषेधयति ; D_6 निषेध्यति ; Bm निवारयति (५) Bm मध्या (६) Mg शृङ्गारि नर्म

कवेर्वाक्यम् —

लग्ना नांशुकपल्लवे भुजलता नो द्वारदेशे स्थितं
नो वा पादयुगे मुहुर्निपतितं तिष्ठेति नोक्तं वचः ।
काले केवलमम्बुदालिमलिने गन्तुं प्रवृत्तः शठः
तन्व्या बाष्पजलौघकल्पितनदीपुरेण रुद्धः प्रियः ॥ ५३ ॥

(a) D_1 द्वारदेशेऽर्पिता (d) Bm तस्या बाष्प०.

She did not fasten her creeper-like arm on the skirt of his garment, neither did she stand in the doorway, nor did she frequently fall at his feet, nor speak the word "Stay." But as the rogue was about to depart in that dark cloud-thick weather, she held him back through the swollen river formed by a flood of her tears. (53)

अंशुकपल्लवे प्रियस्य चैलाञ्चले भुजलता नायिकाया दोर्वल्ली न लग्ना न सक्ता। द्वारदेशे द्वारस्थले नो स्थितं नोषितम्। भावे निष्ठा। पादयुगे प्रियस्य चरणद्वन्द्वे वा मुहुः पुनः पुनः न पतितं न प्रणतम्। तिष्ठ आस्स्व इति वचो वचनं वा नोक्तं नोदीरितम्। अम्बुदालिमलिने मेघपटलश्यामे काले समये गन्तुं प्रयातुं प्रवृत्त उद्युक्तः। शठः अनृजुः अयुक्तकारीत्यर्थः। प्रियो वल्लभः तन्व्या केवलं बाष्पजलौघकल्पितनदीपूरेण अश्रुसलिलसमूहसंपादिततटिनीप्रवाहेण। केवलशब्दोऽवधारणे। पूरेणैवेत्यर्थः। रुद्धो निवारित इति संबन्धः। अभिप्रायो व्यक्त एव। दैन्यं नाम संचारी भावः। नायिका स्वीया मुग्धा च। नायकोऽनुकूलः। आत्मोपक्षेपरूपचेष्टाकृतं शृङ्गारि नर्म। आक्षेपोऽलंकारः।

(१) D_4 बाहुलतिका; D_3,Mt दोर्वल्लरी (२) D_3 adds वर्षाकाले इत्यर्थः (३) Mg नदीपूरेणैव (४) D_3,D_4,Mg,Mt मध्या च (५) Mg,Bm drop शृङ्गारि; D_1 आत्मोपक्षेपरूप शृङ्गारि नर्म; D_3 आत्मोपक्षेपं शृङ्गारि नर्म

सखी नायकमुपालभते—

विरहविषमः कामः कामं तनुं तनुते तनुं
दिवसगणनादक्षः स्वैरं व्यपेतघृणो यमः।
त्वमपि वशगो मानव्याधेर्विचिन्तय नाथ हे
किसलयमृदुर्जीवेदेवं कथं प्रमदाजनः॥ ५४॥

(a) D_5,O,Oa,T,U,Mg,Bm,Mt कुरुते (b) D_5 दक्षश्चायं; T स्वैरव्यपेत° (c) D_4 त्वमिह

The God of love, who indulges his spite through (our) separation, makes the body extremely thin; the god of death, who is wilfully merciless is adept in the counting of days; and thou, too, my lord, art susceptible to the disease of sulking; think how shall women, tender as young shoots, remain alive ! (54)

कामो मन्मथः विरहविषमः सन् विरहे विप्रयोगे विषमो वक्रः क्रूरः इत्यर्थः । कामं प्रकामं तनुं शरीरं तनुं कृशां तनुते विधत्ते । यमः कृतान्तः स्वैरं यथेच्छं व्यपेतघृणः सन् अपगतदयः सन् दिवसगणनादक्षः दिनसंख्यान-पटुः मारणव्यग्रः इत्यर्थः । हे नाथ स्वामिन् त्वमपि मानव्याधेः[६] मानः ईर्ष्याकोपः सः एव व्याधिरामयः तस्य । तस्या नायिकाया इति शेषः । वशगः वशवर्ती मानव्याधिं शमयितुं नोद्युक्त इत्यर्थः । एवं इत्थं सति किसलयमृदुः प्रवालकोमलः प्रमदाजनः कान्ताजनः कथं केन प्रकारेण जीवेत् प्राणान् धारयेत् । विचिन्तय विचारयेति संबन्धः । एवं कथं जीवेत् विचिन्तयेत्य-नेन औदासीन्यं विहाय शीघ्रमेव तां प्रसाद्य कृतार्थां कुरुष्वेत्यभिप्रायः । अत्र संज्वरो नाम दशाविशेषोऽवगन्तव्यः । अत्र नायिका स्वीया मध्या च । किं च कलहान्तरिता । नायकः शठधृष्टयोरन्यतरः । मानकृतो विप्रलम्भशृङ्गारः । अत्र सोपालम्भवचनं नर्म । आक्षेपालंकारः ।

(१) Mg अल्पं (२) D_5 कुरुते धत्ते ; Mt, Mg कुरुते विधत्ते (३) D_3 विदधाति (४) D_4 explains कालः (५) D_6 दिवससं० (६) D_4 मानव्याधेः ईर्ष्याकोपरूपस्यामयस्य नायिकाया इति शेषः (७) D_4 कृतार्थीकुरुष्व (८) D_3 drops the sentence

नायकोक्तिः—

परिम्लाने माने मुखशशिनि तस्याः करधृते
मयि क्षीणोपाये प्रणिपतनमात्रैकशरणे ।
तदा पक्ष्मप्रान्तव्रजपुटनिरुद्धेन सहसा
प्रसादो बाष्पेण स्तनतटविशीर्णेन कथितः ॥ ५५ ॥

(a) D_5 तया पक्ष्मप्रान्ताध्वजपटमुखे रुद्ध सहसा

When her anger was mollified, and she had rested her moon-like face in the palm of her hand, when I had exhausted every means (of conciliation), and throwing myself at her feet remained the only recourse for me, she proclaimed to me all of a sudden her favour through a stream of tears, which, until then held back in the cavity of the thick border of her eye-lashes, presently split asunder on her high bosom. (55)

क्षीणोपाये विगलितसामाद्युपाये मयि प्रणिपतनमात्रैकशरणे सति प्रणिपतनमात्रं प्रणाम एव एकं मुख्यं शरणं यस्य तथोक्तः तस्मिन् सति । माने तस्याः कोपे परिम्लाने सति श्लथे सति तस्या मुखशशिनि वदनचन्द्रे करधृते सति हस्तधारिते सति तदा तदानीं पक्ष्मप्रान्तव्रजपुटनिरुद्धेन पक्ष्मणां प्रान्ताः अग्राणि तेषां व्रजः समूहः स एव पुटः पात्रं तेन निरुद्धः वारितस्तेन । स्तनतटविशीर्णेन कुचप्रान्तझर्झरेण बाष्पेणाश्रुणा सहसा शीघ्रं प्रसादः प्रसन्नता कथितः उक्तः इति संबन्धः । कोपभावशान्तिः । नायिका स्वीया मध्या च । नायकः शठः । जातिरलंकारः ।

(१) D_6, Mg, Bm, Mt विगतसामाद्युपाये (२) D_4 अक्षिलोमाग्रसमूह एव पुटः प्रान्तं तेन निरुद्धेन वारितेन ; Bm पक्ष्माग्रसमूहपात्रनिरुद्धेन (३) D_3 मुग्धा च

नायको नायिकामुपालभते—

कृतो दूरादेव स्मितमधुरमभ्युद्गमविधिः
शिरस्याज्ञा न्यस्ता प्रतिवचनमप्यालपसि च ।
न दृष्टिः शैथिल्यं भजत इति चेतो दहति मे
निगूढान्तःकोपे कठिनहृदये संवृतिरियम् ॥५६॥

(b) O °स्याज्ञा दत्ता प्र°; Bm प्रतिवचनमप्यादृतवती (d) O, Oa, T, U, S, Bm संप्रति°

That you rose to greet me with sweet smiles, while I was still far away ; that you received my commands respect-

fully (on your head), that you gave a reply and that your eye showed no flinching, – for all this my heart burns within me ; you hard-hearted one that conceal your anger in your heart, all this is only dissimulation. (56)

दूरादेव दूरत एव स्मितमधुरं मन्दहासमनोहरं यथा भवति तथा अभ्युद्गमनविधिः प्रत्युत्थानाचरणं कृतो विहितः । किं च आज्ञा मम शासनं शिरसि मस्तके न्यस्ता विहिता । यद्यदुक्तं तत्तदङ्गीकृतमित्यर्थः । किं च प्रतिवचनमुत्तरमप्यालपसि च ब्रवीषि च मयि भाषमाणे सतीति शेषः । तथापि दृष्टिर्दर्शनं शैथिल्यं श्लथतां न भजते न प्राप्नोति इति यत् कोपदार्ढ्यं न जहातीत्यर्थः । तच्छैथिल्याभजनं मे मम चेतो दहति चित्तं संतापयति । हे निगूढान्तःकोपे निगूढो गुप्तोऽन्तःकोपो यस्याः सा तथोक्ता तस्याः संबुद्धिः । कठिनहृदये निष्ठुरचित्ते इयं पूर्वोक्ताभ्युद्गमादिः संवृतिराकारगोपनमिति संबन्धः । अवहित्थं नाम संचारी भावः । नायिका स्वीया धीरा प्रगल्भा च । नायकः शठः । अत्र सोपालम्भवचनं नर्म । सूक्ष्मोऽलंकारः ।

(१) Bm दरहासमधुरं ; Mg हासमधुरं (२) Mt यद्यथोक्तं तत्तथाङ्गीकृतं (३) D_4 गुप्तान्तरकोपे (४) D_3 धीराधीरा ; D_6 अधीरा

स्वाभिलाषं प्रियाय निवेदयितुमसमर्था विषण्णा नायिका धात्रीमाह—

आस्तां विश्वसनं सखीषु विदिताभिप्रायसारे जने
तत्राप्यर्पयितुं दृशं सललितां शक्नोमि न व्रीडया ।
लोको ह्येष परोपहासचतुरः सूक्ष्मेङ्गितज्ञोऽप्यलं
मातः कं शरणं व्रजामि हृदये जीर्णोऽनुरागानलः ॥५७॥

(c) D_3,D_5, O, Bm, Mg, Mt लोकोऽप्येष ; T सूक्ष्मेङ्गितज्ञाप्यलं

Friends I dare not trust ; and my shyness prevents me from turning my playful glance towards him who well knows the very core of my desire ; the folk around are clever at making fun of others and very adept in divining

the meaning of the minutest gestures ; Oh mother, to whom may I look for succour ? The fire of love dies in the heart (itself). (57)

सखीषु वयस्यासु विश्वसनं विश्वासः आस्तां तिष्ठतु । विश्वासो नास्तीत्यर्थः । विदिताभिप्रायसारे अभिप्रायः आशयस्तस्य सारः(१) तस्मिन् । विदितो ज्ञातोऽभिप्रायसारो येन सः तथोक्तस्तस्मिन् । परेङ्गितविशेषज्ञे इत्यर्थः । सललितं सविलासं भावगर्भितामित्यर्थः । दृशं दृष्टिमर्पयितुं प्रयोक्तुमपि व्रीडया लज्जया न शक्नोमि न क्षमास्मि । हि यस्मात् एष लोको जनः परोपहासच्चतुरः परापवादनिपुणः । किं चालसत्वथ सूक्ष्मेङ्गितज्ञोऽपि निगूढा भिप्रायवेदी च । तस्माद्व्रीडया न शक्नोमि इत्यनुसंधेयम् । हे मातः हे अम्ब कं शरणं रक्षकं व्रजामि गच्छामि । शरणं नास्तीत्यर्थः । तस्मादनुरागानलः प्रणयाग्निः हृदये मनसि जीर्णः शान्त इति संबन्धः । अत्रानुरागस्य अनलत्व-निरूपणं सन्तापकारित्वात् । अत्र परकीया नायिका । कस्मिन्नपि जने अनुरागं विधाय तं सावरणसंधिदृष्टिसंधिभ्यामावर्जमितुमक्षमा भूत्वा कं शरणं व्रजामि अनुरागानलो जीर्ण इति धात्र्याः पुरतः स्वावस्थाप्रकटनेन त्वमेव शरणं नान्यदिति स्वाभिप्रायं सूचितवतीत्यभिप्रायः । दूतीमुखेन संधानं सावरणसंधिः । स्वयमेव दृष्ट्वा संधानं दृष्टिसंधिः । आस्तां विश्वसनं सखी-ष्वित्यत्र प्रियं प्रति प्रेषिताः सख्यः स्वयमेव तत्र रतिं कृतवत्यः विश्वासाभावात् सावरणसंधेर्व्यर्थता दर्शिता । लोकतो व्रीडया प्रिये दृष्टिमर्पयितुं न शक्नोमीत्यत्र दृष्टिसंधेरपि असंभवो दर्शितः । अत्र विषादो नाम संचारी भावः । यथोक्तं—
कार्यानिस्तरणादेव व्यापत्त्या राजदोषतः । चौर्यग्रहाद्विषादः स्यान्मनसः सत्त्वहीनता ॥ वैमनस्यमनुत्साहः सृक्किण्योः परिलेहनम् । उपायान्वेषणं मूर्च्छा श्वसितं मुखशोषणम् ॥ शयनं ध्यानमित्यादिरनुभावो भवेदिहेति । संज्वरो नाम नवमी दशा । चक्षुःप्रीतिर्मनःसङ्गः संकल्पोऽथ प्रलापिता । जागरः कार्श्यमरतिर्लज्जात्यागोऽथ संज्वरः ॥ उन्मादो मूर्च्छनं चैव मरणं चरमं विदुरिति । अयोगविप्रलम्भशृङ्गारः । आत्मोपक्षेपरूपं शृङ्गारि नर्म । जातिरलंकारः ।

(१) D_2,D_3,D_4,D_5 Bm, Mg, Mt, add तत्र तस्मिञ्जने स्वप्रेमा-लम्बनभूते पुरुषे इत्यर्थः । (२) Mg नष्टः (३) D_6 संगतिं

सखीभिर्मानकरणाय बोधिता नायिका स्वस्या असामर्थ्यं ताभ्यो निवेदयति—

श्रुत्वा नाम प्रियस्य स्फुटघनपुलकं जायते यत्समन्तात्
दृष्ट्वा यस्याननेन्दुं भवति वपुरिदं चन्द्रकान्तानुकारि ।
तस्मिन्नागत्य कण्ठग्रहनिकटपदस्थायिनि प्राणनाथे
भग्ना मानस्य चिन्ता भवति मम पुनर्वज्रमय्याः कथंचित् ॥५८॥

(a) D_1,D_2,D_3,D_6 O, Mg, Bm, Mt नामापि यस्य (b) O भवति पुनरिदं ; T चन्द्रकान्तोऽनुकारि ; Oa,S,Bm, Mt ॰कान्तानुसारि (d) D_3 मयि पुनर्वज्रमय्यां

When I hear the name of my dearest one, the hair bristle thickly all over my body ; when I see his moon-like face, this my body behaves like the oozing moon-stone ; and when he comes and steps close enough to hold me in a passionate embrace, the thought of sulkiness vanishes from my adamant heart. (58)

यस्य प्रियस्य नाम नामधेयं श्रुत्वा निशम्यापि वपुः यद्यस्मात्कारणात् समन्तात् सर्वतः स्फुटघनपुलकं व्यक्तसान्द्ररोमाञ्चं जायते भवति । किं च यस्याननेन्दुं मुखचन्द्रं दृष्ट्वावलोक्य इदं वपुरेतच्छरीरं चन्द्रकान्तानुकारि चन्द्रकान्तमनुकरोतीति चन्द्रकान्तानुकारि तद्वत् स्विन्नं भवतीत्यर्थः । तस्मात् तस्मिन् प्राणनाथे प्राणेश्वरे आगत्य कण्ठग्रहनिकटपदस्थायिनि सति कण्ठस्य गलस्य ग्रहो ग्रहणमालिङ्गनमित्यर्थः । तस्य निकटपदं समीपस्थानं तत्र तिष्ठतीति स्थायि तस्मिन् कथंचित् केनापि प्रकारेण वज्रमय्या कुलिशसदृश्याः आरोपितकाठिन्यायाः इत्यर्थः । मम पुनर्मानस्य कोपस्य चिन्ता स्मृतिर्भग्ना विहता भवति कथं मानः क्रियते । पुनःशब्दो वाक्यालंकारे । अत्र अपराधिनि प्रिये तस्मिन् अवश्यं मानः कर्तव्य इति प्रोत्साहिता सती आत्मनः असामर्थ्यं नायिका कथयतीत्यभिप्रायः । अत्र नायिका स्वीया मध्या च । नायकः शठः । आत्मोपक्षेपरूपं शृङ्गारि नर्म । जातिरलंकारः ।

(१) Mg adds आपादकेशं व्यक्तनिबिडरोमाञ्चं भवति । विस्पष्ट-नीरन्ध्ररोमाञ्चा तनुरियं स्वयमेव हठादनुरक्ता भवतीत्यर्थः । (२) D_1,D_2, Mg add समेत्य after आगत्य (३) D_4 बोधिता (४) D_2,D_6 मुग्धा च ।

अत्यन्तं कुपितां नायिकां मुहुर्मुहुरनुनीय विफलप्रयत्नेन नायकेन भेदं प्रापिता सखी तामुपालभते —

सन्त्येवात्र गृहे गृहे युवतयस्ताः पृच्छ गत्वाऽधुना
प्रेयांसः प्रणमन्ति किं तव पुनर्दासो यथा वर्तते ।
आत्मद्रोहिणि दुर्जनप्रलपितं कर्णे भृशं मा कृथाः
च्छिन्नस्नेहरसा भवन्ति पुरुषा दुःखानुवृत्त्या यतः ॥ ५९ ॥

(c) D_5 कर्णेऽनिशं ; O, Oa दुर्जनः प्रलपितैः

In every house, here, there are young women (like thee); go and ask them whether their lovers bow down to them as this thy slave does. Oh thou, thyself thy enemy, do not lend thy ear to the wild prattle of the wicked : for by the repetition of painful experience, love's savour is apt to pall on men. (59).

अत्रास्मिन्नगरे गृहे गृहे प्रतिगृहं युवतयः तरुण्यः सन्ति विद्यन्त एव । अधुना इदानीं गत्वा ताः पृच्छ प्रियोपचारप्रकारमिति शेषः । प्रेयांसः प्रियतमाः प्रणमन्ति किं प्रेयसीरिति शेषः । तव प्रेयान् पुनः प्रियतमस्तु यथा प्रेष्य इव वर्तते चरति । आत्मद्रोहिणि आत्मने स्वस्मै द्रुह्यति अपराध्यति इत्यात्मद्रोहिणी तस्याः संबुद्धिः । दुर्जनप्रलपितं पिशुनजल्पितं कर्णे श्रवणे भृशं दृढं मा कृथाः मा कुरुष्व । यतः यस्मात्कारणात् पुरुषाः दुःखानुवृत्त्या दुःखस्यानुवृत्तिः अनुवर्तनं तया खेदानुसंधानेन अनुनयवैय्यर्थ्यजनितखेदानु-बन्धेनेत्यर्थः । छिन्नस्नेहरसाः गलितप्रेमगुणा भवन्तीति संबन्धः । पुरुषाः छिन्नस्नेहरसा भवन्तीत्यनेन प्रियस्य प्रेमविच्छेदे सति भवत्याः प्राणपर्यन्तानर्थो भविष्यतीति सूचितम् । अत्र नायिका स्वीया मध्या च । नायकः शठः ।

ईर्ष्यामानकृतो विप्रलम्भशृङ्गारः । अत्र सोपालम्भवचनरूपं नर्म । आक्षेपोऽलंकारः ।

(१) D_4 आत्महिताभिज्ञे इत्यर्थः । and drops rest of the explanation ; D_2, Bm drop the explanation (२) D_1, D_4 दुःखानुवृत्त्या खेदानुबन्धेन

कवेर्वाक्यम् —

स्मररसनदीपूरेणोढाः पुनर्गुरुसेतुभि—
र्यदपि विधृतास्तिष्ठन्त्यारादपूर्णमनोरथाः ।
तदपि लिखितप्रख्यैरङ्गैः परस्परमुन्मुखा
नयननलिनीनालानीतं पिबन्ति रसं प्रियाः ॥ ६० ॥

(a) D_5 लिखितप्रायैरङ्गैः

Swept away on the flood of the river of love's passion, and held back by the dam in the form of the elders of the house, the lovers are unable to satisfy their desires, although they are in close proximity ; all the same facing each other with limbs that appear to be painted pictures, they drink the nectar (of love) brought to them through the lotus-stalks in the shape of their glances. (60).

प्रियाः पुमांस्त्रियेत्येकशेषः । प्रेयांसः प्रियतमाश्चेत्यर्थः । स्मररसनदीपूरेणोढाः स्मरेण कामेन कृतो रसो रागः स एव नदीपूरस्तेनोढाः उद्धृताः बलान्नीता इत्यर्थः। पुनर्भूयो गुरुसेतुभिः गुरवो गुरुजना एव सेतवः प्रवाहबन्धास्तैर्यद्यस्मात्कारणात् विधृता अपि निवारिताश्च भवन्ति । तस्मादारात्समीपे अपूर्णमनोरथाः अपर्याप्तकामाः तिष्ठन्ति आसते । तदपि तथापि लिखितप्रख्यैः चित्रसदृशैरङ्गैः शरीरैरुपलक्षिताः परस्परमन्योन्यमुन्मुखाः अभिमुखाः सन्तः नयननलिनीनालानीतं नयनानि दर्शनान्येव नलिनीनालानि पद्मकाण्डानि तैरानीतमाहृतं रसं पिबन्ति आस्वादयन्ति इति संबन्धः । स्मररसनदीपूरेणोढाः इत्यनेन अत्यन्तमभिलाषपरतन्त्रा इति गम्यते । लिखितप्रख्यैरङ्गै-

रित्यनेन स्तम्भं नाम सात्विकभावं गता इति गम्यते[3] । औत्सुक्यं नाम संचारी भावः[4]। संभोगशृङ्गारः । यथोक्तं दशरूपके--अनुकूलौ निषेवेते यत्रान्योन्यं विलासिनौ । दर्शनस्पर्शनादीनि स संभोगो मुदान्वितः ॥ अत्र चेष्टाकृतं संगेच्छारूपं शृङ्गारि नर्म । जातिलंरकारः ।

(१) D_4 explains अङ्गैरवयवैः शरीरैर्वा । (२) Mt लोचनान्येव (३) D_4 adds स्तम्भः प्रलयरोमाञ्चौ स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू । अश्रु वैस्वर्यमित्यष्टौ सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ॥ इति । स्तम्भः स्यान्निष्क्रियाङ्गत्वं चिन्ताशोकज्वरादिकृत् । इति (४) Bm adds यथा दशरूपके — कालाक्षमत्वमौत्सुक्यमप्राप्तेऽभीष्टवस्तुनि । संतापः शयनं चिन्ता निश्वासो गमनोद्यमः । इत्याद्यैरनुभावैः स्यादभिनेयमिदं बुधैः ।

नायकमानेतुं गत्वा समागतां लक्ष्यमाणसंभोगचिह्नां दूतीं नायिका प्राह ।

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनञ्जनं पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।
मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे
वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥ ६१ ॥

(a) S निर्मुष्टरा० (d) T गतोऽसि ; S गता स ; D_2 ०स्यान्तिके

From thy high breasts, the sandal has completely dropped away ; from thy lower lip the red colour is wiped off ; in thy eyes not a trace of salve is left, and this skin of thy slender body ripples. Oh thou perjurer—thou messenger of love—thou who knowest not the grief thou causest to thy friend (i. e. me) thou didst go from here to the pond to bathe, but not to that vile one ! (61).

स्तनतटं कुचतटं निःशेषच्युतचन्दनं निःशेषं यथा भवति तथा च्युतं गलितं चन्दनं यस्मात्तत्तथोक्तम् । अधरो दशनच्छदः निर्मृष्टरागः अपगतालक्तकः अपगतताम्बूलरागो वा । नेत्रे दूरमत्यर्थं अनञ्जने कज्जलरहिते । तन्वी इयं तव तनुः पुलकिता सरोमाञ्चा । मिथ्यावादिनि असत्यप्रलापिनि

बान्धवजनस्य सुहृज्जनस्य अज्ञातपीडागमे अज्ञातः अनवगतः पीडागमो दुःखप्राप्तिः यया सा तथोक्ता तस्याः संबुद्धिः । अज्ञातबान्धवजनपीडागमे इत्यर्थः । हे दूति संदेशहरे इतः अस्मात्प्रदेशात् वापीं दीर्घिकां स्नातुं जलावगाहनं कर्तुं गतासि यातासि । अधमस्य निकृष्टस्य तस्य नायकस्यान्तिकं पुनः समीपं तु न गतासि इति संबन्धः । अत्र वापीस्नानचिह्नकथनव्याजेन संभोगचिह्नकथनाच्च नायकस्याधमत्वकथनाच्च तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीत्ययमर्थो व्यज्यते । अत्र नायिका स्वीया प्रगल्भा च । नायकः शठः । ईर्ष्याक्रोधप्रायं नर्म । समाधिरलंकारः । यथोक्तं काव्यादर्शे – युगपन्नैकधर्माणामभ्यासश्च मतो यथेति ॥

(१) D_4 वक्ष्यमाण°; D_5 drops this introductory sentence (२) D_4 कात्स्न्येंन गलितविलेपनं (३) D_4 तन्वी कोमला इयं etc. (४) D_1 वरं गन्तुं; Mg परं त्वं (५) Mg स्वीया मध्या प्रगल्भा च

नायकोक्तिः—

म्लानं पाण्डु कृशं विलासविधुरं लम्बालकं चालसं
भूयस्तत्क्षणजातकान्तिमधुरं प्राप्ते मयि प्रोषिते ।
साटोपं रतिकेलिदत्तरभसं रम्यं किमप्यादरात्
पीतं यत्सुतनोर्मया मुखमिदं तत्केन विस्मार्यते ॥ ६२ ॥

(b) D_5 ∘सरसं; O, Oa, U, S, T ∘कान्ति मधुरं (d) D_5 यत्पीतं सुतनो∘ ...वक्तुं न तत्पार्यते

Withered, pale, weak, bereft of grace, and with the tresses of its hair hanging loose, the languid face at once brightened up and looked sweet when I returned from abroad ; and what can make me forget the kisses I lovingly snatched from my beloved's mouth, which looked so proud, so bewildered during the time of love-dalliance, and forsooth so charming? (62).

पूर्वं म्लानं तान्तं पाण्डु धूसरं कृशं क्षामं विलासविधुरं विभ्रमशून्यं लम्बालकं स्रस्तकुन्तलं अलसं जडं ततः प्रोषिते देशान्तरगते मयि प्राप्ते आगते भूयः पुनः तत्क्षणजातकान्तिमधुरं तत्कालसंभूतशोभासुभगं च । ततः साटोपं सगर्वं रतिकेलिदत्तरभसं रतिक्रीडाविहितसभ्रमं किमपि रम्यं अनिर्वाच्यसौन्दर्यं च सुतनोस्तन्व्या मुखं मया आदरात् आस्थातिशयात् पीतमास्वादितमिति यत् तदिदं केन कर्मणा विस्मार्यते तिरोधीयते इति संबन्धः । अत्र नायिका स्वीया मध्या च । नायकोऽनुकूलः । जातिरलंकारः ।

(१) D_4 सद्यः संजातशोभासुभगं (२) Mg रतिक्रीडोपहितसंभ्रमं (३) D_4 कोमलाङ्ग्याः (४) T मुग्धा (५) Mt adds after this संभोगशृङ्गारः

नायकोक्तिः —

आयस्ता कलहं पुरेव कुरुते न स्रंसने वाससो
भुग्नभ्रूरतिखण्ड्यमानमधरं धत्ते न केशग्रहे ।
अङ्गान्यर्पयति स्वयं भवति नो वामा हठालिङ्गने
तन्व्या शिक्षित एष संप्रति पुनः कोपप्रकारोऽपरः ॥ ६३ ॥

(a) D_2,D_5, Mg कलहं पुरैव (b) T ॰मधरं दत्ते (d) D_2,D_5 संप्रति पुरः

Wearied, she does not oppose as formerly the loosening of her garment, nor as before does she, when seized by the hair, break the arch of her brow and bite her lip severely ; she willingly offers her limbs and does not repulse a forcible embrace ; O ! the fair one seems now to have learnt quite a different mode of (showing) anger ! (63)

आयस्ता आयासं प्राप्ता ईर्ष्याकोपेनेति शेषः । पुरेव पूर्वमिव वाससो वस्त्रस्य स्रंसने मोचने कलहं विवादं न कुरुते न विधत्ते । किं च केशग्रहे केशकर्षणे पुरेव भुग्नभ्रूः भ्रूभङ्गवती सती अतिखण्ड्यमानमत्यन्तं दश्यमान-मधरं दन्तच्छदं न धत्ते न वहति । किं च हठालिङ्गने प्रसभाश्लेषे पुरेव

वामा वक्रा न भवति । किंतु अङ्गानि गात्राणि स्वयमात्मना अर्पयति प्रयच्छति । संप्रति पुनः इदानीं तन्व्या कान्तया एषोऽयमेवमपरोऽन्यः कोपप्रकारो रोषभङ्गी शिक्षितोऽभ्यस्त इति संबन्धः । अत्रावहित्थं नाम संचारी भावः । अत्र नायिका स्वीया धीरा प्रगल्भा च । नायकः शठः । ईर्ष्यामानकृतो विप्रलम्भशृङ्गारः । अत्र नर्मगर्भः । युक्तिरलंकारः ।

(१) Mt ईर्ष्यातिशयेनेतिशेषः । (२) D_2,D_5, Mg पुरैव पूर्वमेव (३) D_2,D_5, Mg पुरैव (४) D_2,D_5, Mg पुरैव (५) D_1,D_2,-D_5 कोपभङ्गी ; D_6 रोषभङ्गी

कवेर्वाक्यम् ।

चिन्तामोहनिबध्यमानमनसा मौनेन पादानतः
प्रत्याख्यातपराङ्मुखः प्रियतमो गन्तुं प्रवृत्तः शठः ।
सव्रीडैरलसैर्निरन्तरलुठद्बाष्पाकुलैरीक्षणै—
स्तन्वङ्ग्या स पुनस्तया तरलया तत्रान्तरे वारितः ॥ ६४ ॥

(a) D_6 ॰निपीड्यमानमनसा (d) D_5 श्वासोत्कम्पिकुचं निरीक्ष्य सुचिरं जीवाशया वारितः ।

With a mind overcome by bewildering care, she had silently repulsed her lover who had thrown himself at her feet, and becoming indifferent he was about to leave her ; but being impatient she held him back, in the meanwhile, with her bashful tired eyes, dim with uninterruptedly rolling tears. (64).

शठः प्रियतमः पादानतः सन् चिन्तामोहनिबध्यमानमनसा चिन्तया विचारेण कृतो यो मोहो जाड्यं तेन निबध्यमानं निगृह्यमाणं मनो यस्याः सा तथोक्ता । तया तन्वङ्ग्या मौनेन अभाषणेन हेतुना प्रत्याख्यातपराङ्मुखः प्रत्याख्यातो निरस्तः स चासौ पराङ्मुखो विमुखश्च भूत्वा गन्तुं निर्गन्तुं प्रवृत्त उद्युक्तः । तत्रान्तरे तस्मिन्नवसरे तरलया अधीरया सव्रीडैः सलज्जैः अलसैर्मन्दसञ्चारैः निरन्तरलुठद्बाष्पाकुलैः संततपरिवर्तमानाश्रुकलुषैरीक्षणै-

विलोचनैर्हेतुना पुनः स वारितः इति संबन्धः । दैन्यं नाम संचारी भावः । नायिका स्वीया मध्या च । नायकः शठः । विप्रलम्भशृङ्गारः । नर्मस्फोटः । आक्षेपोऽलंकारः ।

(१) D_4 explains विचारकृतजाड्येन गृह्यमाणचेतसा (२) D_3, D_4,Mg गृह्यमाणं (३) D_1,D_2, Mt ०विलोकनैः ; D_3 अवलोकनैः

कवेर्वाक्यम् —

क्वचित्ताम्बूलाक्तः क्वचिदगरुपङ्काङ्कमलिनः
क्वचिच्चूर्णोद्गारी क्वचिदपि च सालक्तकपदः ।
वलीभङ्गाभोगैरलकपतितैः शीर्णकुसुमैः
स्त्रिया नानावस्थं प्रथयति रतं प्रच्छदपटः ॥ ६५ ॥

(a) D_3,D_5 ०दगुरु० (c) T कीर्णकुसुमैः (d) D_5,Mg स्त्रियो

Here dyed with betel-juice, there soiled by the stains of black-sandal paste, here covered with the powder of camphor, and there marked with foot-prints in lac-dye, with extensive wave-like crumplings and with scattered flowers, fallen from her hair the bed-sheet proclaims the enjoyment of the woman in various modes. (65).

क्वचिदेकत्र ताम्बूलाक्तः ताम्बूलरसेन रञ्जितः । क्वचिदेकत्रागुरुपङ्काङ्कमलिनः अगरोः पङ्कः तस्याङ्को लक्ष्म तेन मलिनो मलीमसः । क्वचिदेकत्र चूर्णोद्गारी चूर्णस्य कर्पूरादिक्षोदस्य उद्गारः गलनं सोऽस्मिन्नस्तीति चूर्णोद्गारी । अत इनिठनाविति मत्वर्थ इनिप्रत्ययः । क्वचिदपि कुत्रापि च सालक्तकपदः । अलक्तकेन लाक्षया सहितं सालक्तकं पदं पादमुद्रा यस्मिन्स तथोक्तः । वलीभङ्गाभोगैः वल्यः एव भङ्गाः तरङ्गाः तेषामाभोगाः विस्ताराः तैश्च । अलकपतितैः अलकेभ्यः पतितानि अलकपतितानि तैः शीर्णकुसुमैः शीर्णानि विकीर्णानि च तानि कुसुमानि च शीर्णकुसुमानि तैश्चोपलक्षितः प्रच्छदपटः आस्तरणवस्त्रं स्त्रियाः कान्ताया नानावस्थं बहुप्रकारावस्थानं रतं

निधुवनं प्रथयति ख्यापयति इति संबन्धः । अत्र क्वचित्ताम्बूलाक्त इत्यनेन मार्जारकरणं सूचितम् । यथोक्तं रतिरहस्ये—प्रसारिते पाणिपादे शय्यास्पृशि मुखोरसि । उन्नतायां स्त्रियाः कट्यां मार्जरकरणं विदुरिति । क्वचिदगरुपङ्काङ्कमलिन इत्यनेन करिपदबन्धविशेषः सूच्यते । यथोक्तं रतिरहस्ये–भूगतस्तनभुजास्यमस्तकामुन्नतस्फिजमधोमुखीं स्त्रियम् । क्रामति स्वकरगृह्यमेहने वल्लभे करिपदं तदुच्यते ॥ इति । क्वचिच्चूर्णोद्गारीत्यनेन धेनुकं नाम करणमुच्यते । यथोक्तं – न्यस्तहस्तयुगला भुवस्थले योषिदेति कटिरूढवल्लभा । अग्रतो यदि शनैरधोमुखी धेनुकं वृषवदुन्नते प्रिये ॥ इति । क्वचिदपि च सालक्तकपदः इत्यनेन पुरुषायितं सूच्यते । तत्स्पष्टमेव । वलीभङ्गैरित्यनेन च अलकपातैः शीर्णकुसुमैरित्यनेन च रत्युपमर्दातिशयः सूच्यते । जातिरलंकारः ।

(१) D_4 explains वीटिकारसेन (२) D_4 explains कृष्णागरुकर्दमचिह्नेन मलीमसः (३) D_4 explains लाक्षासहितपदमुद्रायुक्तः (४) D_4 आस्तीर्णवस्त्रं (५) D_1,D_2,D_5 बहुप्रकारावस्थं रतं रमणं प्रथयति ; D_3 बहुप्रकारं रतं प्रथयति ; Mt बहुप्रकारान्तरावस्थं रतं सुरतं प्रथयति (६) D_1,D_2,D_4,Bm,Mt ऐभो (ऐभ्यो D_2) नाम बन्ध० ; Mg इभो नाम बन्ध० ; D_4 करिपदाख्यो बन्ध० (७) D_1,D_2, Bm, Mg करिपदैभमुच्यते ; D_3 करिवदैभमुच्यते (८) D_3 रत्यां प्रेमार्द्रातिशयः (९) D_3 adds after this :— नायिका स्वीया प्रौढा च । नायकोऽनुकूलः । संभोगशृङ्गारः । सुहृन्नर्म (?) जातिरलंकारः ।

नायकेन प्रलोभिता नायिका सखीमाह —

अहं तेनाहूता किमपि कथयामीति विजने
　　समीपे चासीना सरलहृदयत्वादवहिता ।
ततः कर्णोपान्ते किमपि वदताघ्राय वदनं
　　गृहीत्वा धम्मिल्लं मम सखि निपीतोऽधररसः ॥ ६६ ॥

(a) D_6 तेनाह्वाता (b) D_2,D_5 सरसहृ° ; Bm तरलहृ०

"I have a word for thee," he said and drew me to a lonely spot; and in the innocence of my heart, I sat close to him and was attentive; then whispering something in my ear and smelling my mouth be caught hold of the braid of my hair and sipped the nectar from my lips. (66)

अहं तेन धूर्तेन विजने रहसि किमपि कथयामि इति यत्किञ्चिद् वदामी-त्याहूता आकारिता समीपे आसीना उपविष्टा च सरलहृदयत्वात् अकुटिल-चित्तत्वादवहिता एकाग्रचित्तास्मि । ततस्तदनन्तरं कर्णोपान्ते श्रवणान्तिके किमपि यत्किञ्चिद् वदता कथयता तेन वदनं मुखमाघ्राय धम्मिलं केशबन्धं गृहीत्वा आदाय हे सखि ममाधररसो निपीतः आस्वादित इति संबन्धः । नायिका स्वीया मुग्धा च । नायकोऽनुकूलः । अत्र नर्मगर्भः । युक्तिर-लंकारः ।

(१) Bm तरलहृदयत्वात् आकुलचित्तत्वात् ; D_2 सरसहृदयत्वात् अवहिता (२) D_3 श्रवणोपान्ते ; D_4 मञ्छ्रवणनिकटे ; Mt श्रवणसमीपे (३) D_4 मम कबरीं (४) D_1,D_4 मध्या च ; D_2,Bm मुग्धा मध्या च

कवेर्वाक्यम् —

पुष्पोद्भेदमवाप्य केलिशयनाद्दूरस्थया चुम्बने
कान्तेन स्फुरिताधरेण निभृतं भ्रूसंज्ञया याचिते ।
आच्छाद्य स्मितपूर्णगण्डफलकं चेलाञ्चलेनालसं
मन्दान्दोलितकुण्डलस्तबकया तन्व्या विधूतं शिरः ॥ ६७ ॥

(a) O ॰शयनादुत्थाय दूरस्थया (b) D_5,D_6 स्फुरताधरेण ; D_5 रभसं (c) D_5 स्मितचारुगण्ड॰ ; D_1,D_2,D_6 चैलाञ्चले॰ (d) D_1, D_3,D_6 तन्व्यावधूतं

As, feeling a sudden flux, she stood away from the bed of pleasure, the husband made a gesture of his eye-brow and secretly asked for a kiss with his quivering lip : so

covering her face, whose orbed cheeks were radiant with smiles, with the skirt of her garment, while the clustering pendants in her ears gently dangled, the slender one shook her head. (67).

पुष्पोद्भेदं रजःप्रादुर्भावमवाप्य प्राप्य केलिशयनाद्दूरस्थया क्रीडातल्पं विहाय विप्रकृष्टया। ल्यब्लोपे पञ्चमी। स्फुरिताधरेण स्पन्दिताधरेण कान्तेन प्रियेण भ्रूसंज्ञया साधनेन निभृतं निगूढं चुम्बने याचिते प्रार्थिते सति स्मितपूर्णगण्डफलकं मन्दहासभरितकपोलतलमाननं चेलाञ्चलेन अंशुकपल्लवेनाच्छाद्य पिधाय मन्दान्दोलितकुण्डलस्तबकया मन्दं शनैः आन्दोलिते आलोलिते कुण्डले कर्णवेष्टने एव स्तबकौ गुच्छौ यस्याः सा तथोक्ता। तन्व्या कान्तया शिरो विधूतं तिर्यग्वलितमिति संबन्धः। शिरो विधूतमित्यनेन प्रतिषेधः सूचितः। औत्सुक्यं नाम संचारी भावः। नायिका स्वीया मध्याप्रगल्भयोरन्यतरा। स्वाधीनपतिका च। नायकोऽनुकूलः। संभोगशृङ्गारः। अत्र चेष्टाकृतं संगेच्छारूपं शृङ्गारि नर्म। सूक्ष्मोऽलंकारः। यथोक्तं काव्यादर्शे—'इङ्गिताकारलक्ष्योऽर्थः सौक्ष्म्यात्सूक्ष्म इति स्मृतः' इति।

(१) D_4 स्पन्दितोष्ठेन (२) D_1,D_3,D_6, Bm दरहास०; Mg मन्दहासपूरित० (३) D_1,D_2,D_6 चैलाञ्चलेन (४) D_6 कनकवेष्टने (५) D_1,D_3,D_6 शिरोऽवधूतं (६) D_1 तिर्यक् चलितं ; D_4 तिर्यक्कृतम्० (७) D_1,D_3,D_6 शिरोऽवधूतं

सखी नायिकामाह—

क्व प्रस्थितासि करभोरु घने निशीथे
प्राणेश्वरो वसति यत्र मनःप्रियो मे।
एकाकिनी वद कथं न बिभेषि बाले
नन्वस्ति पुङ्खितशरो मदनः सहायः॥ ६८॥

(b) D_6 प्राणप्रियो...जनः प्रियो मे

" Whither hurriest thou, Oh fair one (lit. trunk-thighed one) at this murky midnight?" " There, where my love

tarries, he who is the lord of my life, so dear to my heart." How is it, Oh young woman, that thou art not afraid though thou art alone?" "The God of love, with his feathered arrows, is my companion." (68).

हे करभोरु करभाविव ऊरू यस्याः सा करभोरुः तस्याः संबुद्धिः। ऊरूत्तरपदादौपम्य इति ऊङ् प्रत्ययः। मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिरित्यमरः। घने निबिडतमसीति शेषः। निशीथेऽर्धरात्रे क्व कुत्र प्रस्थितासि प्रयातासि। एवं सख्या पृष्टा नायिका तां प्रत्याह– मे मनःप्रियः मनसो हृदयस्य प्रियः अभीष्टः प्राणेश्वरः प्राणनाथो यत्र यस्मिन्प्रदेशे वसति तिष्ठति तत्र गच्छामीति शेषः। मनःप्रियः प्राणेश्वर इत्यर्थः। अर्थपौनरुक्त्यमास्थातिशयेन। ततः सखी तामाह– हे बाले वत्से, एकाकिनी असहाया त्वं कथं केन प्रकारेण न बिभेषि न त्रससि वद ब्रूहि। ततः सा सखीमाह– पुङ्खितशरः संहितबाणो मदनः कामः सहायः सहचरः अस्ति ननु विद्यते खलु। व्यक्त एवाभिप्रायः। नायिका परकीया। किंचाभिसारिका। यथा भारतीये—हित्वा लज्जां समाकृष्टा मदनेन मदेन च। अभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिका॥ अत्र सहास्यं शृङ्गारि नर्म। हेतुरलंकारः।

(१) D_1,D_2,D_5 करभः करबहिः प्रदेशः स इव ऊरू यस्याः सा। (२) D_4 मनःप्रियः प्राणेश्वर इत्यर्थपौनरुक्त्यं आस्थातिशयेन

(अयं श्लोकोऽत्र प्रक्षिप्त इति बहवः। –रामानन्द॰)

नायिकया पूर्वं निवारितस्य प्रतिकूलनायिकागृहागतस्याप्युल्लंघिततदाज्ञस्य नायकस्य चरितं प्रतिकुपिताया नायिकायाश्च व्यापारं कविराह–

लोलभ्रूलतया विपक्षदिगुपन्यासे विधूतं शिर–
स्तद्वृत्तान्तविदीक्षणे कृतनमस्कारो विलक्षः स्थितः।
ईषत्ताम्रकपोलकान्तिनि मुखे दृष्ट्या नतः पादयो–
रुत्सृष्टो गुरुसन्निधावपि विधिर्द्वाभ्यां न कालोचितः॥ ६९॥

(a) D_6 ॰न्यासेऽवधूतं (b) D_5 ॰निरीक्षणे (c) D_5 कोपात्ताम्रविलोलकान्तिनि ; O दृष्ट्वा

He shook his head when by the dance of her eye-brow she suggested the direction of (the house of) her rival, and marking (the attitude of) those who were witnesses to this scene, he bowed low and stood aside perplexed; when her cheeks glowed with the flush of anger, his glance was bent on her feet; (thus) even in the presence of the elders, the couple did not give up their attitude befitting the occasion. (69)

नायिकाया लोलभ्रूलतया कम्पमानभ्रूवल्ल्या साधनेन विपक्षादिगुपन्यासे प्रतिकूलरमणस्थाननिर्देशे सति नायकेन शिरो विधूतम् । ततस्तया तद्वृन्तान्तविदीक्षणे स चासौ वृत्तान्तो व्यापारः तं वेत्ति इति तद्वृत्तान्तवित् सख्यादिस्तस्येक्षणमवलोकनं तस्मिन् कृते सति ततो नायकः कृतनमस्कारः कृतनमस्कृतिर्भूत्वा विलक्षः किंकर्तव्यतामूढः सन् स्थितस्तस्थौ । ततस्तस्या मुखे ईषत्ताम्रकपोलकान्तिनि अल्पारुणगण्डद्युतौ सति ततो नायकः दृष्ट्या दृशा पादयोः नतः नम्रः । एवं द्वाभ्यां स्त्रीपुरुषाभ्यां गुरुसन्निधौ गुरुजनसमक्षेऽपि कालोचितः अवसरोचितो विधिः कृत्यं नोत्सृष्टः न त्यक्तः । निर्वर्तित इत्यर्थः । इति संबन्धः । अत्र विपक्षादिगुपन्यास इत्यनेन त्वं तस्या गृहं गत इत्ययमर्थः सूचितः । शिरो विधूतमित्यनेन तद्गृहं प्रति न गतोऽस्मीति ज्ञापितं भवति । तद्वृत्तान्तविदीक्षण इत्यनेन अनया सख्या तत्रापराधो दृष्ट इति सूचितम् । कृतनमस्कारो विलक्षः स्थित इत्यनेनै मद्वृत्तान्तोऽनया साक्षिपुरःसरं ज्ञात इति परं कथमपलापयितुं शक्यमित्यपराधोऽङ्गीकृत इति सूचितम् । ईषत्ताम्रकपोलकान्तिनि मुखे इत्यनेनै कोपः सूचितः । दृष्ट्या नतः पादयोरित्यनेन अहमपराधी क्षमस्वेति सांत्वनं सूचितम् । गुरुसंनिधावपि कालोचितो विधिर्नोत्सृष्ट इत्यनेन तदानीमनुचितोऽपि ईर्ष्यामानश्च तत्प्रशमनप्रकारश्च स्ववैदग्ध्यान्निगूढं निर्वर्तित इत्यभिप्रायः । अत्र नायिका स्वीयाँ प्रगल्भा च । नायकः शठः । विप्रलम्भशृङ्गारः । अत्र चेष्टाकृतमीर्ष्याक्रोधप्रायं नर्म । जातिरलंकारः ।

(१) D, नायिकया पूर्वं निवारितः स पुनः प्रतिकूलनायिकागृहगमनसमुल्लंघिततदाज्ञस्य तं प्रति कुपिताया नायिकायाश्च व्यापारं कविराह । Mt

drops the sentence altogether (२) D_2,D_6 शिरोऽवधूतं ; Mt adds कम्पितं after विधूतं (३) D_3 °द्युति ; it should be °द्युतिनि (४) D_6 कृतिः (५) D_6 Bm, Mt read इत्यनेन स्मृत्वाऽपराधोऽङ्गीकृत इति सूचितं (६) D_3 reads तया तस्मिन्नपराधमारोप्य कुपितमिति ज्ञापितं भवति । (७) Mt स्वीया मध्या प्रगल्भा च

प्रणयकोपव्याजेन यत्र कुत्रापि जिगमिषन्तं नायकमुत्प्रेक्ष्य तस्य गमनमसहमानाया नायिकाया व्यापारं कविराह —

दृष्टः कातरनेत्रया चिरतरं बद्ध्वाञ्जलिं याचितः
पश्चादंशुकपल्लवे च विधृतो निर्व्याजमालिङ्गितः ।
इत्याक्षिप्य समस्तमेवमघृणो गन्तुं प्रवृत्तः शठः
पूर्वं प्राणपरिग्रहो दयितया मुक्तस्ततो वल्लभः ॥ ७० ॥

(b) Mg °दंशुकपल्लवेन विधृतो (c) S समस्तमेतदघृणो (d) D_2 यदि तया मुक्तस्त°; T प्राणपरिग्रहे द°

She looked at him for a long time with timid eyes ; she besought him with folded hands ; then she held him fast by the edge of his garment and embraced him without any reserve ; but when the hard-hearted villain, rejecting all this, prepared to go away, the beloved first of all renounced all hope of life and then her lover. (70)

कातरनेत्रया दीनदृष्टया नायिकया चिरतरं सुचिरं दृष्टः । ततोऽञ्जलिमञ्जलिहस्तं बद्ध्वा संयम्य याचितः प्रार्थितः पश्चात्तदनु अंशुकपल्लवे चेलाञ्चले च विधृतो गृहीतस्ततो निर्व्याजं निष्कपटं यथा भवति तथा आलिङ्गित आश्लिष्ट इति इत्थंभूतं समस्तं दर्शनादिकमाक्षिप्य निरस्य एवमनेन प्रकारेण शठो धूर्तोऽघृणो निर्दयः सन् गन्तुं प्रवृत्तः निर्गमनायोद्युक्तः । ततस्तया दयितया पूर्वं प्रथमं प्राणपरिग्रहः प्राणानामसूनां परिग्रहः अवलम्बनं जीविताशेत्यर्थः । मुक्तो विसृष्टस्ततोऽनन्तरं वल्लभो मुक्त इति संबन्धः । दृष्टः कातरनेत्रयेत्यनेन नायिकाया दैन्यं सूचितम् । बद्ध्वाञ्जलिं याचित इत्यनेन

तस्या दैन्यं विदित्वापि नानुकूल्यं गत इति सूचितम् । अंशुकपल्लवे विधृत इत्यनेन याच्ञा निष्फलीकृतेति ज्ञायते । निर्व्याजमालिङ्गित इत्यनेनांशुकपल्लव-मालावलम्बनेन निवारितुं न शक्यत इति ज्ञायते । पूर्वं प्राणपरिग्रहो मुक्तस्ततो वल्लभ इत्यनेन तस्या रागातिशयः सूचितः । दैन्यं नाम संचारी भावः । नायिका स्वीया मध्या च । नायकः शठः । विप्रलम्भशृङ्गारः । अत्र चेष्टाकृतं संगेच्छारूपं शृङ्गारि नर्म । आक्षेपोऽलंकारः ।

(१) Bm,Mt जिगामिषुं (२) D,,Mg,Bm, Mt अञ्जलिं हस्तं बद्ध्वा (३) Mg ज्ञापयति ।

कवेर्वाक्यम् —

लाक्षालक्ष्म ललाटपट्टमभितः केयूरमुद्रा गले
वक्त्रे कज्जलकालिमा नयनयोस्ताम्बूलरागोऽपरः ।
दृष्ट्वा कोपविधायि मण्डनमिदं प्रातश्चिरं प्रेयसो
लीलातामरसोदरे मृगदृशः श्वासाः समाप्तिं गताः ॥७१॥

A mark of lac-dye on both sides of the forehead, the impress of the arm-band on the neck, the dark spots of collyrium on the face, the colour of the betel standing pre-eminent on the eyes–after the gazelle-eyed one, in the early morning, had long looked at such anger-exciting ornaments of the lover, her sighs got smothered in the chalice of the lotus which she gaily sported in her hand. (71)

ललाटपट्टमभितः भालफलकप्रान्तेषु । अभितः परित इत्यादिना द्वितीया । लाक्षालक्ष्म अलक्तकलाञ्छनम् । गले कण्ठे केयूरमुद्राङ्गदाङ्कनम् । वक्त्रे मुखे कज्जलकालिमा अञ्जनमालिन्यं नयनयोस्ताम्बूलरागः ताम्बूलरक्तिमा अपर इतरो रागश्च निद्राच्छेदजनित इत्यर्थः । प्रातरुषसि प्रेयसः प्रियतमस्य कोपविधायि कोपकारि इदं पूर्वोक्तं मण्डनं सम्भोगचिह्नरूपमलंकारं चिरं दृष्ट्वा स्थितायाः मृगदृशो हरिणेक्षणायाः श्वासाः । श्वासशब्देनात्र रोषातिशय-जनिताः श्वासोश्वासाः कथ्यन्ते । लीलातामरसोदरे लीलाकमलगर्भे समाप्तिमव-

सानं गता इति संबन्धः । अत्र लाक्षालक्ष्म ललाटपट्टमभित इत्यनेन नायकेन कृतः प्रतिनायकाचरणप्रणामो गम्यते । केयूरमुद्रा गल इत्यनेन तया कृत कण्ठालिङ्गनं गम्यते । वक्त्रे कज्जलकालिमा इत्यनेन तेन कृतं तस्या नयन--चुम्बनं व्यज्यते । नयनयोस्ताम्बूलराग इत्यनेन तया कृतं तस्य नयनचुम्बनं गम्यते । अपरो राग इत्यनेन संभोगबाहुल्यं गम्यते । लीलाताम-रसोदरे श्वासाः समाप्तिं गता इत्यनेन सौरभाघ्राणं व्यपदिश्य कृतेन रोष-विकारश्वासगोपनेन नायिकाया धैर्यं[7] व्यज्यते । अत्रावहित्थं नाम संचारी भावः । नायिका स्वीया धीरा प्रगल्भा च । किं च खण्डिता । नायको धृष्टः । वैमनस्येर्ष्याकृतविप्रलम्भशृङ्गारः । यथोक्तं भारतीये – ' निद्रास्वेदा-लसगतिं सचिह्नं सरसव्रणम् । एवंविधं प्रियं दृष्ट्वा वैमनस्यं विधीयते ' इति । अत्र चेष्टाकृतसीर्ष्याकोपप्रायं नर्म । युक्तिरलंकारः ।

(१) D_4 वीटिकारक्तिमा (२) D_6 संभोगरूपं (३) D_6 कोपातिशयजनिताः निश्वासाः ; D_1,D_2 दोषातिशयजनिताः श्वासोच्छ्वासाः (४) Mt विलासकमलगर्भे ; D_3 विलासकमले (५) This sentence is found only in D_3 (६) Mg रोषविकारश्वासकर्मगोपनेन (७) D_1,D_2,D_3 दैन्यं

मानं मुञ्चेति सख्या प्रार्थिता नायिका कोपातिशयेन तां प्रत्याह —

अद्यारभ्य नहि प्रिये पुनरहं मानस्य वा भाजनं
गृह्णीयां विषरूपिणः शठमतेर्नामापि संक्षेपतः ।
किं तेनैव विना शशाङ्ककिरणस्पृष्टाट्टहासा निशा
नैको वा दिवसः पयोदमलिनो यायान्मम प्रावृषि ॥७२॥

(a) D_7 न च प्रिये ; D_5 यदि प्रिये ..मानस्य चान्यस्य वा (b) D_5 गृह्णीयां शठदुर्नयेन मनसा (c) D_5 ॰किरणस्याट्टाट्टहासा ; D_4 किरणस्पष्टा-ट्टहासा ; D_6 तत्तेनैव विना शशाङ्कधवलाः स्पृष्टा॰ ; T स्पष्टातिहासा (d) D_2 ॰ न ह्येको दिवसः ; D_6 वैको वा दिवसः ; D_5,Bm, एको वा दिवसः

From to-day onwards, I shall not give any place in my heart to anger against my lover; nor shall I ever mention the name of that poison-like evil-minded one. So will not the night, laughing loudly through the clear rays of the moon, pass without him, or will not a single day in the rainy season, darkened by clouds, pass without him? (72)

अद्यारभ्याद्यप्रभृति प्रिये वल्लभविषये अहं पुनः भूयो मानस्य कोपस्य भाजनमाश्रयो न हि भवामि। अथवा विषरूपिणो विषस्वरूपस्य शठमतेः कपटबुद्धेस्तस्य नामाभिधानं संक्षेपतोऽपि किञ्चिदपि न गृह्णीयां नोच्चारयेयम्। तेन विनैव स्थिताया मम प्रियतमेन विरहिताया एव मम शशाङ्ककिरण-स्पष्टाट्टहासा चन्द्रमरीचिव्यक्तातिहासा अतिप्रकाशेत्यर्थः। निशा रात्रिर्वा शरत्कालरात्रिरित्यर्थः। न यायात्किं प्राप्नुयात् किं पयोदमलिनो मेघश्यामः प्रावृषि वर्षाकाल एको दिवसो न यायात्किमिति संबन्धः। अत्रानर्थहेतुः शरत्कालरात्रिर्वा वर्षाकालदिवसो वा न यायात्किमित्यनेन नायिकाया वृथासाहसं प्रकटितमिति सूच्यते। नायिका स्वीया मध्या च। नायकः शठः। मान-कृतो विप्रलम्भशृङ्गारः। ईर्ष्याक्रोधप्रायं नर्म। जातिरलंकारः।

(१) D_3 संक्षेपतोऽपि न गृह्णीयां नो आख्येयम्। (२) D_6 किञ्चोच्चारयेयम्। (३) Mt चन्द्रमरीचिभासव्यक्तातिभासाः (४) D_6 अवधिसाहसं; D_3 यथार्थं साहसं; D_4 वृथायासं

नायिका नायकमुपालभते—

शठान्यस्याः काञ्चीमणिरणितमाकर्ण्य सहसा
यदाश्लिष्यन्नेव प्रशिथिलभुजग्रन्थिरभवः।
तदेतत्क्वाचक्षे घृतमधुमयत्वद्बहुवचो—
विषेणाघूर्णन्ती किमपि न सखी मे गणयति ॥ ७३ ॥

(a) D_2 शठोऽन्यस्ताः (b) D_1, D_3, D_8 ०रभवत्

That thou, Oh false one, even while thou holdest me in an embrace, suddenly loosenest the knot of thy

arms, when thou heardst the clinking of the jewels of another's girdle—this to whom shall I report, when my friend, tipsy with the poison of thy butter-soaked and honey-sweet talk, does not at all attend to it? (73)

हे शठ धूर्त अन्यस्या इतरनायिकायाः काञ्चीमणिरणितं मेखलारत्नसिञ्जितमाकर्ण्य आश्लिष्यन्नेव आलिङ्गन्नेव सहसा शीघ्रं प्रशिथिलभुजग्रन्थिः विश्लथबाहुबन्धनः अभवः आसीरिति यत् तदेतत्साग्रं क्वाचक्षे कुत्र ब्रवीमि। यतो घृतमधुमयत्वद्बहुवचोविषेण घृतमधुमयं सर्पिःक्षौद्ररूपं त्वद्बहुवचस्तव भूरि वचनं घृतमधुमयं च त्वद्बहुवचश्च तदेव विषं तेनाघूर्णन्ती भ्राम्यन्ती मे सखी किमपि न गणयति न विचारयति न विश्वसितीत्यर्थः। वचनमिति शेषः। इति संबन्धः। अत्र नायकवचसां घृतमधुमयत्वकथनेन तदानीं हितत्वं पश्चादहितत्वं च गम्यते। यतो घृतमधुमिश्रिते विपाके विषत्वमापद्यते। यथोक्तं वाग्भटेन – 'मधुसर्पिर्वसातैलपानीयानि द्विशस्त्रिशः। एकत्र वा समांशानि विरुध्यन्ते परस्परम्॥ तदेतत्काचक्ष इत्यनेन सखी त्वया वञ्चिता कस्याग्रतो मम दुःखं कथयामीति स्वनिर्वेदः सूचितः। अत्र नायिका स्वीया प्रगल्भा च। नायकः शठः। विप्रलम्भशृङ्गारः। अत्र सोपालम्भवचनं नर्म। आक्षेपोऽलंकारः।

(१) D_3 मेखलाशिञ्जितं; Mt मेखलाकिङ्किणीसिञ्जितं (२) D_1, D_2, D_5 अभवत् (३) D_1, D_2, D_5 आसीदिति यत् शठस्यैतत् शाठ्यं क तदाचक्षे (४) Mg •त्कार्ये (५) Mg वाहटेन; Bm वाहटे; Mt वाग्देवेन (६) D_1,D_2 drop the sentences

कवेर्वाक्यम्—

शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किंचिच्छनै—
निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम्।
विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बालाभवच्चुम्बिता॥ ७४॥

(c) D_1, D_2,D_6 गण्डस्थलिं; Oa परिरभ्य जात० (d) D_2 हसिता; D_6 सहसा; D_5, S, T, U Bm, Mt बाला चिरं चुम्बिता

Finding herself alone (with him) in the bed-chamber, the young bride raised herself gently and slowly from her couch and for long scanned the face of her lord, who, the while, feigned deep sleep ; and then she imprinted a kiss on his face without any shyness; but as she perceived the thrill of pleasure on his cheeks, she bent down her head in bashfulness, while her laughing lord rained kisses on her. (74)

शून्यं विविक्तं वासगृहं केलिभवनं विलोक्य निरीक्ष्य शयनाच्छय्यायाः किंचिदीषदुत्थाय उत्थिता भूत्वा शनैर्मन्दं निःशब्दामित्यर्थः । बाला निद्राव्याजमुपागतस्य स्वापच्छलं प्राप्तस्य पत्युः प्रियस्य मुखं सुचिरं निर्वर्ण्य दीर्घकालं विलोक्य सम्यक्परीक्ष्येत्यर्थः । विस्रब्धं निःशङ्कं यथा भवति तथा परिचुम्ब्य आस्वाद्य जातपुलकां उत्पन्नरोमाञ्चां तस्य गण्डस्थलीं विलोक्य लज्जानम्रमुखी व्रीडावनतवदना सती हसता प्रियेण चुम्बिताभवदिति संबन्धः। स्पष्ट एवाभिप्रायः । औत्सुक्य नाम संचारी भावः । नायिका स्वीया मुग्धा च । नायकोऽनुकूलः । संभोगशृङ्गारः । अत्र नर्मगर्भः । जातिरलंकारः ।

(१) Mt तल्पात् (२) Mt कपटनिद्रां (३) D_2 हसिता ; D_6 सहसा (४) D_4, Mg मध्या च

कवेर्वाक्यम् —

पादासक्ते सुचिरमिह ते वामता नैव कान्ते
　मन्दारम्भे प्रणयिनि जने कोपने कोऽपराधः ।
इत्थं तस्याः परिजनगिरा कोपवेगे प्रशान्ते
　बाष्पोद्भेदैस्तदनु सहसा न स्थितं न प्रवृत्तम् ॥ ७५ ॥

(a) D_1, D_2, D_4, D_5, Bm, O कैव (b) D_5 कोपराधोपरोधः
(c) S, T, U, O, Oa तन्व्याः , D_5 परिजनकथाकोमले कोपयोगे

" Is this not frowardness from thy side against a lover who has been lying so long at thy feet ? Of what misdemeanour, Oh angry one, has the lover been guilty, he who is devoted to thee and who is slow to move ? " As

the vehemence of her anger abated on such words of her entourage, her welling tears could neither be held in check, nor could they start flowing further. (75)

हे कोपने कोपशीले सुचिरं दीर्घकालं पादासक्ते चरणलग्ने प्रणत इत्यर्थः। इहास्मिन्कान्ते प्रिये ते तव वामता वक्रता नैवं नास्त्येव । मन्दारम्भे शान्तोपक्रमे । अत्रारम्भो नाम मय्यपराधः कृत इति समर्थनोद्योगः । प्रणयिनि प्रेमवति जनेऽपराधः कः[3] । अयमपराधोऽपि अपराधत्वेन न गणनीय इत्यर्थ । इत्थं एवं परिजनगिरा सख्यादिवचनेन तस्या नायिकायाः कोपवेगे रोषोद्रेके प्रशान्ते क्षीणे सति तदनु तदनन्तरं सहसा शीघ्रं बाष्पोद्भेदैर्नयनजलोद्गमैर्न स्थितं नोषितं[4] न प्रवृत्तं नोद्गतमिति संबन्धः । बाष्पोद्भेदैर्न स्थितमित्यनेन परिजनानुनयात् कोपस्य वेगे शान्ते प्रसादोन्मुखत्वं सूचितम् । बाष्पोद्भेदस्य प्रसादसूचकत्वात् । न प्रवृत्तमित्यनेन प्रियापराधस्य प्रत्यक्षेण दृष्टत्वात् कोपस्तस्याः सहसा न शान्त इत्ययमर्थः सूचितः । अत्र नायिका स्वीया मध्याप्रगल्भयोरन्यतरा । नायकः शठः । विप्रलम्भशृङ्गारः । जातिरलंकारः ।

(१) D_1, D_2, D_4, D_5, Bm कैव (२) Mt समर्थोऽभियोगः ; D_2 प्रणयिनि समर्थनोद्योगः ; D_3 समर्थयति (३) D_6 पतिजनेऽपराधः कः ; D_6, adds आगोऽपि ; Bm, Mg आगो नाम (४) D_3 नान्तर्हितं (५) D_1 न चलितं ; D_4, Mt न प्रस्थितम् ; D_1, D_5 न प्रवर्तितम्

कवेर्वाक्यम्—

कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ प्रिये स्खलितोत्तरे
विरहकृशया कृत्वा व्याजं प्रकल्पितमश्रुतम् ।
असहनसखीश्रोत्रप्राप्तिं विशङ्क्य ससंभ्रमं
विवलितदृशा शून्ये गेहे समुच्छ्वसितं पुनः ॥ ७६ ॥

(a) D_5 कृतप्रत्याख्याने ; Mg, S कृतप्रत्यासत्तौ ; Mt,Oa कृतप्रत्यासत्तौ (c) D_5 असहनसखीश्रोत्रप्राप्तिप्रमादस० (d) D_5 विगलितदृशा ; D_2 शून्यागारे

When the lover was somehow persuaded to come back he was confused in his answers; but she, who had wasted away in separation, feigned as if she had not heard him ; fearing, however, that his words might have reached the ears of her intolerant friends, she hurriedly allowed her restless eyes to look around, and then finding that the apartment was empty , she again heaved sighs of relief ! (76)

कथमपि कथंचित् कृतप्रत्यापत्तौ कृता प्रत्यापत्तिर्यस्य तथोक्तः, तस्मिन् । अत्र कोपान्निष्कासितस्य पुनःप्राप्तिः प्रत्यापत्तिः । प्रिये दयिते स्खलितोत्तरे स्खलितं विपर्यस्तमुत्तरं प्रतिवाक्यं यस्य स तथोक्तः तस्मिन् । कृतगोत्रस्खलन इत्यर्थः । विरहकृशया वियोगक्षामया नायिकया व्याजं मिषं कृत्वा विधाय किमपि व्याजीकृत्य इत्यर्थः । अश्रुतमश्रवणं प्रकल्पितं कृतमश्रवणमभिनीतमित्यर्थः । पुनरसहनसखीश्रोत्रप्राप्तिं असहना असहिष्णवस्ता एव सख्यस्तासां श्रोत्रं श्रवणं तस्य प्राप्तिस्तां विशङ्क्य शङ्कित्वा ससंभ्रमं सत्वरं यथा भवति तथा विवलितदृशा पार्श्वव्यापारितदृष्ट्या तथा गेहे शून्ये विविक्ते सति निर्गतसखीजन इत्यर्थः । भूयः पुनः समुच्छ्वसितमुच्छ्वासः कृतः संतुष्टमित्यर्थः । इति संबन्धः । विरहकृशया व्याजं कृत्वा अश्रुतं प्रकल्पितमित्यनेन पुनर्विरहभीरुत्वं सूचितम् । सखीनामसहमानत्वकथनेन नायकापराधे नायिकया सोढेऽपि तासां तत्परिभवासहत्वेन तस्यां सौहार्दातिशयः सूचितः । शङ्का नाम संचारिभावः । नायिका स्वीया मध्या च । नायको धृष्टः । मानानन्तरं संभोगशृङ्गारः । अत्र नर्मगर्भः । जातिरलंकारः ।

(१) Mt कृता प्रत्यासक्तिः पुनरागमनं येन स तथोक्तः । (२) D_3 तत्र निष्कासितस्य पुनरावर्तनं प्रत्यापत्तिः । (३) Mg प्रत्यासत्तिः ; Mt प्रत्यासक्तिः (४) D_2 अयोगक्षामया ; D_1,D_5 अयोगक्षामायाः नायिकायाः (५) D_3 परिवर्तितदृष्ट्या । विगलितदृशा इति पाठे साश्रुदृष्ट्येत्यर्थः ।

नायिका सखीमाह—

पश्याश्लेषविशीर्णचन्दनरजःपुञ्जप्रकर्षादियं
शय्या सम्प्रति कोमलाङ्गि परुषेत्यारोप्य मां वक्षसि ।

गाढौष्ठग्रहपीडनाकुलतया पादाग्रसंदंशके—
नाकृष्याम्बरमात्मनो यदुचितं धूर्तेन तत्प्रस्तुतम् ॥७७॥

(a) Oa, S, Mt प्रत्याश्लेषविकीर्ण०

" Mark, Oh thou so delicate of limb, this bed is now hard on account of the accumulation of heaps of sandal-dust fallen in deep embraces ; " so saying he put me on his breast, and urged by passionate desire as he firmly bit my lip, he pulled away my garment with the toes of his feet as with a pair of tongs and started doing what for that rogue was the proper thing to do ! (77)

हे कोमलाङ्गि आश्लेषविशीर्णचन्दनरजःपुञ्जप्रकर्षात् आश्लेषेणालिङ्गनेन विशीर्णे च्युतं तदेव चन्दनरजस्तस्य पुञ्जः समूहः तस्य प्रकर्षोऽतिशयस्त-स्मादियं शय्या तल्पं संप्रति परुषा कर्कशा पश्येत्युक्त्वा मां वक्षस्यारोप्यारोह्य गाढौष्ठग्रहपीडनाकुलतया ओष्ठस्याधरस्य ग्रहो ग्रहणं दंशनमित्यर्थः । गाढो दृढः स चासावोष्ठग्रहश्च तेन पीडनं व्यथा तेनाकुला तस्या भाव आकुलता तया हेतुना पादाग्रसंदंशकेन । संदंशको नाम ग्रहणसाधनयन्त्रविशेषः । पादाग्रमेव संदंशकः पादाग्रसंदंशकस्तेन पादाग्रसंदंशकेनाम्बरमंशुकं मदीयमिति शेषः । आकृष्यापसार्य धूर्तेन कितवेनात्मनः स्वस्य यदुचितं यत्कर्मोचितं तत्प्रस्तुतमाचारितमिति संबन्धः । नायिका स्वीया मध्या च नायकोऽनुकूलः । संभोगशृङ्गारः । नर्मगर्भः । युक्तिरलंकारः ।

(१) Mt ०विकीर्ण० (२) Mt प्रत्याश्लेषेण (३) Mt विकीर्णे (४) Mg adds इदानीं (५) D_3 drops the sentence संदंशको नाम upto ०नाम्बरं (६) D_1 प्रसार्य ; D_3 आक्षिप्य.

दूती नायकमुपालभते—

अच्छिन्नं नयनाम्बु बन्धुषु कृतं चिन्ता गुरुष्वर्पिता
दत्तं दैन्यमशेषतः परिजने तापः सखीष्वाहितः ।
अद्य श्वः परनिर्वृतिं भजति सा श्वासैः परं खिद्यते
विस्रब्धो भव विप्रयोगजनितं दुःखं विभक्तं तया ॥ ७८ ॥

(b) D_3,D_5 दैन्यं दत्तमशेषतः ; O परजने (c) O परिनिर्वृतिं ; S भजसि स ; D_6 भिद्यते (d) O, S, T विभक्तं त्वया

Tears uninterruptedly flowing, she has given to her kith and kin ; anxious thoughts she has passed on to her elders ; on all her attendants she has bestowed her distress, and has put fever into the hearts of her friends ; to-day or on the morrow, she will enjoy the highest bliss ; her sighs afflict her severely. So be at ease ; for has she not distributed the grief that was caused by separation ? (78)

अच्छिन्नं संततं नयनाम्बु अश्रु बन्धुषु स्वजनेषु कृतमर्पितम् । चिन्ता विचारो गुरुषु जनन्यादिष्वर्पिता न्यस्ता । दैन्यं दीनत्वमशेषतः परिजने सर्वस्मिन् परिचारकवर्गे । सप्तम्यर्थे तसिः । दत्तं निहितम् । तापः संज्वरः सखीषु वयस्यास्वाहितो निक्षिप्तः । एवमनेन प्रकारेण तया विप्रयोगजनितं विरहोत्पादितं दुःखं विभक्तं विभागं प्रापितम् । सा यतः श्वासैः श्वसितैः परमत्यर्थं खिद्यते खिन्ना भवति । तस्मादद्यास्मिन् दिवसे श्वः परस्मिन् दिवसे वा परनिर्वृतिमत्यन्तसौख्यं भजति प्राप्नोति । अतः विस्रब्धो निश्चिन्तो भवेति संबन्धः । परनिर्वृतिं भजतीत्यनेन मरणं सूच्यते । विस्रब्धो भवेत्यनेनोपालम्भो गम्यते । अत्र मूर्च्छा नाम दशाविशेषः । नायिका परकीया कन्या च । अयोगविप्रलम्भशृङ्गारः । अत्र सोपालम्भवचनं नर्म । आक्षेपोऽलंकारः ।

(१) Mg परिकरवर्गे ; Bm परिचारवंशे ; Mt परिचारकजने (२) D_1,D_2 न्यस्तं निहितमित्यर्थः । ; D_3 विभागीकृतं (३) D_6 भिद्यते भिन्ना भवति (४) D_1, D_6, Mg निश्चितो (५) Mg अवगम्यते (६) D_3 drops कन्या च (७) D_4,D_6 सोपालम्भवचननर्म

कवेर्वाक्यम् — नायिका सखीमाह—

स्फुटतु हृदयं कामः कामं करोतु कृशां तनुं
न सखि चटुलप्रेम्णा कार्यं पुनर्दयितेन मे ।
इति सरभसं मानाटोपादुदीर्य वचस्तया
रमणपदवी सारङ्गाक्ष्या सशङ्कितमीक्षिता ॥ ७९ ॥

(a) T, S कामं तनोतु ; D_1,D_6,Bm,T तनुं तनुं (b) D_6 न खलु (c) D_2 मानावेशात् ; D_5 मानक्षेपात् ; Oa. S, Mt कोपाटोपात् (d) D_5 निरन्तरमो०

" Let the heart burst ; let the God of love make my body emaciated according to his pleasure ; I have, Oh friend, nothing more to do with the lover whose love is so unsteady ; " the gazelle-eyed one, in the height of her resentment, uttered these words, but with fear in her heart, looked at the path by which he was wont to come. (79)

हे सखि हृदयं हृत् स्फुटतु दलतु । कामो मन्मथः कामं प्रकामं तनुं शरीरं तनुं कृशां करोतु । मे मम पुनश्चटुलप्रेम्णा चञ्चलप्रणयेन दयितेन प्रियेण कार्यं न प्रयोजनं नास्ति । इत्यनेन प्रकारेण मानाटोपात् कोपातिशयात् सरभसं सत्वरं यथा भवति तथा वच उदीर्योक्त्वा तया सारङ्गाक्ष्या हरिणलोचनया सशङ्कितं सचकितं रमणपदवी प्रियतमवर्त्म ईक्षिता दृष्टेति संबन्धः । स्पष्ट एवाभिप्रायः । अत्र चकितं नाम संचारिभावः । चकितं भयसंभ्रम इत्युक्तत्वात् । नायिका स्वीया मध्या च । किं च कलहान्तरिता । नायकः शठः । मानकृतो विप्रलम्भशृङ्गारः । अत्र सभयं शृङ्गारि नर्म । जातिरलंकारः ।

(१) D_3 कर्तव्यमेव नास्ति । (२) D_3 मानावेशात् (३) D_4 प्रियतममार्गः (४) D_3 drops the sentence (५) D_5 औत्सुक्यं नाम संचारि भावः (६) भयसाध्वसं ; भयसंभ्रान्तं (७) D_3 ईर्ष्याक्रोधप्रायं नर्म

कवेर्वाक्यम्—

लीलातामरसाहतोऽन्यवनितानिःशङ्कदष्टाधरः
प्रेयान्केसरदूषितेक्षण इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः ।
कान्ता कुड्मलितानेन्दु ददती वायुं स्थिता तत्र सा
भ्रान्त्या धूर्ततया तदा नतिमृते तेनाभवच्चुम्बिता ॥८०॥

(१) Mt बहुवचननिर्देशात् एवं निर्वेदादिषु कविभिर्बहुवचनं प्रयुज्यते । (२) D_6 adds after this यद्वा अत्र त्वं प्रेयान् इति एकवचनेन एकरूपप्रेमपात्रत्वं व्यज्यते । प्रियतमा इत्यादिबहुवचनेन एकरूपतद्व्यतिरेक इति बोध्यम् । (३) D_4 प्रेमहानिसहिष्णुत्वं (४) D_1 श्लेषस्य; D_2 श्लेषेण (५) D_3 किमपि अनिर्वाच्यरसान्तरमित्यध्याहार्यम्

कवेर्वाक्यम् —

मुग्धे मुग्धतयैव नेतुमखिलं कालं किमारभ्यते
मानं धत्स्व धृतिं बधान ऋजुतां दूरे कुरु प्रेयसि ।
सख्यैवं प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना
नीचैः शंस हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति ॥ ८२ ॥

(a) D_5 ०मखिलः कालः (b) D_5 दूरीकुरु (d) D_5 ननु स मे; O हि सखि मे

" Oh you innocent child ! Why do you think of passing all your time in simple faith ? Show proper pride, take courage, and give up your frank and open behaviour towards your lover. " Thus admonished by her friend, her countenance betraying fear (in her heart), she made reply : " Speak softly ; for my beloved dwells in my heart and (perchance) he would hear you. " (82)

हे मुग्धे बाले मुग्धतयैव मूढतयैव अखिलं समस्तं कालं अनेहसं[1] नेतुमतिवाहयितुं किमारभ्यते किमर्थमुद्योगः क्रियते । अन्यथा किं कर्तव्यमिति पृच्छसि चेद् ब्रवीमि । प्रेयसि प्रियतमे मानं कोपं धत्स्व धारय । धृतिं धैर्यं बधान नह्यस्वावलम्बस्वेत्यर्थः । ऋजुतामार्जवं दूरे विप्रकृष्टे कुरु विधेहि वक्रतां भजस्वेत्यर्थः । सा एवमनेनैव प्रकारेण सख्या वयस्यया प्रतिबोधिता उपदिष्टा भूत्वा भीतानना त्रस्तमुखी सती तां सखीं प्रतिवचः उत्तरमाह ब्रवीति स्म[2] । किमिति । हे सखि नीचैरल्पध्वनि यथा भवति तथा शंस कथय हि यस्मात्कारणात् मे मम हृदि हृदये स्थितः प्राणेश्वरः श्रोष्यति

आकर्णयिष्यति इति संबन्धः । स्पष्ट एवाभिप्रायः । अत्र भयं नाम संचारी भावः । स्थायीभावानामपि क्वचित् संचारित्वकथनात् । नायिका स्वीया मुग्धा । नायकः शठः । अत्र समयं शृङ्गारि नर्म । आक्षेपोऽलंकारः ।

(१) D_3,D_4 drop अनेहसं (२) D_6 adds नीचैःशंसेत्युच्चारानुपपत्तेरथवा प्रतिवच इत्यस्य वचः प्रतीति प्रतिवच इत्यर्थः । अन्यथा किमिति ननु सखि etc. (३) D_6 adds मन्दं; D_1,D_2, have अल्पं (४) D_3 drops the sentence (५) D_1,D_2 drop समयं

प्रोषितो नायको वसन्तसमयागमे प्रियाया अवस्थान्तरं वितर्कयन्नाह —

आलम्ब्याङ्गणवापिकापरिसरे चूतद्रुमे मञ्जरीं
सर्पत्सान्द्रपरागलम्पटरणद्भृङ्गाङ्गनाशोभिनीम् ।
मन्ये त्वां तनुमुत्तरीयशकलेनाच्छाद्य बाला स्फुरत्-
कण्ठध्वानानिरोधकम्पितकुचश्वासोद्गमा रोदिति ॥८३॥

(a) O °ङ्गणदीर्घिकाप°; T °ङ्गणवाटिकाप°; D_2 मञ्जरी; (b) D_2 °शोभिनी; D_2 °रटत्°

Holding the blossoms of the mango-tree which grows in the ground near the well in the courtyard, those blossoms which the female bees adorn as they hum around, greedy of the pervading sweetness of the thick pollen, the young girl, meseems, having covered her body by a portion of her upper garment, is weeping, while her sighs make her bosom heave, as the sound of weeping, as it rises, is stifled in her throat. (83)

अङ्गणवापिकापरिसरे अङ्गणे चत्वरे वापिका दीर्घिका तस्याः परिसरे चूतद्रुमे आम्रवृक्षे सर्पन् विसरन् सान्द्रो निबिडः परागः पुष्परेणुस्तस्मिन् लम्पटा आसक्ता रणन्त्यो ध्वनन्त्यो भृङ्गाङ्गना भ्रमर्यस्ताभिः शोभितमिति भृङ्गाङ्गनाशोभिनीं तां मञ्जरीमालम्ब्य गृहीत्वा बाला त्वां स्वीयां तनुमुत्तरीय-

शकलेन संव्यानाञ्चलेनाच्छाद्य अवगुण्ठ्य स्फुरत्कण्ठध्वाननिरोधकम्पित-कुचस्वासोद्गमा सती स्फुरन् प्रादुर्भवन् कण्ठध्वानः कण्ठध्वनिस्तस्य निरोधो निवारणं तेन कम्पितौ कुचौ श्वासोद्गमश्च यस्याः सा तथोक्ता रोदिति रोदनं करोतीति मन्ये स्मरामीति संबन्धः। दैन्यं नाम संचारी भावः। नायिका स्वीया मुग्धा च। किं च प्रोषितभर्तृका। नायकोऽनुकूलः। प्रवासविप्रलम्भशृङ्गारः। जातिरलंकारः।

(१) D_4 प्रोषितनायकतत्समागमे प्रियाया अवस्थान्तरं कविराह। (२) D_3,Bm प्राङ्गणदीपिकाप्रान्ते चूतद्रुमे मञ्जरीं मालां (Bm वल्लरीं) गृहीत्वा। कीदृशीं सर्पत्सान्द्रपरागलंपटरणद्भृङ्गाङ्गनाशोभिनीं अतिसान्द्रपरागपतनकूजद्भृङ्गाङ्गनाशोभिनीं। (३) D_1 सव्याञ्चलेन; D_2 सव्येनाञ्चलेन; D_4 drops the explanation; D_3 explains चेलाञ्चलेन (४) D_2 मध्या

अपराधिना नायकेन भेदं प्रापितां सखी नायिकामुपालभते—

अनालोच्य प्रेम्णः परिणतिमनादृत्य सुहृद-
स्त्वयाकाण्डे मानः किमिति तरले संप्रति कृतः।
समाकृष्टा ह्येते प्रलयदहनोद्भासुरशिखाः
स्वहस्तेनाङ्गारास्तदलमधुनारण्यरुदितैः॥ ८४॥

Why hast thou, Oh restless one, suddenly manifested such jealous resentment (against the loved one) without minding whither this would lead thy love and without any regard for thy friends? Thou hast really, with thy own hands, drawn upon thyself these embers whose flames rise up blazing like that of the fire that consumes the world; therefore, stop this thy weeping which avails no more than cries in the wilderness. (84)

प्रेम्णः अनुरागस्य तदीयस्येति शेषः। परिणतिं परिपाकमनालोच्याविचार्य सुहृदः सखीरनादृत्यावधीर्य तासां वचनमुल्लङ्घ्येत्यर्थः। हे तरले चपले

आकर्णयिष्यति इति संबन्धः । स्पष्ट एवाभिप्रायः । अत्र भयं नाम संचारी भावः । स्थायीभावानामपि क्वचित् संचारित्वकथनात् । नायिका स्वीया मुग्धा । नायकः शठः । अत्र सभयं शृङ्गारि नर्म । आक्षेपोऽलंकारः ।

(१) D_3,D_4 drop अनेहसं (२) D_6 adds नीचैःशंसेत्युत्त-रानुपपत्तेरथवा प्रतिवच इत्यस्य वचः प्रतीति प्रतिवच इत्यर्थः । अन्यथा किमिति ननु सखि etc. (३) D_6 adds मन्दं ; D_1,D_2, have अल्पं (४) D_3 drops the sentence (५) D_1,D_2 drop सभयं

प्रोषितो नायको वसन्तसमयागमे प्रियाया अवस्थान्तरं वितर्कयन्नाह —

आलम्ब्याङ्गणवापिकापरिसरे चूतद्रुमे मञ्जरीं
सर्पत्सान्द्रपरागलम्पटरणद्भृङ्गाङ्गनाशोभिनीम् ।
मन्ये स्वां तनुमुत्तरीयशकलेनाच्छाद्य बाला स्फुरत्-
कण्ठध्वानानिरोधकम्पितकुचश्वासोद्गमा रोदिति ॥८३॥

(a) O ०ङ्गणदीर्घिकाप० ; T ०ङ्गणवाटिकाप० ; D_2 मञ्जरी ; (b) D_2 ०शोभिनी ; D_5 ०रटत्०

Holding the blossoms of the mango-tree which grows in the ground near the well in the courtyard, those blossoms which the female bees adorn as they hum around, greedy of the pervading sweetness of the thick pollen, the young girl, meseems, having covered her body by a portion of her upper garment, is weeping, while her sighs make her bosom heave, as the sound of weeping, as it rises, is stifled in her throat. (83)

अङ्गणवापिकापरिसरे अङ्गणे चत्वरे वापिका दीर्घिका तस्याः परिसरे चूतद्रुमे आम्रवृक्षे सर्पन् विसरन् सान्द्रो निबिडः परागः पुष्परेणुस्तस्मिन् लम्पटा आसक्ता रणन्त्यो ध्वनन्त्यो भृङ्गाङ्गना भ्रमर्यस्ताभिः शोभितमिति भृङ्गाङ्गनाशोभिनीं तां मञ्जरीमालम्ब्य गृहीत्वा बाला स्वां स्वीयां तनुमुत्तरीय-

शकलेन संव्यानाञ्चलेनाच्छाद्य अवगुण्ठ्य स्फुरत्कण्ठध्वाननिरोधकम्पित-कुचस्वासोद्गमा सती स्फुरन् प्रादुर्भवन् कण्ठध्वानः कण्ठध्वनिस्तस्य निरोधो निवारणं तेन कम्पितौ कुचौ श्वासोद्गमश्च यस्याः सा तथोक्ता रोदिति रोदनं करोतीति मन्ये स्मरामीति संबन्धः। दैन्यं नाम संचारी भावः। नायिका स्वीया मुग्धा च। किं च प्रोषितभर्तृका। नायकोऽनुकूलः। प्रवासविप्रलम्भशृङ्गारः। जातिरलंकारः।

(१) D_4 प्रोषितनायकतत्समागमे प्रियाया अवस्थान्तरं कविराह। (२) D_3,Bm प्राङ्गणदीपिकाप्रान्ते चूतद्रुमे मञ्जरीं मालां (Bm वल्लरीं) गृहीत्वा। कीदृशीं सर्पत्सान्द्रपरागलंपटरणद्भृङ्गाङ्गनाशोभिनीं अति-सान्द्रपरागपतनकूजद्भृङ्गाङ्गनाशोभिनीं। (३) D_1 सव्याञ्चलेन; D_2 सव्येनाञ्चलेन; D_4 drops the explanation; D_3 explains चेलाञ्चलेन (४) D_2 मध्या

अपराधिना नायकेन भेदं प्रापितां सखी नायिकामुपालभते—

अनालोच्य प्रेम्णः परिणतिमनादृत्य सुहृद-
स्त्वयाकाण्डे मानः किमिति तरले संप्रति कृतः।
समाकृष्टा ह्येते प्रलयदहनोद्भासुरशिखाः
स्वहस्तेनाङ्गारास्तदलमधुनारण्यरुदितैः॥ ८४॥

Why hast thou, Oh restless one, suddenly manifested such jealous resentment (against the loved one) without minding whither this would lead thy love and without any regard for thy friends? Thou hast really, with thy own hands, drawn upon thyself these embers whose flames rise up blazing like that of the fire that consumes the world; therefore, stop this thy weeping which avails no more than cries in the wilderness. (84)

प्रेम्णः अनुरागस्य तदीयस्येति शेषः। परिणतिं परिपाकमनालोच्यावि-चार्य सुहृदः सखीरनादृत्यावधीर्य तासां वचनमुल्लङ्घ्येत्यर्थः। हे तरले चपले

त्वया संप्रति इदानीमकाण्डेऽनवसरे किमिति किमर्थं मानः कोप कृतः विरचितः प्रियं प्रतीति शेषः । हि· यस्मात्कारणात् प्रलयदहनोद्भासुरशिखाः प्रलयः कल्पान्तस्तस्मिन् दहनो वह्निस्तस्येवोद्भासुराः प्रदीप्ताः शिखाः ज्वाला येषां ते तथोक्ताः । अङ्गारा उल्मुकाः एते इमे स्वहस्तेनात्मकरेण समाकृष्टाः समाक्षिप्ताः स्वस्योपरि अवकीर्णा इत्यर्थः । तत्तस्मात्कारणात् अधुना संप्रति अरण्यरुदितैर्व्यर्थरोदनैरलं पर्याप्तमिति संबन्धः । अत्र स्वहस्तेनाङ्गाराः समाकृष्टा इत्यनेन भवत्या ज्ञात्वैवानर्थः कृत इति सूचितम् । अरण्यरुदितैरलमित्यनेन प्रियस्यासंनिधौ रुदित्वा किं फलं लभ्यत इत्ययमर्थोऽवगम्यते । दैन्यं नाम संचारी भावः । नायिका स्वीया मध्या च । किं च कलहान्तरिता । नायकः शठः । मानकृतो विप्रलम्भशृङ्गारः । सोपालम्भवचनं नर्म । आक्षेपोऽलंकारः ।

(१) Mg गमिता (२) D_1,D_2,D_3 drop उल्मुका ; D_4 उल्कानि ; Mg,Bm उल्मुकानि ; Mt उल्काः (३) D_1, D_2, D_3 वयस्यासंनिधौ

नायको नायिकामुपालभते —

कपोले पत्त्राली करतलनिरोधेन मृदिता
  निपीतो निश्वासैरयममृतहृद्योऽधररसः ।
मुहुः कण्ठे लग्नस्तरलयति बाष्पः स्तनतटं
  प्रियो मन्युर्जातस्तव निरनुरोधे न तु वयम् ॥ ८५ ॥

(c) D_1, D_2, D_3, D_4, D_5, O स्तनतटीं

The pressure of the palm of thy hand, that covers the cheek, has wiped the ornamental paintings off it ; thy sighs have lapped up the nectar-sweet moisture of thy lips ; the tears which continually choke thy throat. Cause the bosom to heave : thus, Oh inexorable one, thy anger has become thy beloved, but not I ! (85)

कपोले गण्डस्थले पत्त्राली पत्त्ररचना करतलनिरोधेन पाणितलनिपीडनेन मृदिता मृष्टा । निःश्वासैरमृतहृद्योऽमृतवन्मधुरोऽयमधररसो निपीतं आस्वा-

दितः । बाष्पः अश्रु कण्ठे लग्नः सक्तः सन् स्तनतटं स्तनप्रान्तं मुहुः पुनः पुनः तरलयति कम्पयति । एवमनेन प्रकारेण मन्युः कोपस्तव प्रियो हितो जातः । हे निरनुरोधे अनङ्गीकृतानुवर्तने वयं तु प्रियौ हिता न भवाम इति संबन्धः । अत्र पत्रालीमर्दनादिव्यापारेण सौभाग्यहारी मन्युः तव हितो जात इत्यनेन च त्वदनुवर्तनकारिणो वयं तु तव हिता न भवाम इत्यनेन चोपालम्भो गम्यते । नायिका स्वीया मध्या च । नायकः शठः । मानेकृतो विप्रलम्भशृङ्गारः । अत्र सोपालम्भवचनं नर्म । आक्षेपोऽलंकारः ।

(१) D_4 निपीतोऽभूत् ; D_1,D_2,D_5 निपीतो अपहृतः । (२) D_1, D_2, D_3, D_4, D_5 स्तनतटीं ; D_6,Mg स्तनतटं कुचप्रान्तं (३) D_6 तव हिता (४) D_2, D_5 ईर्ष्यामान॰

कवेर्वाक्यम् —

आयाते दयिते मनोरथशतैर्नीत्वा कथंचिद्दिनं
गत्वा वासगृहं जडे परिजने दीर्घां कथां कुर्वति ॥
दष्टास्मीत्यभिधाय सत्वरपदं व्याधूय चीनांशुकं
तन्वङ्ग्या रतिकातरेण मनसा नीतः प्रदीपः शमम् ॥८६॥

(a) ॰शतैः धृत्वा (b) D_6,Bm वासगृहे (c) D_3 दष्टास्मी॰ T व्याधूय चीरांशुकं ; S व्याधूय चीनाम्बरं

When the lover had returned, she passed the day with difficulty filling her mind with hundreds of daydreams; and then entering the pleasure-house, she saw that her obtuse attendants lacking all sagacity carried on a long conversation ; the slender-bodied one, whose heart grew impatient for enjoyment of love cried out, "O, something has bitten me !" and hurriedly tossing her silken scarf she extinguished the lamp. (8-)

दयिते प्रिये आयाते आगते सति देशान्तरादिति शेषः । मनोरथशतैः मनोरथानां संकल्पानां शतानि बहूनि तैरनेकविधाभिलाषैर्दिनं दिवसं कथं-

न्वित् कृच्छ्रेण नीत्वातिवाह्य वासगृहं केलिभवनं गत्वा प्राप्य जडे विवेकशून्ये परिजने परिचारकवर्गे दीर्घामायतां कथां वाक्यप्रबन्धं कुर्वति सति विदधति सति रतिकातरेण रतौ रतिविषये कातरमधीरं तेन कालविलम्बाऽसहिष्णुनेत्यर्थः । मनसा हृदयेनोपलक्षितया तन्वङ्गया कान्तया दष्टा क्षतास्मीति येन केनापि जन्तुनेति शेषः । सत्वरपदं ससंभ्रमवचनं यथा भवति तथाभिधाय व्याहृत्य चीनांशुकं क्षौमवसनं व्याधूय विक्षिप्य प्रदीपो दीपः शमं शान्तिं नीतः प्रापित इति संबन्धः । अभिप्रायो व्यक्त एव । अत्रौत्सुक्यं नाम संचारी भावः । नायिका स्वीया प्रगल्भा च । नायकोऽनुकूलः । प्रवासानन्तरं संभोगशृङ्गारः । अत्र नर्मगर्भः । युक्तिरलंकारः ।

(१) D_6 ॰विधालापै ; D_3 has simply मनोरथशतैरनेकविधाभिलाषैः ; D_1, D_2 drop अनेकविधाभिलाषैः (२) Mt संवीज्य (३) D_2 drops प्रवासानन्तरं

पूर्वं कृतपरिचयातिशयेन नायकेन पश्चात्परित्यक्ता नायिका स्ववाटिकायां यदृच्छागतं प्रियं[3] दृष्ट्वा तमुपालभते—

रोहन्तौ प्रथमं ममोरसि तव प्राप्तौ विवृद्धिं स्तनौ
संल्लापास्तव वाक्यभङ्गिमिलनान्मौग्ध्यं परं त्याजिताः ।
धात्रीकण्ठमपास्य बाहुलतिके कण्ठे तवासञ्जिते
निर्दाक्षिण्य करोमि किन्नु विशिखाप्येषा न पन्थास्तव ॥८७॥

(b) D_3 ॰भङ्ग॰ (c) D_4, O, Ṭ, U, Oa, S आसाञ्जिते

The twin breasts, first budding on my bosom, grew plump by contact with your bosom; my conversation, mixing with your clever turns of speech, lost to a very great extent its original simplicity; my creeper-like arms, leaving the neck of my foster-mother, clung around your neck: what can I do, Oh discourteous one, even this street is no longer your trodden path! (87)

प्रथमं ममोरसि रोहन्तौ उद्भवन्तौ स्तनौ तवोरसि विवृद्धिं प्राप्तौ गतौ । मम संल्लापाः संभाषणानि तव वाक्यभङ्गिमिलनाद् वाक्यरीतिमिश्रणात्

परमत्यर्थं मौग्ध्यं मूढतां त्याजिता मोचिताः । मम बाहुलतिके धात्रीकण्ठ-मुपमातृकण्ठमपास्य विहाय तव कण्ठे आसञ्जिते आसङ्गं प्रापिते । हे निर्दाक्षिण्य दाक्षिण्यरहित । दाक्षिण्यं नाम परचेतोऽनुवर्तनम् । एषा विशि-खापि इयं रथ्यापि तव पन्था मार्गो न भवति । एवं सति किं नु करोमि किं कर्तव्यम् । नु पृच्छायाम् । भवन्तं किमुपालभ इत्यर्थः । अत्र नायिका साधारणा । सोपालम्भवचनं नर्म । आक्षेपोऽलंकारः ।

(१) D_1, D_2, Bm कृतपरिचया ; D_3, Mg कृतपरिचयातिशया (२) D_1, D_2, D_5 स्वगेहे (३) D_4, Bm, Mg नायकं ; D_1, D_2 drop the word (४) D_3 वाक्यभणितिमिश्रणात् (५) D_4, Bm आसज्जिते ; D_1 आसंदिते (६) D_1, D_2, Mt परचित्ता॰ (७) D_4 adds विकल्पे चेत्यमरः ।

नायकोऽनुभूतार्थस्मरणाज्जातकुतूहलः सन् सहचरमाह–

चक्षुःप्रीत्या निषण्णे मनसि परिचयाच्चिन्त्यमानेऽभ्युपाये
याते रागे विवृद्धिं प्रविसरति गिरां विस्तरे दूतिकायाः ।
आस्तां दूरे स तावत्सरभसदयितालिङ्गनानन्दलाभ-
स्तद्गेहोपान्तरथ्याभ्रमणमपि परां निर्वृतिं संतनोति ॥ ८८ ॥

(b) T रागे याते वि॰ (c) Oa, S प्रसरति च गिरां (d) T निवृतिं

When the mind felt attached through love at (first) sight, when constant thought led to the finding out of means, when passion grew intense, and negotiations through a messenger were zealously promoted, let alone the joy that comes through the impetuous embraces of the beloved's body—even the wanderings along the street skirting her house give the highest bliss ! (88)

चक्षुःप्रीत्या नयनप्रीत्या मनसि चित्ते निषण्णे सति निविष्टे सति आसक्ते सतीत्यर्थः । यतः परिचयादभ्यासान्मुहुर्मुहुः स्मरणादित्यर्थः । अभ्युपाये प्राप्त्यु-

पाये चिन्त्यमाने सति विचार्यमाणे सतीत्यर्थः । ततो रागे प्रेम्णि विवृद्धिमतिशयं याते प्राप्ते सति । ततो दूतिकायाः संचारिकाया गिरां वाचां विस्तरे प्रपञ्चे प्रविसरति सति व्याप्रियमाणे सति यः सरभसदयितालिङ्गनानन्दलाभः सत्वरप्रियापरिरम्भाह्लादप्राप्तिर्भवति स तावद्दूरे आस्तां तिष्ठतु । अस्य महिमा वर्णयितुमशक्य इत्यर्थः । किं तु तद्गेहोपान्तरथ्याभ्रमणमपि नायिकाया गृहसमीपवीथिपर्यटनमपि परां निर्वृतिं अत्यन्तमानन्दं संतनोति विदधातीति संबन्धः । अत्र स्मृतिर्नाम संचारी भावः । नायिका परकीया । आत्मोपक्षेपरूपं शृङ्गारि नर्म । अतिशयोक्तिरलंकारः ।

(१) D_4,Bm,Mt अनुभूतस्मरणात् (२) D_1,D_2,D_5 स्वयमाह (३) D_4 गते ; D_2.D_3 drop प्राप्ते (४) D_4 परिरम्भणाह्लाद० (५) D_4 drops the sentence (६) D_3 drops the sentence

कवेर्वाक्यम्—

करकिसलयं धूत्वा धूत्वा विलम्बितमेखला
क्षिपति सुमनोमालाशेषं प्रदीपशिखां प्रति ।
स्थगयति मुहुः पत्युर्नेत्रे विहस्य समाकुला
सुरतविरतौ रम्यं तन्वी पुनःपुनरीक्ष्यते ॥ ८९ ॥

(a) D_5 धुत्वा धुत्वा विसर्जति वाससी (d) D_3,D_5,Mg पुनरीक्षते

Tossing about her sprout-like arms now and again, with the girdle slipping down, she dashes on to the lamp-flame what remained of her flower-garland ; smiling and bewildered she closes the eyes of her husband again and again; at the end of their love-dalliance the girl is looked at (by her husband) repeatedly. (89)

सुरतविरतौ संभोगान्ते विलम्बितमेखला विलम्नरशना पादयोरिति शेषः । तन्वी कान्ता समाकुला संभ्रान्ता सती दीपनिर्वापणार्थे करकिसलयं पाणिपल्लवं धूत्वा धूत्वा व्याधूय व्याधूय विफलप्रयत्ना सती प्रदीपशिखां प्रति प्रदीप-

ज्वालामुद्दिश्य सुमनोमालाशेषं पुष्पदामच्छेदं संभोगपरिमर्दविच्छिन्नशिष्टांशमित्यर्थः। क्षिपति प्रेरयति। विहस्य स्मितं कृत्वा मुहुः पुनः पुनः पत्युर्नेत्रे स्थगयति आच्छादयति। रम्यं मनोहरं यथा भवति तथा पुनःपुनरीक्ष्यते विलोक्यते प्रियेणेति शेषः इति संबन्धः। विलम्बितमेखलेत्यनेन पुरुषायितसंभोगान्ते मेखलासंदानितचरणत्वादपसर्तुमशक्यमिति सूच्यते। प्रदीपशिखां प्रति मालाशेषं क्षिपतीत्यनेन पत्युर्नेत्रे स्थगयतीत्यनेन च प्रियनिरीक्षणेन लज्जाव्याकुलेति सूच्यते। अत्र व्रीडा नाम संचारी भावः। नायिका स्वीया मध्या च। नायकोऽनुकूलः। संभोगशृङ्गारः। चेष्टाकृतं सहास्यं शृङ्गारि नर्म। जातिरलंकारः।

(१) D_2, D_3 ०विच्छिन्नावशिष्टांशमित्यर्थः।; Mt ०विभिन्नशिष्टांशं (२) D_6 पुनःपुनः परीक्ष्यते (३) D_3 ०संदानितपदत्वात् अपसर्तुमेवं शक्तिर्नास्ति इति सूच्यते; D_1, D_2, चरणत्वात् अपसर्तुं अशक्ता (४) D_6,Bm मालां (५) D_3 लज्जाकुला; D_6 ०व्याकुलितेति (६) D_1 drops the sentence; D_6 drops सहास्यं

कवेर्वाक्यम्—

पराची कोपेन स्फुटकपटमुद्रामुकुलिता
प्रविश्याङ्गेनाङ्गं प्रणयिनि परीरम्भचतुरे।
शनैर्नीवीबन्धं स्पृशति सभयव्याकुलकरं
विधत्ते संकोचग्लपितमवलग्नं वरतनुः॥ ९०॥

(c) D_6 सभया व्या०

Averting her face in anger, her eyes closed in manifestly simulated sleep, the fair one makes her waist thinner by contracting it, when her lover, who was an adept in embraces locked each one of her limbs with his own, and gradually touched the knot of her garment with his hand which betrayed his fear and confusion! (90)

कोपेन प्रणयकोपेन पराची पराङ्मुखी स्फुटकपटनिद्रामुकुलिता कपटेन कृता निद्रा कपटनिद्रा स्फुटा प्रव्यक्ता तदैव प्रतिभासमानेत्यर्थः। सा चासौ

निद्रा तथा मुकुलिता निमीलिताक्षी सती[2] वरतनुः तन्वी अङ्गेन गात्रेण अङ्गं स्वस्य गात्रं प्रविश्य आसाद्य परीरम्भचतुरे आलिङ्गनकुशले प्रणयिनि प्रिये नीवीबन्धं वस्त्रग्रन्थिं समयन्त्याकुलकरं सभयो भयेन सहितः व्याकुलस्तरलः करो यस्मिन् कर्मणि तथोक्तम्। शनैर्मन्दं स्पृशति सति अवलग्नं मध्यं संकोचग्लपितं अंतराकर्षणकर्षितं विधत्ते करोतीति संबन्धः। अत्र कपटनिद्रयावलग्नसंकोचेन च नायिकाया विरहासहिष्णुत्वं व्यज्यते। औत्सुक्यं नाम संचारी भावः। नायिका स्वीया मध्या स्वाधीनपतिका च। नायकोऽनुकूलः। संभोगशृङ्गारः। कैशिकीवृत्तेरङ्गं नर्मगर्भः। युक्तिरलंकारः।

(१) D_2,D_4 Mg अतथ्या तथ्येव प्रतिभासमाना (२) D_4, adds तथ्येव प्रतिभासमानकपटनिद्रया मुकुलिताक्षी सतीत्यर्थः (३) D_3 ०दक्षे ; D_4 ०पटौ ; Mg ०चतुरे (४) D_3 प्रियतमे (५) D_1,D_2,D_5 अम्बराकर्षण० ; D_3 अन्तराकर्पितं ; D_4 अन्तराकरणकर्षितं

कवेर्वाक्यम् —

आदृष्टिप्रसरात्प्रियस्य पदवीमुद्वीक्ष्य निर्विण्णया
विश्रान्तेषु पथिष्वहःपरिणतौ ध्वान्ते समुत्सर्पति।
दत्त्वैकं सशुचा गृहं प्रति पदं पान्थस्त्रियास्मिन्क्षणे
मा भूदागत इत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितम्॥ ९१॥

(a) D_2 निर्विस्मया (c) D_4 Mg, Mt गत्वैकं (d) Bm ०वीक्षितः ; Mg ०वीक्ष (क्ष्य) ते

As far as the eye could reach, she scanned the path by which her lover was to come; but as the day declined and darkness crept apace, and the traffic on the roads ceased, her heart was filled with despair, and sadly she took but a single step homewards, and thinking, "Could he not have come this moment?" she quickly turned her neck and looked back again! (91)

आहष्टिप्रसरात् दृष्टिसंचारावधि प्रियस्य वल्लभस्य पदवीं मार्गं समुद्वीक्ष्य विलोक्य निर्विण्णया खिन्नया प्रियस्यानागमनेनेति शेषः । अहःपरिणतौ दिनावसाने ध्वान्ते तमसि समुत्सर्पति प्रसरति सति पथिषु विश्रान्तेषु विरतेषु सत्सु गतागतशून्येषु इत्यर्थः । सशुचा सखेदया पान्थस्त्रिया पान्थस्य प्रोषितस्य स्त्री वनिता तया गृहं प्रति गृहमुद्दिश्य एकं पदं दत्त्वा विन्यस्य अस्मिन् क्षणे तत्काल एवागत आयातो मा भूदिति नासीदिति प्रिय इति शेषः । अत्र मा इति प्रतिषेधे निपातः न माङ् । माङ् भवतीति चेत् माङि लुङित्याशीः प्रसज्येत । सा त्वत्र न युक्ता । मा भूदित्यत्र काकुरनुसंधेया । अमन्दवलितग्रीवं शीघ्रवर्तितकन्धरं यथा भवति तथा पुनर्वीक्षितं पुनर्विलोकितमिति संबन्धः । अस्मिन्क्षणे मा भूदागत इत्यनेन पुनर्वीक्षणेन औत्सुक्यातिशयः सूचितः । अत्र नायिका स्वीया मध्या च । किं च प्रोषितभर्तृका । 'देशान्तरगते कान्ते खिन्ना प्रोषितभर्तृका' इति । नायकोऽनुकूलः । प्रवासविप्रलम्भशृङ्गारः । अत्र चेष्टाकृतं संगेच्छारूपं शृङ्गारि नर्म । जातिरलंकारः ।

(१) D_6 ०संचारावधिं (२) D_2,D_5,Mg add मार्गेषु (३) D_4,Mg,Mt गत्वा (४) D_1,D_5 नायासीदिति; Mg नास्ति किल प्रिय इति (५) D_1,D_2 drop the definition; Mg has यथोक्तं भारतीये before it

कवेर्वाक्यम्—

देशैरन्तरिता शतैश्च सरितामुर्वीभृतां काननै—
यत्नेनापि न याति लोचनपथं कान्तेति जानन्नपि ।
उद्ग्रीवश्चरणाग्ररुद्धवसुधः प्रोन्मृज्य सास्रे दृशौ
तामाशां पथिकस्तथैव किमपि ध्यायन्मुहुर्वीक्षते ॥९२॥

(c) D_4 ०चरणाग्रलग्न० (d) D_4 पुनर्वीक्षते

The wanderer knows full well that between him and his beloved there lie many lands, and hundreds of rivers and mountains and forests, and that by no effort of his can he ever get a glimpse of her; nevertheless, he stretches his

neck high, stands tip-toe, and drying his tear-filled eyes, looks again with wistful longing in that direction. (92)

देशैर्विषयैः सरितां नदीनामुर्वीभृतां पर्वतानां शतैः समूहैः काननैररण्यैश्च अन्तरिता व्यवहिता कान्ता प्रिया यत्नेनाप्युपायेनापि लोचनपथं दृष्टिमार्गं न याति न प्राप्नोतीति जानन् विदन्नपि पथिकः प्रोषित उद्ग्रीवं उन्नमितकन्धरो भूत्वा चरणाग्ररुद्धवसुधः पादाग्रावष्टब्धभूमिः सन् सास्रे सबाष्पे दृशौ नेत्रे प्रोन्मृज्य परिमृज्य तथैव तथाभूत एव किमपि यत्किञ्चिद् ध्यायन् चिन्तयन् तामाशां यत्र प्रिया स्थिता तां दिशं मुहुः पुनःपुनः वीक्षते पश्यतीति संबन्धः । औत्सुक्यं नाम संचारी भावः । नायिका स्वीया मध्या च । नायकोऽनुकूलः । जातिरलंकारः ।

(१) Mg,Bm drop उपायेनापि (२) D_4 जानानोऽपि; Bm,Mg drop विदन्नपि (३) D_3 explains प्रिययोषितो दिशं; D_1,D_2,Mg add व्यक्त एव अभिप्रायः after this (४) D_1,D_2,D_4,D_5 and Mg, Mt drop नायिका स्वीया......०नुकूलः। (५) D_3 adds किं च प्रोषितभर्तृका

नायकमानेतुं प्रेषिताया लक्ष्यमाणसंभोगचिह्नाया दूत्या नायिकायाश्च प्रश्नोत्तररूपा वाक्यमाला—

स्विन्नं केन मुखं दिवाकरकरैस्ते रागिणी लोचने
रोषात्तद्वचनोदिताद् विलुलिता नीलालका वायुना ।
भ्रष्टं कुङ्कुममुत्तरीयकषणात्क्लान्तासि गत्यागतै-
र्युक्तं तत्सकलं किमत्र वद हे दूति क्षतस्याधरे ॥९३।

(a) D_1,D_2 खिन्नं (b) D_3 ०वचनोत्थिताद् (c) D_4,Mg मृष्टं कुङ्कुम० (d) Mg मे दूति

"What brings this perspiration to your face?" "Ah! it is the rays of the sun;" "What makes your eyes red?" "Anger caused by his words;" "But the dark tresses of your hair are dis hevelled;" "Sure, it is the wind that

makes them so;" "What has wiped out the saffron-mark on your forehead?" "It is rubbed away by the upper garment." "Well have you answered all those (questions); but tell me, Oh messenger, what have you to say to the wound on your lower lip?" (93)

हे दूति तव मुखं केन कारणेन स्विन्नं सस्वेदं जातम् । अयं नायिकायाः प्रश्नः । दिवाकरकरैः स्विन्नमिति दूत्या उत्तरमुक्तम् । ते तव लोचने दृशौ केन रागिणी रक्ते । अयं नायिकायाः प्रश्नः । तद्वचनोदितात् तस्य धूर्तस्य वचनं वाक्यं तस्मादुदितात् उद्भूतात् तस्माद्रोषाद् रक्ते इत्युत्तरम् । नीलालकाः केन विलुलिताः व्याकुलिताः । अयं नायिकाप्रश्नः । वायुना विलुलिताः । इदमुत्तरं दूत्याः । कुङ्कुमं कश्मीरं केन भ्रष्टं गलितम् । अयं नायिकाप्रश्नः । उत्तरीयकषणात् संव्यानघर्षणादित्युत्तरं दूत्याः । केन क्लान्तासि तान्ता भवसि इति प्रश्नः । गत्यागतैर्गमनागमनैः क्लान्तास्मि इत्युत्तरं दूत्याः । हे दूति तत्सकलं त्वया यदुक्तं तत्सर्वं युक्तमुपपन्नम् । अधरे क्षतस्य व्रणस्य किं कारणम् । अत्रास्मिन् प्रश्ने वद ब्रूहि उत्तरमिति शेषः । इति संबन्धः । अत्र वदेत्यनेन त्वया वैदग्ध्यात्सर्वं संभोगचिह्नमपह्नुतमधरे क्षतं कथमपह्नूयत इत्ययमर्थो गम्यते । नायिका स्वीया प्रगल्भा च । नायकः शठः । विप्रलम्भशृङ्गारः । वाकोवाक्यमलंकारः । उक्तिप्रत्युक्तिमद्वाक्यं वाकोवाक्यमिति स्मृतम् ।

(१) D_3 प्रश्नोत्तररूपं वाक्यं (२) D_3 स्वेदजलमयं Mt,Mg स्वेदयुक्तं; D_1,D_2 खिन्नं खेदयुक्तं (३) D_1,D_2,D_4,D_5,Bm, Mt,Mg drop नायिकायाः and दूत्याः here and subsequently (४) D_5 श्रान्ता (५) D_3 कथमपह्नविष्यसि इत्यर्थः सूचितः (६) D_3,D_4,D_6,Mg drop this definition; Mt drops वाकोवाक्यम and this definition.

नायको नायिकां सान्त्वयन्नाह--

कठिनहृदये मुञ्च भ्रान्तिं व्यलीककथाश्रयां
पिशुनवचनैर्दुःखं नेतुं न युक्तमिमं जनम् ।

किमिदमथवा सत्यं मुग्धे त्वयाद्य विनिश्चितं
यदभिरुचितं तन्मे कृत्वा प्रिये सुखमास्यताम् ॥ ९४ ॥

(a) D_5 •कथाश्रितां ; D_2 चपलहृदये

Oh hard-hearted one, cast off thy suspicions resting upon (false) reports about my misdemeanour. It is not proper that thou shouldst make me miserable by lending thy ears to the words of wicked informers; or, Oh simple one, dost thou, now, consider it really true? Then do me, my beloved, what thou likest and be happy. (94)

हे कठिनहृदये निष्ठुरचित्ते व्यलीककथाश्रयां मिथ्यावचनान्याश्रयोऽधिकरणं यस्याः सा तथोक्ता तां भ्रान्तिं मिथ्यामतिं मुञ्च त्यज । पिशुनवचनैर्दुर्जनभाषितैरिमं जनं मामित्यर्थः । दुःखं नेतुं क्लेशं प्रापयितुं न युक्तं नार्हम् । अथवा हे मुग्धे[४] त्वयाद्येदानीमिदं प्रकृतं कर्म सत्यं यथार्थं यथा भवति तथा विनिश्चितं किं निर्णीतं किमु । किंशब्दः प्रश्ने । हे प्रिये यदभिरुचितं यदिष्टं तन्मे मम कृत्वा विधाय सुखं यथा भवति तथास्यतां स्थीयतामिति संबन्धः । अत्र कठिनहृदये मुग्धे प्रिये इत्यामन्त्रणबाहुल्येन क्रमेण सान्त्वेन दैन्यं सूच्यते । अत्र नायिका स्वीया मध्या च । ईर्ष्यामानकृतो विप्रलम्भशृङ्गारः। सोपालम्भवचनं नर्म । आक्षेपोऽलंकारः ।

(१) D_3 अपराधी नायको नायिकां प्रसादयितुमशक्तः सन्नाह ; D_1, D_2, D_5 नायकोक्तिः (२) D_1, D_2, D_3 व्यलीकं अनृतं आश्रयमधिकरणं यस्या सा तथोक्ता ; Mg व्यलीककथाः मिथ्यावचनानि आश्रयं अधिकरणं यस्याः सा । (३) D_1, D_2 सूचकोक्तिभिः (४) D_1, D_2, D_3, Mg, Mt explain मूढे (५) D_3 मुग्धा ; D_5 प्रगल्भा ; D_2 adds नायकः शठः

मानपरिग्रहाय सख्या प्रोत्साहिता नायिका तां प्रत्याह—

भ्रूभेदो गुणितश्चिरं नयनयोरभ्यस्तमामीलनं
रोद्धुं शिक्षितमादरेण हसितं मौनेऽभियोगः कृतः ।

धैर्यं कर्तुमपि स्थिरीकृतमिदं चेतः कथंचिन्मया
बद्धो मानपरिग्रहे परिकरः सिद्धिस्तु दैवे स्थिता ॥९५॥

The brows I have knitted for a long time; and so have I practised the closing of the eyes; I have also learnt with effort how to avoid smiling; I have attempted to keep mum and in order to show firmness, I have striven to steel my heart with great effort: thus everything is ready for the display of my resentment; and yet success depends upon *fate. (95)*

भ्रूभेदो भ्रूभङ्गश्चिरं गुणित आम्नातः । नयनयोर्नेत्रयोरामीलनं ईषन्मुकुलनं अनादरदृष्टिरित्यर्थः । अभ्यस्तमावर्तितम् । आदरेण प्रीत्या जायमानं हसितं रोध्दुं निवारयितुं शिक्षितं शीलितम् । मौने अभाषणे अभियोग आस्था कृतो निर्वर्तितः । इदं चेतोऽपि धैर्यं कर्तुं धैर्यकरणाय स्थिरीकृतं स्थिरत्वं नीतम् । एवं मया मानपरिग्रहे कोपपरिग्रहे परिकरः सामग्री कथंचित् कृच्छ्रेण बद्धः सन्नद्धः । सिद्धिस्तु निर्वाहणं तु दैवे भागधेये स्थितेति संबन्धः । नायिका स्वीया मुग्धा च । नायकः शठः । आत्मोपक्षेपरूपं शृङ्गारि नर्म । आक्षेपोऽलंकारः ।

(१) Mg मानपरिग्रहणाय सखीभिः प्रोत्साहिता नायिका ताः प्रत्याह (२) D_3 आवर्तितः (३) D_1,D_2 drop अनादरदृष्टिः (४) D_1,D_2 have अनारतं before अभ्यस्त० (५) Mg, Mt explain स्मितं (६) D_4 कोपग्रहणे (७) D_1D_2,D_3,Mg निर्वहणं तु (८) D_3,D_4 Bm मध्या च

मानं कुरुष्व तत्र गुणोऽस्तीति सख्या बोधिता नायिका तां प्रत्याह—

चरणपतनं सास्त्रालापा मनोहरचाटवः
कृशतरतनोर्गाढाश्लेषो हठात्परिचुम्बनम् ।
इति बहुफलो मानारम्भस्तथापि च नोत्सहे
हृदयदयितः कान्तः कामं किमत्र करोम्यहम् ॥ ९६ ॥

(a) D_3,D_5 मनोहरपाटवं (b) O हठात् कृतचु० (c) D_5 इति हि चपलो (d) D_5 हृदयगमितः

Prostration, tearful conversation, sweet blandishments, close embraces of the body grown thinner, and passionate *kisses* — *thus the assumption of anger bears manifold fruit;* and yet I dare not do it; for my husband is very dear to my heart; what can I do? (96)

चरणपतनं पादप्रणामः साम्रालापाः सबाष्पभाषितानि दीनवचनानीत्यर्थः। मनोहरचाटवः अत्यन्तप्रियोक्तयः। कृशतरतनोः क्षीणगात्रस्य प्रियस्य गाढाश्लेषः दृढपरिरम्भः। कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्तरि षष्ठी। प्रियेण भर्त्रा कृत आश्लेषो हठाद् बलात्कारात्। प्रसभं तु बलात्कारो हठ इत्यमरः। परिचुम्बनं चेत्यनेन प्रकारेण मानारम्भः कोपोद्योगो बहुफलः अनेकप्रयोजनस्तथापि च नोत्सहे नोद्युक्तास्मि। यतः कान्तः कामसमत्यर्थं हृदयदयितो मनोवल्लभः अतो नोत्सहे इति योजनीयम्। अत्रास्मिन् प्रसङ्गे अहं किं करोमि किमाचरामीति संबन्धः। बहुफलो मानारम्भ इत्यत्र सखीवचनानुरोधात् मानारम्भे बहुफलत्वमङ्गीकृतं न स्वत इत्यनुसंधेयम्। तथापि नोत्सह इत्यनेनात्मनोऽशक्तिः सूचिता। किमत्र करोमीत्यनेन इतःपरं भवत्या यदुपदिश्यते तत्करोमीत्ययमर्थोऽवगन्तव्यः। नायिका स्वीया मध्या च। नायकः शठः। विप्रलम्भशृङ्गारः। आत्मोपक्षेपरूपं शृङ्गारि नर्म। हेतुरलंकारः।

(१) D_6,D_5 मनोहरपाटव (२) D_1 D_5 Bm, Mg कर्त्रा (३) D_4 रोषोद्योगः (४) D_3 प्राणनायकः (५) D_3 बहुफलमुरीकृतं न स्वतन्त्रं (६) D_4 adds अनुकूलो वा

नायिका सखीमाह—

कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीवी स्वयं तत्क्षणात्
तद्वासः श्लथमेखलागुणधृतं किंचिन्नितम्बे स्थितम्।
एतावत्सखि वेद्मि केवलमहं तस्याङ्गसङ्गे पुनः
कोऽसौ कास्मि रतं तु किं कथमिति स्वल्पापि मे न स्मृतिः ॥९७॥

(a) O स्वयं बन्धनात् (b) D_5 वासो विश्लथमेखला॰ (c) Mg मुहुः ; D_5 सांप्रतमहं (d) D_4 रतं नु ; D_5 रतं तु वा कथ॰; Mg रतं च कीदृशमिति

When the husband came to the bed, the knot of the garment released of itself instantly; and the garment, too, held by the loosened girdle, slightly covered the hips; this is all I remember now; but once locked in his embrace, I do not recollect even faintly who he was, who was I, or how was the love-dalliance. (97)

कान्ते प्रिये तल्पं शय्यामुपागते प्राप्ते सति नीवी वस्त्रग्रन्थिः तत्क्षणात्तत्काल-मात्रात्स्वयमात्मना विगलिता स्रस्ता । तद्वासः शिथिलितनीवीकं वस्त्रं श्लथमेखलागुणधृतं शिथिलितकाञ्चीसूत्रधारितं सन् नितम्बे कटिप्रदेशे किंचिदी-षत्स्थितम् । हे सखि अहं केवलमेतावत्पूर्वोक्तमियदेव वेद्मि जानामि । तस्य प्रियस्याङ्गसङ्गे पुनः गात्रस्पर्शे तु असौ कः अहं कास्मि रतं च किंरूपमिति स्वल्पापि स्मृतिर्न कथं कुतो हेतोरिति संबन्धः । जाड्यं नाम संचारी भावः । यथोक्तं दशरूपके— जाड्यमप्रतिपत्तिः स्यादिष्टानिष्टेक्षणादिभिरिति । नायिका स्वीया मध्या स्वाधीनपतिका च । नायकोऽनुकूलः । संभोगशृङ्गारः । आत्मो-पक्षेपरूपं शृङ्गारि नर्म । जातिरलंकारः ।

(१) D_3 कवेर्वाक्यं (२) D_2 शिथिलितनीविवस्त्रं ; D_3 तस्या नीव्या वासो वस्त्रं (३) D_2,D_1,D_4,D_5 शिथिल॰; Mg शिथिलीकृत॰ (४) D_3 कीदृग्रूपं ; Mg कीदृशरूपं (५) D_4 has before this किं च अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः । अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णीं-भावादयस्तस्येति ॥ दशरूपके च

सखीनां प्रेरणया गृहीतमानानुनयन्तं प्रियं निरस्य पश्चात्तापं गतवती नायिका ता उपालभते—

निश्वासा वदनं दहन्ति हृदयं निर्मूलमुन्मूल्यते
निद्रा नैति न दृश्यते प्रियमुखं नक्तंदिवं रुद्यते ।
अङ्गं शोषमुपैति पादपतितः प्रेयांस्तथोपेक्षितः
सख्यः कं गुणमाकलय्य दयिते मानं वयं कारिताः ॥९८॥

My deep sighs scorch my face, my heart is torn right up from the roots; sleep has deserted me; the sweet face of the loved one is not seen; night and day I weep; and my limbs dry up. How did I despise my lover in that way, even when he fell at my feet? Friends, what merit had you in mind, that you made me assume anger towards my lover? (98)

हे सख्यः यस्मात्पादपतितः प्रेयांस्तया तेन प्रकारेणोपेक्षितोऽनादृतस्तस्मान्निश्वासा वदनं मुखं दहन्ति शोषयन्ति । हृदयं हृत्पुटं निर्मूलं निरवशेषमुन्मूल्यते उत्पाट्यते संतापेनेति शेषः । निद्रा नैति न प्राप्नोति । प्रियमुखं न दृश्यते नक्तंदिवं रात्रिंदिवं रुद्यते अश्रुमोचनं क्रियते । अङ्गं शोषमुपैति । हे सख्यः कं गुणं किं प्रयोजनमाकलय्य विचार्य दयिते प्रिये वयं मानमीर्ष्याकोपं कारिता ग्राहिता भवतीभिरिति शेष इति संबन्धः । संज्वरो नाम दशाविशेषः । नायिका स्वीया मुग्धा च । किं च कलहान्तरिता । नायकः शठः । विप्रलम्भशृङ्गारः । अत्र विप्रलम्भकृतं सोपालम्भवचनं नर्म । आक्षेपोऽलंकारः ।

(१) D_2, D_8 सखीनां प्रेरणया गृहागतं प्रणमन्तं प्रियं निरस्य पश्चात्तापं गता नायिकामुपालभते ; Mt गृहागतं अनुनयन्तं प्रियं निरस्य etc. (२) D_8 पादप्रणतः सन् किमुपेक्षितः किमर्षमनादृतः तस्मान्निश्वासा वदनं दहन्ति (३) D_1, D_2, D_5 उद्घाट्यते ; D_4 उत्खाद्यते

अत्यन्तापराधिनि प्रिये समागते सति कुपिताया नायिकाया आकारगोपनप्रकारं कविराह—

नान्तःप्रवेशमरुणद्विमुखी न चासी—
दाचष्ट रोषपरुषाणि न चाक्षराणि ।
सा केवलं सरलपक्ष्मभिराक्षिपातैः
कान्तं विलोकितवती जननिर्विशेषम् ॥ ९९ ॥

(c) Oa °भिरश्रुपातैः

She did not bar his entry into the house, nor did she avert her face, nor speak harsh, angry words; only with

glances of her eyes with their straight eye-lashes, did she look at her husband as she would at any other ordinary person. (99)

सा नायिका नायकस्यान्तःप्रवेशं स्वगृहान्तःप्रवेशं नारुणत् न निवारयति स्म। किंच विमुखी पराङ्मुखी च नासीत् । किं च रोषपरुषाणि कोपकर्कशान्यक्षराणि वचनानि नाचष्ट नाभाषत । किं तु सरलपक्ष्माभिः सरलानि ऋजूनि पक्ष्माण्यक्षिरोमाणि येषु ते तथोक्तास्तैरक्षिपातैः संदर्शनैः कान्तं प्रियं जननिर्विशेषं सर्वजनसामान्यं यथा भवति तथा केवलं विलोकितवती दृष्टवत्यैवेति शेष इति संबन्धः । जननिर्विशेषं विलोकितवतीत्यनेनापराधिनः प्रियस्यासाधारणं दण्डनं क्रियत इत्यवगम्यते । अवहित्थं नाम संचारी भावः । नायिका स्वीया धीरा प्रगल्भा च । नायकः शठः । ईर्ष्यामानकृतो विप्रलम्भशृङ्गारः । ईर्ष्याक्रोधप्रायं नर्म । आक्षेपोऽलंकारः ।

(१) D_4 आकारगोपनं (२) D_3 विलासशून्यानि (३) D_3 ०जनसमानं (४) D_3 ०साधारणो दण्डः कृतः; D_1,D_2 अनादरणं ; D_4 असाधारणदण्डं कृतवतीत्यभिप्रायः

कवेर्वाक्यम्—

प्रियकृतपटस्तेयक्रीडाविलम्बनविह्वलां
किमपि करुणालापां तन्वीमुदीक्ष्य ससंभ्रमम् ।
अपि विगलिते स्कन्धावारे गते सुरताहवे
त्रिभुवनमहाधन्वी स्थाने न्यवर्तत मन्मथः ॥१००॥

(a) D_2 ०विडम्बन ०; D_6 ०विलम्बित० (c) O ०ते प्रेमावेशे ; T स्कन्धाधारे

The God of love, seeing the fair one distressed on account of delay caused by the playful stealth of her garments by her lover, and crying piteously in a manner that beggared description, quickly returned to the fray—this greatest archer in the three worlds—even when the camp was broken, and the battle of love-play had ended. (100)

प्रियकृतपटस्तेयक्रीडाविलम्बनविह्वलां प्रियेण कृता प्रियकृता सैव पटस्तेयक्रीडा पटस्य वस्त्रस्य स्तेयं चौर्यं तदेव क्रीडा विनोदस्तस्य विलम्बनं कालक्षेपस्तेन विह्वला व्याकुला तां किमपि करुणालापामनिर्वाच्यदीनभाषितां तन्वीं कान्तामुदीक्ष्यावगम्य त्रिभुवनमहाधन्वी त्रैलोक्यैकवीरः मन्मथः कामः सुरताहवे संभोगसमरे गते निवृत्ते सति स्कन्धावारे शिबिरे विगलिते च्युते सत्यपि ससंभ्रमं सत्वरं यथा भवति तथा न्यवर्तत निवृत्तोऽभूत् स्थाने युक्तमिति संबन्धः । अत्र पटस्तेयक्रीडा संभोगावसाने कृतेति वेदितव्या गते सुरताहवे इत्युक्तत्वात् । सुरतस्याहवत्वनिरूपणं परस्परोपमर्दस्य विद्यमानत्वात् । अत्र स्कन्धावारशब्देन स्रक्चन्दनादिप्रसाधनहारमेखलाद्याभरणलीलाविलासविभ्रमादिचेष्टास्वरूपोद्दीपनसामग्री कथ्यते । विगलित इत्यनेन सुरतान्ते लक्ष्यमाणं सामग्रीशैथिल्यं कथ्यते । न्यवर्तत मन्मथ इत्यनेन पुनः सुरतारम्भो गम्यते । यथा लोके शूरः पुरुषः परान् निर्जित्य गलितसन्नाहः प्रयातः सन् पश्चात्परैरभिभूतानां स्वकीयानामार्तनादं श्रुत्वा तत्प्रशमनाय पुनर्निवर्तते तद्वदयमपीत्यभिप्रायः । अत्र व्रीडा नाम संचारी भावः । नायिका स्वीया मध्या स्वाधीनपतिका च । नायकोऽनुकूलः । संभोगशृङ्गारः । चेष्टाकृतं सहास्यं शृङ्गारि नर्म । हेतुरलंकारः ।

(१) D_5 ॰भाषिणीं (२) D_4,Mg ॰निरूपणं तत्र परस्परो॰ (३) D_2 यः कश्चन राजा (४) D_3 ॰संपातः (५) D_2 परैराहूतः स्वकीयानां (६) Mg स्वीया मध्या च । किं च स्वाधीनपतिका च

कवेर्वाक्यम्—

> सालक्तकेन नवपल्लवकोमलेन
>   पादेन नूपुरवता मदलालसेन ।
> यस्ताड्यते दयितया प्रणयापराधात्
>   सोऽङ्गीकृतो भगवता मकरध्वजेन ॥ १०१ ॥

(c) D_3 यस्ताडितो दयितया प्रणयप्रकोपात् ।

Whosoever, sinning in love, is struck by the beloved with her foot, with lac dye on, tender as a young sprout, clasped with an anklet, and languid through passion, him the divine God of love marks as his own! (101)

इत्यमरुशतकमूलं समाप्तम् । स्पष्टोऽर्थः । अत्र दयितया पादेन ताडितोऽपि स भगवता मकरध्वजेनाङ्गीकृत इत्यनेन नानाविधैरुपचारैरुपलालितः किमुते[2]-त्ययमर्थः सूचितः । एतावता कामपुरुषार्थस्योपादेयत्वमुक्तं भवति ।

(१) D_1,D_2,D_3,Mg,Mt,Bm drop the sentence (२) D_1, D_2,D_3 किमुच्यते इत्ययमर्थः । (३) D_3 सर्वेषामुपादेयत्वमुक्तं

इति श्रीवीरनारायणसकलविद्याविशारदपेद्दकोमटिवेमभूपालविरचिता शृङ्गारदीपिका समाप्ता ।

(१) D_1 श्रीवीरनायक० (२) Mt शृङ्गारदीपिकाख्या अमरुकव्याख्या समाप्ता । D_1 शृङ्गारदीपिकाटीका

APPENDIX A. Western Recension
[Simon's III recension]

The text of Arjunavarmadeva excludes the following verses from the text of Vemabhūpāla :—

(१) नभसि जलदलक्ष्मीं॰ (२) स्मररसनदी॰ (३) निःशेषच्युतचन्दनं॰ (४) आयस्ता कलहं॰ (५) काचित्ताम्बूलाक्तः॰ (६) पुष्पोद्भेदमवाप्य॰ (७) शठान्यस्याः काञ्ची॰ (८) अच्छिन्नं नयनाम्बु॰ (९) रोहन्तौ प्रथमं॰ (१०) पराची कोपेन॰ (११) स्विन्नं केन मुखं॰ (१२) नान्तःप्रवेशम॰ (१३) प्रियकृतपटस्तेय॰ (१४) सालक्तकेन नव॰

Vemabhūpāla excludes the following 15 stanzas included by Arjunavarmadeva .—

धीरं वारिधरस्य वारि किरतः श्रुत्वा निशीथे ध्वनिं
दीर्घोच्छ्‌वासमुदश्रुणा विरहिणीं बालां चिरं ध्यायता ।
अध्वन्येन विमुक्तकण्ठमखिलां रात्रिं तथा क्रन्दितं
ग्रामीणैः पुनरध्वगस्य वसतिर्ग्रामे निषिद्धा यथा ॥ १ ॥

मलयमरुतां व्राता वाता विकासितमल्लिका-
परिमलभरो भग्नो ग्रीष्मस्त्वमुत्सहसे यदि ।
घन घटयितुं तं निःस्नेहं य एव निवर्तने
प्रभवति गवां किं नश्छिन्नं स एव धनञ्जयः ॥ २ ॥

सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः
सा पीनोन्नतिमत्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम् ।
साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं
दोषैरन्यजनाश्रयैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम् ॥ ३ ॥

पुरस्तन्व्या गोत्रस्खलनचकितोऽहं नतमुखः
प्रवृत्तो वैलक्ष्यात्किमपि लिखितुं दैवहतकः ।
स्फुटो रेखान्यासः कथमपि स तादृक्परिणतो
गता येन व्यक्तिं पुनरवयवैः सैव तरुणी ॥ ४ ॥

ततश्चाभिज्ञाय स्फुरदरुणगण्डस्थलरुचा
मनस्विन्या रूढप्रणयसहसोद्गद्गदगिरा ।
अहो चित्रं चित्रं स्फुटमिति निगद्याश्रुकलुषं
रुषा ब्रह्मास्त्रं मे शिरसि निहितो वामचरणः ॥ ५ ॥

न जाने संमुखायाते प्रियाणि वदति प्रिये
सर्वाण्यङ्गानि किं यान्ति नेत्रतां किमु कर्णताम् ॥ ६ ॥

अनल्पचिन्ताभरमोहनिश्चला विलोक्यमानैव करोति साध्वसम् ।
स्वभावशोभानतिमात्रभूषणा तनुस्तवेयं बत किं न सुन्दरि ॥७॥

इति प्रिये पृच्छति मानविह्वला कथञ्चिदन्तर्धृतबाष्पगद्गदम् ।
न किञ्चिदित्येव जगाद यद्वधूः कियन्न तेनैव तयास्य वर्णितम् ॥८॥

यास्यामीति समुद्यतस्य गदितं विस्रब्धमाकर्णितं
गच्छन् दूरमुपेक्षितो मुहुरसौ व्यावृत्य तिष्ठन्नपि ।
तच्छून्ये पुनरास्थितास्मि भवने प्राणास्त एते दृढाः
सख्यस्तिष्ठत जीवितव्यसनिनी दम्भादहं रोदिमि ॥ ९ ॥

जाता नोत्कलिका स्तनौ न लुलितौ गात्रं न रोमाञ्चितं
वक्त्र स्वेदकणान्वितं न सहसा यावच्छठेनामुना ।
दृष्टेनैव मनो हृतं धृतिमुषा प्राणेश्वरेणाद्य मे
तत्केनात्र निरूप्यमाणनिपुणो मानः समाधीयताम् ॥ १० ॥

तप्ते महाविरहवह्निशिखावलीभि-
रापाण्डुरस्तनतटे हृदये प्रियायाः ।
मन्मार्गवीक्षणनिवेशितदीनदृष्टे-
र्नूनं छमच्छमिति बाष्पकणाः पतन्ति ॥ ११ ॥

सैवाहं प्रमदा नृणामधिगतावेतौ च तौ नूपुरा-
वेषास्माकमवृत्तिरेव सहजव्रीडाधनः स्त्रीजनः ।
इत्थं लज्जितया स्मृतेरुपगमे मत्वा तनुं संभ्रमा-
त्पुंभावः प्रथमं रतिव्यतिकरे मुक्तस्ततो वल्लभः ॥ १२ ॥

इदं कृष्णं कृष्णं प्रियतम ननु श्वेतमथ किं
गमिष्यामो यामो भवतु गमनेनाथ भवतु ।
पुरा येनैवं मे चिरमनुसृता चित्तपदवी
स एवान्यो जातः सखि परिचिताः कस्य पुरुषाः ॥ १३ ॥

तन्वङ्ग्या गुरुसंनिधौ नयनयोर्यद्वारि संस्तम्भितं
तेनान्तर्गलितेन मन्मथशिखी सिक्तो वियोगोद्भवः ।
मन्ये तस्य निरस्यमानकिरणस्यैषा मुखेनोद्गता
श्वासायाससमाकुलालिसरणिव्याजेन धूमावली ॥ १४ ॥

प्रासादे सा दिशि दिशि च सा पृष्ठतः सा पुरः सा
पर्यङ्के सा पथि पथि च सा तद्वियोगातुरस्य ।
हंहो चेतः प्रकृतिरपरा नास्ति मे कापि सा सा
सा सा सा सा जगति सकले कोऽयमद्वैतवादः ॥ १५ ॥

II Rudramadevakumāra's text

Rudramadevakumāra excludes the same verses of the Śṛngāradīpikā as are excluded by Arjunavarmadeva—with the exception of सालक्तकेन नवपल्लव etc. (101).

All the verses from Arjunavarmadeva's text, (with the exception of प्रासादे सा) which are excluded by Vemabhūpāla are found in his text. The verses कान्ते तल्पमुपागते (97 of Vema) and लाक्षालक्ष्म (71 of Vema) which are common to Arjunavarmadeva and Vemabhūpāla, are excluded by Rudramadevakumāra.

He further gives the following stanzas which are not found either in the Southern or Western recension:—

प्रयच्छाहारं मे यदि तव रहोवृत्तमखिलं
मया वाच्यं नोच्चैरिति गृहशुके जल्पति शनैः ।
वधूर्वक्त्रं व्रीडाभरनमितमन्तर्विहसितं
हरत्यर्धोन्मीलन्नलिनमनिलावर्जितमिव ॥ १ ॥

किंचिन्मुद्रितपांसवः शिखिगणैरुत्पक्ष(रूर्ध्वाक्ष)मालोकिता
जीर्णावासरुदद्दरिद्रगृहिणीश्वासानिलैर्जर्जराः ।
एते ते निपतन्ति नूतनघनात्प्रावृड्भरानन्दिनो
विच्छायीकृतविप्रयुक्तवनितावक्त्रेन्दवो बिन्दवः ॥ २ ॥

नीत्वोच्चैर्विक्षिपन्तः कृततुहिनकणासारसङ्गान्परागा-
नामोदानन्दितालीनतितरसुरभीन्भूरिशो दिङ्मुखेषु ।
एते ते कुङ्कुमाङ्कस्तनकलशभरास्फालनादुच्छलन्तः
पीत्वा सीत्कारिवक्त्रं हरिणशिशुदृशां हैमना वान्ति वाताः ॥३॥

पीतस्तुषारकिरणो मधुनैव सार्ध-
मन्तः प्रविश्य चषकप्रतिबिम्बवर्ती ।
नानाकरं मनसि मानवतीजनस्य
नूनं बिभेद यदसौ प्रससाद सद्यः ॥ ४ ॥

ललनालोलधम्मिल्लमल्लिकामोदवासिताः ।
वान्ति रात्रौ रतक्लान्तकामिनीसुहृदोऽनिलाः ॥ ५ ॥

वान्ति कह्लारसुभगाः सप्तच्छदसुगन्धयः ।
वाता नवरतिम्लानवधूसंगममन्थराः ॥ ६ ॥

रामाणां रमणीयवक्त्रशशिनः स्वेदोदबिन्दुप्लुतो
व्यालोलामलकावलीं प्रचलयंश्चुम्बन्नितम्बांशुकम् ।
प्रातर्वाति मधौ विकृष्टविकसद्राजीवराजीरजो-
जालामोदमनोहरो रतिरसग्लानिं हरन्मारुतः ॥ ७ ॥

अङ्गं चन्दनपाण्डु पल्लवमृदुस्ताम्बूलताम्रोऽधरो
धारायन्त्रजलाभिषेककलुषे धौताञ्जने लोचने ।
अन्तःपुष्पसुगन्धिराजिकबरी सर्वाङ्गलग्नाम्बरं
कान्तानां कमनीयतां विदधते ग्रीष्मेऽपराह्णागमे ॥ ८ ॥

वरमसौ दिवसो न पुनर्निशा ननु निशैव वरं न पुनर्दिनम् ।
उभयमेतदपि व्रजतु क्षयं प्रियतमेन न यत्र समागमः ॥ ९ ॥

मन्दं मुद्रितपांसवः परिपतज्झातान्धकारा मरु-
द्वेगध्वस्तकुटीरकाग्रनिपतच्छिद्रेषु लब्धान्तराः ।
कर्मव्यग्रकुटुम्बिनीकुचभरस्वेदाच्छिदः प्रावृषः
प्रारम्भे मदयन्ति कन्दलदलोल्लासाः पयोबिन्दवः ॥ १० ॥

इयमसौ तरलायतलोचना गुरुसमुन्नतपीनपयोधरा ।
पृथुनितम्बभरालसगामिनी प्रियतमा मम जीवितहारिणी ॥११॥

सालक्तकं शतदलाधिककान्तिरम्यं
रात्रौ स्वधामनिकरारणनूपुराङ्कम् ।
क्षिप्तं भृशं कुपितया तरलायताक्ष्या
सौभाग्यचिह्नमिव मूर्ध्नि पदं विरेजे ॥ १२ ॥

श्रुत्वाकस्मान्निशीथे नवघनरसितं विश्लथाङ्गं पतन्त्या
शय्याया भूमिपृष्ठे करतलधृतया दुःखितालीजनेन ।
सोत्कण्ठं मुक्तकण्ठं कठिनकुचतटोपान्तदीर्णाश्रुबिन्दु
स्मृत्वा स्मृत्वा प्रियस्य स्खलितमृदुवचो रुद्यते पान्थवध्वा ॥१३॥

पीतो यतः प्रभृति कामपिपासितेन
तस्या मयाधररसः प्रचुरः प्रियायाः ।
तृष्णा ततः प्रभृति मे द्विगुणत्वमेति
लावण्यमस्ति बहु तत्र किमत्र चित्रम् ॥ १४ ॥

III Eastern Recension [Simon's II Recension]

Ravicandra omits (१) नापेतोऽनुनयेन०, (२) आस्तां विश्वसनं०, (३) आलम्ब्याङ्गण०, (४) लोलभ्रूलतया०, (५) म्लानं पाण्डु कृशं०, (६) सन्त्येवात्र गृहे गृहे०, (७) निःश्वासा: वदनं०, (८) अद्यारभ्य यदि प्रिये०, (९) चरणपतनं सख्यालापा०, (१०) अहं तेनाहूता०, (११) चक्षुःप्रीति०, which are found in Vema, Arjuna and Rudrama ; he omits (१२) कान्ते तल्पमुपागते found in Vema and Arjuna, (१३) ततश्चाभिज्ञाय०, (१४) अनल्पचिन्ताभर०, (१५) इति प्रिये पृच्छाते०, (१६) यास्यामीति समुद्यतस्य०, (१७) सैवाहं

प्रमदा०, (१८) करकिसलयं०, (१९) इदं कृष्णं कृष्णां, all from Arjuna and Rudrama.

With the exception of नभसि जलदलक्ष्मीं and सालक्तकेन नवपल्लव०, he excludes all the verses of Vema. which are excluded by Arjuna ; प्रासादे सा of Arjuna and प्रयच्छाहारं मे, किंचिन्मुद्रितपांसवः, ललना लोलधम्मिल्ल०, वान्ति कह्लार० of Rudrama are also omitted by him.

The following verses exclusively belong to Ravicandra :-

कोपस्त्वया हृदि कृतो यदि पङ्कजाक्षि
सोऽस्तु प्रियस्तव किमत्र विधेयमन्यत् ।
आश्लेषमर्पय मदर्पितपूर्वमुच्चै-
र्मह्यं समर्पय मदर्पितचुम्बनं च ॥ १ ॥

ऊरुद्वयं मृगदृशः कदलस्य काण्डौ
मध्यं च वेदिरतुलं स्तनयुग्ममस्याः ।
लावण्यवारिपरिपूरितशातकुम्भ-
कुम्भौ मनोजनृपतेरभिषेचनाय ॥ २ ॥

हारो जलार्द्रवसनं नलिनीदलानि
प्रालेयशीकरमुचस्तुहिनांशुभासः ।
यस्येन्धनानि सरसानि च चन्दनानि
निर्वाणमेष्यति कथं स मनोभवाग्निः ॥ ३ ॥

तन्वी शरत्त्रिपथगा पुलिने कपोले
लोले दृशौ रुचिरचञ्चलखञ्जरीटौ ।
तद्बन्धनाय सुचिरार्पितसुभ्रुचाप-
चाण्डालपाशयुगलाविव शून्यकर्णौ ॥ ४ ॥

हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले ।
मुक्तानामप्यव्यवस्थेयं के वयं स्मरकिंकराः ॥ ५ ॥

कान्ते कत्यपि वासराणि गमय त्वं मीलयित्वा दृशौ
स्वस्ति स्वस्ति निमीलयामि नयने यावन्न शून्या दिशः ।
आयाता वयमागमिष्यसि सुहृद्वर्गस्य भाग्योदयैः
संदेशो वद कस्तवाभिलषितस्तीर्थेषु तोयाञ्जलिः ॥

APPENDIX B.

A conspectus of stanzas in the three recensions and in Rudramadevakumāra's text and their sequence.

Stanza	Rdr.	Western Arj.	Southern Vema.	Eastern Ravi.
ज्याकृष्टिबद्धखटका-	1	1	1	1
क्षिप्तो हस्तावलग्नः	2	2	2	2
आलोलामलकावलिं	3	3	3	3
अलसवलितैः प्रेमा-	4	4	5	4
अङ्गुल्यग्रनखेन	5	5	6	80
दत्तोऽस्याः प्रणयस्त्वयैव	6	6	7	5
लिखन्नास्ते भूमिं	7	7	8	6
नार्यो मुग्धशठा	8	8	9	7
कोपात्कोमललोल-	9	9	10	8
याताः किं न मिलन्ति	10	10	11	10
तद्वक्त्राभिमुखं	11	11	12	81
प्रहरविरतौ मध्ये	12	12	13	9
धीरं वारिधरस्य	13	13	Om	11
कृतो दूरादेव	14	14	56	82
कथमपि सखि क्रीडा-	15	15	14	12
दंपत्योर्निशि	16	16	15	13
प्रयच्छाहारं मे	17	Om	Om	Om
अज्ञानेन पराङ्मुखीं	18	17	16	14
एकत्रासनसंस्थितिः	19	18	17	15
दृष्ट्वैकासनसंस्थिते	20	19	18	16
चरणपतनप्रत्याख्यान-	21	20	19	17

Stanza	Rdr.	Western Arj.	Southern Vema.	Eastern Ravi.
काञ्च्या गाढतरा-	22	21	20	18
एकस्मिञ्शयने पराङ्मुख-	23	23	21	19
पश्यामो मयि किं	24	24	22	20
एकस्मिञ्शयने विपक्ष-	25	22	23	83
परिम्लाने माने	26	25	55	21
तस्याः सान्द्रविलेपन-	27	26	24	22
त्वं मुग्धाक्षि विनैव	28	27	25	23
भ्रूभङ्गे रचितेऽपि	29	28	26	24
कान्ते कत्यपि वासराणि	Om	Om	Om	25
सा पत्युः प्रथमापराध-	30	29	27	26
भवतु विदितं	32	30	28	27
उरसि निहितस्तारो	31	31	29	28
मलयमरुतां व्राता	33	32	Om	84
प्रातः प्रातरुपागतेन	34	33	30	29
सा बाला वयं	35	34	Om	30
प्रस्थानं वलयैः	36	35	31	31
संदष्टाधरपल्लवा	37	36	4	32
सुप्तोऽयं सखि सुप्यतां	38	37	32	33
कोपो यत्र भ्रुकुटि-	39	38	33	34
सुतनु जहिहि कोपं	40	39	34	35
गाढालिङ्गनवामनी-	41	40	35	36
पटालग्ने पत्यौ	42	41	36	37
नापेतोऽनुनयेन	43	42	37	Om
गते प्रेमाबन्धे	44	43	38	38

Stanza	Rdr.	Western Arj.	Southern Vema.	Eastern Ravi.
चिरविरहिणोरुत्कण्ठा-	45	44	39	39
दीर्घा वन्दनमालिका	46	45	40	40
कान्ते सागसि	47	46	41	41
आशङ्क्य प्रणतिं	48	47	42	42
सा यावन्ति पदान्य-	49	48	43	43
दूरादुत्सुखमागते	50	49	44	44
अज्ञानायतितानवं	51	50	45	45
पुरस्तन्व्या गोत्र-	52	51	Om	46
ततश्चाभिशायं	53	52	Om	Om
कठिनहृदये मुञ्च	54	53	94	47
रात्रौ वारिभरालसा-	55	54	46	97
त्वं दृष्ट्वा करजक्षतं	56	55	47	85
चपलहृदये किं स्वा-	57	56	48	96
नभसि जलदलक्ष्मीं	Om	Om	49	50
मन्दं मुद्रितपांसवः	58	Om	Om	48
किंचिन्मुद्रितपांसवः	59	Om	Om	Om
इयमसौ तरलायत-	60	Om	Om	51
सालक्तकं शतदला-	61	Om	Om	86
सालक्तकेन नवपल्लव-	62	Om	101	52
बाले नाथ विमुञ्च	63	57	50	53
नीत्वोच्चैर्विक्षिपन्तः	64	Om	Om	54
पीतस्तुषारकिरणो	65	Om	Om	49
लग्नालोलधम्मिल्ल-	66	Om	Om	Om
वान्ति कह्लारसुभगाः	67	Om	Om	Om

Stanza	Rdr.	Western Arj.	Southern Vema.	Eastern Ravi.
श्रुत्वाकस्मान्निशीथे	68	Om	Om	55
श्लिष्टः कण्ठे किमिति	69	58	51	56
श्रुत्वा नामापि यस्य	70	59 (suspected)	58	57
रामाणां रमणीय-	71	Om	Om	58
अङ्गं चन्दनपाण्डु	72	Om	Om	59
वरमसौ दिवसो न	73	Om	Om	60
लाक्षालक्ष्मललाट-	Om	60	71	88
लोलैर्लोचनवारिभिः -	74	61	52	61
लग्ना नांशुकपल्लवे	75	62	53	62
आस्तां विश्वसनं	76	63	57	Om
न जाने संमुखायाते	77	64	Om	63
अनल्पचिन्ताभर-	78	65	Om	Om
इति प्रिये पृच्छति	79	66	Om	Om
विरहविषमः कामः	80	67	54	64
पादासक्ते सुचिरमिह	81	68	75	65
तथाभूदस्माकं	82	69	81	66
पीतो यतःप्रभृति	83	Om	Om	68
मुग्धे मुग्धतयैव	84	70	82	67
क्व प्रस्थितासि	85	71 (suspected)	68	69
लीलातामरसाहतो	86	72	80	70
स्फुटतु हृदयं कामः	87	73	79	71
गाढाश्लेषविशीर्ण-	88	74	77	72

Stanza	Rdr.	Western Arj.	Southern Vema.	Eastern Ravi.
अच्छिन्नं नयनाम्बु	Om	Om	78	Om
कथमपि कृतप्रत्यावृत्तौ	89	75	76	73
आदृष्टिप्रसरात्	90	76	91	74
आयाते दयिते	91	77	86	75
रोदन्तौ प्रथमं	Om	Om	87	Om
आलम्ब्याङ्गण-	92	78	83	Om
यास्यामीति समुद्यतस्य	93	79	Om	Om
अनालोच्य प्रेम्णः	94	80	84	76
कपोले पत्राली	95	81	85	87
शून्यं वासगृहं	96	82	74	77
लोलभ्रूलतया	97	83	69	Om
जाता नोत्कलिका	98	84	Om	78
दृष्टः कातरनेत्रया	99	85	70	79
तप्ते महाविरह-	100	86	Om	89
आयस्ता कलहं	Om	Om	63	Om
चिन्तामोहविनिश्चलेन	101	87	64	90
म्लानं पाण्डु कृशं	102	88	62	Om
क्वचित्ताम्बूलाक्तः	Om	Om	65	Om
सैवाहं प्रमदा	103	89	Om	Om
करकिसलयं धूत्वा	104	90	89	Om
सन्त्येवात्र गृहे गृहे	105	91	59	Om
स्मरदनदी	Om	Om	60	Om
निःशेषच्युतचन्दनं	Om	Om	61	Om
निःश्वासा वदनं	106	92	98	Om

Stanza	Rdr.	Western Arj.	Southern Vema.	Eastern Ravi.
अद्यारभ्य यदि प्रिये	107	93	72	Om
शठान्यस्याः काञ्ची-	Om	Om	73	Om
इदं कृष्णं कृष्णं	108	94	Om	Om
चरणपतनं सख्यालापाः	109	95	96	Om
तन्वङ्गया गुरुसंनिधौ	110	96	Om	91
भ्रूभेदो गुणितश्चिरं	111	97	95	92
अहं तेनाहूता	112	98	66	Om
पुष्पोद्भेदमवाप्य	Om	Om	67	Om
देशैरन्तरिता	113	99	92	93
चक्षुःप्रीतिप्रसक्ते	114	100	88	Om
पराञ्ची कोपेन	Om	Om	90	Om
स्विन्नं केन मुखं	Om	Om	93	Om
कान्ते तल्पमुपागते	Om	101	97	Om
प्रासादे सा दिशि	Om	102	Om	Om
नान्तःप्रवेशं	Om	Om	99	Om
प्रियकृतपटस्तेय-	Om	Om	100	Om
कोपस्त्वया हृदि	Om	Om	Om	94
ऊरुद्वयं मृगदृशः	Om	Om	Om	95
हारो जलार्द्रवसनं	Om	Om	Om	98
तन्वी शरत्त्रिपथगा	Om	Om	Om	99
हारोऽयं हरिणाक्षीणां	Om	Om	Om	100
Total No. of stanzas	114	102	101	100

APPENDIX C. Index of Citations

Stanza Source

अतः इनिठनाविति मत्वर्थे इनिप्रत्ययः । 64. पा. ५.२.११५

अत्याहिते हृदि न्यस्ते हस्त इत्युक्तत्वात् । 19.

अनुकूलौ निषेवेते यत्रान्योन्यं विलासिनौ ।
दर्शस्पर्शनादीनि स संभोगो मुदान्वितः ॥ १५,६०. दशरूपके ४.६९

अनेककार्यव्यासङ्गात् यस्या नागच्छति प्रियः ।
कामतः सैव दुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता मता ॥
अस्यास्तनुत्वं कम्पश्च पाण्डुता बाष्पनिर्गमः ।
निर्वेदश्वासदैन्याद्याः अनुभावा भवन्त्यमी ॥ ४५. भारतीये २४.२०६

अनौजस्त्वं तु मनसो दैन्यमित्यभिधीयते ।
शोकाधिव्याधिदारिद्र्यचिन्तौत्सुक्यादिभिर्भवेत् ॥
अङ्गानामपि शैथिल्यं देहसंस्कारवर्जनम् ।
अञ्चितं च शिरो बाष्पो वैस्वर्यं तत्र जायते ॥ १३.

अन्यासङ्गात्समुचिते वासके नागतः प्रियः ।
यस्याः सा नाम दुःखार्ता खण्डितेत्यभिमन्यते ॥ ५. भारतीये २४.२०९

अभितः परितः इत्यादिना द्वितीया । ७१. वार्तिकं-पा. २.३.२

अयुज्यमानस्य मिथः शब्दस्यार्थस्य वा पुनः ।
योजना क्रियते या सा युक्तिरित्युच्यते बुधैः ॥ १५.

अर्थे कृते च तादर्थ्ये निपातद्वयमीरितम् । ११.

अलसं तदभीष्टार्थाद् व्रीडाद्यैर्यन्निवर्तनम् । ५.

अवहित्थं भयव्रीडाधाष्टर्यकौटिल्यगौरवैः ।
आकारगोपनं तस्मिन्ननुभावा भवन्त्यमी ॥
अन्यथा कथनं दृष्टेरन्यथा चान्यथा स्थितिः ।
विषाददैन्यकृतके कथाभङ्गो मृषादरः ॥ १७.

	Stanza	Source
अस्मदो द्वयोश्च	८१.	पा. १.२.५९
आत्मोपक्षेपसङ्गेच्छामानैः शृङ्गार्यपि त्रिधा ।	११,१६.	दशरूपके २.४९
आदराद्वीक्षणं तत्र चक्षुःप्रीतिरितीर्यते ।	५.	
आवेगः संभ्रमस्त्वरा ।	२३.	इत्यमरः ।
आशा तृष्णापि चायता ।	८१.	इत्यमरः ।
आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनम् ।	३.	
आसन्नायत्तरमणा हृष्टा स्वाधीनभर्तृका ।	२५.	दशरूपके २.२४
इङ्गिताकारलक्ष्योऽर्थः सौक्ष्म्यात्सूक्ष्म इति स्मृतः । वाच्यः प्रतीयमानश्च सूक्ष्मोऽत्र द्विविधो मतः ॥	१२,६७.	काव्यादर्शे २.२५८
इष्टमर्थमनाख्याय साक्षात्तस्यैव सिद्धये । यत्प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं मतं यथा ॥	२५.	काव्यादर्शे २.२९३
इष्टार्थविरहव्याधिक्रोधतत्त्वावबोधनैः । दारिद्र्यताडनाक्षेपपरवृद्ध्यवलोकनैः ॥ निन्दापवादमानैश्च निर्वेदो निष्फलत्वधीः । अन्तर्बाष्पोद्गमध्याननिश्वासस्वावमाननैः । दैन्यगद्गदवैवर्ण्यैरभिनेयो भवेदयम् ॥	११.	
ईर्ष्याक्रोधप्रायं सोपालम्भवचनं च न विरुद्धम् । सामोपक्षेपयुतं सविप्रलम्भकृतं नर्म ॥	६,९.	भारतीये ?
उचिते वासके या तु रतिसंभोगलालसा । मण्डनं कुरुते हृष्टा सा स्याद्वासकसज्जिका ॥ वासोपचारेणात्यर्थं भूषणग्रहणं भवेत् । रशनानूपुरप्रायं स्वनवच्चैव यद्भवेत् ॥	२९.	भारतीये २४.२०५
उत्थापितशृङ्गारं निरुद्धकरुणं निवृत्तवीररसम् । हास्यप्रवचनबहुलं नर्म त्रिविधं विजानीयात् ॥	१४.	भारतीये २३.४९

	Stanza	Source
उत्पातवातवर्षाग्निवाजिमत्तमतङ्गजैः । प्रियाप्रियश्रुतिभ्यां च स्यादावेगोऽतिसंभ्रमः ॥ धूमाकुलितनेत्रत्वमङ्गसंकोचधूनने । अतिक्रमणमित्यादिरनुभावो भवेदिह ॥	२.	
उरूत्तरपदादौपम्ये इति ऊङ् प्रत्ययः ।	६८.	पा. ४.१.६९
ऊहापोहोक्तिचातुर्यकार्यकौशलसंयुता । यौवनान्धा स्मरोन्मत्ता प्रगल्भा दयिताङ्कके । विलीयमानेवानन्दात् रतारम्भेऽप्यचेतना ।	१५.	दशरूपके २.१८
एकस्यैवानुरागश्च तिर्यङ्म्लेच्छगतोऽपि वा । योषितो बहुसक्तिश्च रसाभासः त्रिधा मतः ॥	४.	
एकायत्तोऽनुकूलः स्यात् ।	११.	
कण्ठस्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषमिति ।	१३.	शाकुन्तले ४.५
कर्तृकर्मणोः कृति इति कर्मणि षष्ठी ।	96.	पा. २.३.६५
कार्यनिस्तरणादेव व्यापत्त्या राजदोषतः । चौर्यग्रहात् विषादः स्यान्मनसः सत्वहीनता ॥ वैमनस्यमनुत्साहः सृक्किणोः परिलेहनम् । उपायान्वेषणं मूर्च्छा श्वसितं मुखशोषणम् ॥ शयनं ध्यानमित्यादिरनुभावो भवेदिह ॥	५७.	
कालाक्षमत्वमौत्सुक्यमप्राप्तेरिष्टवस्तुनः । संतापः शयनं चिन्ता निःश्वासो गमनोद्यमः ॥ इत्याद्यैरनुभावैः स्यादनुमेयमिदं बुधैः ।	१४.	
कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ।	३७.	पा. २.३.५
कोपात्कान्तं पराणुद्य पश्चात्तापसमन्विता ।	९.	
क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयानां यं प्रति कोप इति चतुर्थी ।	५०.	पा. १.४.३७

	Stanza	Source
क्रोधाश्रुहर्षभीत्यादेस्संकरः किलकिञ्चितम् ।	४.	दशरूपके २.३९
खेदयेद्दयितं कोपादधीरा परुषाक्षरैरिति ।	९.	दशरूपके २.१७
गूढविप्रियकृच्छठः ।	४,९.	दशरूपके २.७
चलितं भयसंभ्रमम् ।	४,७९.	
चक्षुःप्रीतिर्मनःसङ्गः संकल्पोऽथ प्रलापिता । जागरः कार्श्यमरतिर्लज्जात्यागोऽथ संज्वरः ॥ उन्मादो मूर्च्छनं चैव मरणं चरमं विदुः ॥	५७.	
चेतःसंकोचनं व्रीडा मुखरागस्तवादिभिः ।	३६.	
छन्ननेत्रप्रतीचारो नर्मगर्भोऽर्थहेतवे ।	१५,१७.	दशरूपके २.५२
जाड्यमप्रतिपत्तिः स्यात् इष्टानिष्टेक्षणादिभिः ।	९७.	
ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायिता ।	१६.	दशरूपके २.२५
तत्र चाटुवचः साम भेदस्तत्सख्युपार्जनम् ।	६.	दशरूपके ४.६२
तत्र प्रणयमानः स्यात् कोपोपहतयोर्द्वयोः ।	१४,२१.	दशरूपके २.५८
तत्र वासकसज्जा वा विरहोत्कण्ठितापि वा । स्वाधीनभर्तृका चैव कलहान्तरिता तथा ॥ खण्डिता विप्रलब्धा च तथा प्रोषितभर्तृका । तथाभिसारिका चैवमित्यष्टौ नायिकाः स्मृताः ॥		भारतीये २४.२०३–२०४
तर्जनीमध्यमामध्ये पुङ्खोऽङ्गुष्ठेन पीड्यते । यस्मिन्ननामिकायोगात् स हस्तः कटकामुखः ॥	१.	
तारकादित्वात् इतच् ।	१७.	पा. ५.२.३६
तुल्यो नैकत्र दक्षिणः ।	२३.	
त्वतलोर्गुणवचनस्येति पुंवद्भावः ।	२२,४२.	वार्तिकं पा. ६.३.३५

Stanza Source

मुहुरङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिरामम्
मुखमंसविवर्ति पक्ष्मलाक्ष्याः कथमप्युन्नमितं न चुंबितं तु ॥ ३५ शाकुन्तले ३.२४

मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः । ३० इत्यमरः

यत्र स्नेहो भयं तत्र यत्रेर्ष्या मदनस्ततः ।
चतस्रो योनयः तस्याः कीर्त्यन्ते तान्निबोधत ॥
वैमनस्यं व्यलीकं च विप्रियं मन्युरेव च ।
एतेषां संप्रवक्ष्यामि लक्षणानि यथाक्रमम् ॥ ७ भारतीये २४.२५५-२५६
निद्राखेलालसगतिं सचिह्नं सरसव्रणम् ।
एवंविधं प्रियं दृष्ट्वा वैमनस्यं विधीयते ॥ – ,, २४-२५७
बहुशो वार्यमाणोऽपि यस्तु तत्रैव दृश्यते ।
संघर्षात्तत्र मात्सर्यात् व्यलीकमुपजायते ॥ ,, २४-२५९
जीवन्त्यां त्वयि जीवामि दासोऽहं त्वं च मे प्रिया ।
उक्त्वैवं योन्यथा कुर्यात् तद्धि वै विप्रियं भवेत् ॥ ,, २४-२६१
प्रतिपक्षसकाशाद्यः सौभाग्यैकविकत्थनः ।
उपसर्पेत्साचिह्नश्च मन्युस्तत्रोपजायते ॥ ,, २४-२६३

यथाकथंचित्सादृश्यं यत्रोद्भूतं प्रतीयते ।
उपमा नाम सा १ काव्यादर्शे २.१४

या श्लक्ष्णनेपथ्यविशेषचित्रा सुसंयुता या बहुनृत्यगीता ।
कामोपभोगप्रवणोपचारा तां कैशिकीं वृत्तिमुदाहरन्ति ॥ ५ भारतीये २२.४७

युक्तिप्रयुक्तिमद्वाक्यं वाक्योपवाक्यमुदाहृतम् । ५०

युगपन्नैकधर्माणां अभ्यासश्च मतो यथा । ६१ काव्यादर्शे १.९७

योर्थकामावपाकृत्य धर्ममेवोपसेवते ।
पक्वं क्षेत्रं परित्यज्य अरण्यं कर्षतीव सः ॥ २ नीतिवाक्यामृते (?)

रभसत्रासहर्षाद्यैः कोपभ्रंशो रसान्तरम् । २४,८० दशरूपके ४.६३

ल्यब्लोपे पञ्चमी । ६७ वार्तिक पा. १.४.३१

	Stanza	Source
वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती ।	८१	शाकुन्तले १-२४
वालितं तन्निवृत्तस्य भूयस्तस्यावलोकनम् ।	५	
वार्तासंभाव्ययोः किल इत्यमरः ।	७	इत्यमरः
विकस्वरकपोलं यदपाङ्गोन्मुखतारकम् । अलक्ष्यमाणदशनं स्मितं धीरजनोचितम् ॥	२६	
वेणी नदीवाहे कचोच्चय इत्यमरः ।	१६	इत्यमरः
व्यक्ताङ्गो निर्भयो धृष्टः । (व्यक्ताङ्गवैकृतो धृष्टः ।)	१०	दशरूपके २.७.
शङ्कानिष्टागमोत्प्रेक्षा विभावोऽस्या निरूप्यते । चौर्यराजापराधात्स्यादकार्याद्ग्रहणं नृणाम् ॥ अनुभावो भवत्यस्यां वैवर्ण्यं सृक्कलेहनम् । अन्योन्यादर्शने यत्नो वीक्षणं च मुहुर्दिशाम् ॥	२९	
श्रमः खेदोऽध्वमृगयायुद्धवाहादिरोहणैः । संभोगनृत्यशस्त्रास्त्रव्यायामाद्यैः प्रजायते ॥ निश्वासः स्वेदसीत्कारः संकोचो मुखनेत्रयोः । शीतवातोदकच्छायापेक्षासंवाहनानि च । अङ्गमोटनमित्याद्यैरनुभावैः स लक्ष्यते ॥	३	
संलीना स्वेषु गात्रेषु त्रस्ता दिक्प्रेषितानना । अवगुण्ठनसंवीताभिगच्छेत्कुलजाङ्गना ॥	२९	भारतीये २४.२२०
सन्धाय सुमनोबाणं कर्षन्तीमैक्षवं धनुः । जगज्जैत्रीं जपारक्तां देवीं वश्यमुखीं भजेत् ॥	१	त्रिपुरसारासिन्धौ (?)
सबाष्पमन्दसंचारा शोकदीना दगीरिता ।	१९	भारतीये ८.५५ (?)
संभोगो विप्रलम्भश्च शृङ्गारो द्विविधो रसः । अयोगो विप्रयोगश्च विप्रलम्भोऽपि स द्विधा ॥ विप्रयोगस्त्रिधा मानप्रवासकरुणात्मकः । अत्र मानो द्विधा सोऽयमीर्ष्याप्रणयपूर्वकः ॥	७	

	Stanza	Source
सर्वेन्द्रियसुखास्वादो यत्रास्तीत्यभिमन्यते । तत्प्राप्तीच्छां ससंकल्पामुत्कण्ठां कवयो विदुः ॥	३१	
साम्ना भेदेन दानेन नत्युपेक्षारसान्तरैः । एतैः षड्भिरुपायैस्तु कुर्यान्मानापनोदनम् ॥	६,८०	दशरूपके ४.६१
सावहित्यादरोदास्ते रतौ धीरेतरा क्रुधा । निर्भर्त्स्य ताडयेत्कान्तं मध्या धीरेव तां वदेत् ॥	१०,२८	दशरूपके २.१९
सेर्ष्यः कलहनिष्क्रान्तो यस्या नागच्छति प्रियः । सा पश्चात्तापसंप्राप्ता कलहान्तरिता भवेत् ॥ चिन्तानिश्वासखेदैश्च हृत्तापाभिनयेन च । सखीनां संप्रलापैरप्यात्मावस्थावलोकनैः । मुग्धा दैन्याश्रुपातैश्च रोगस्यागमनेन च । विभूषणतनुत्वेन दुःखेन रुदितेन च ॥ खण्डिता विप्रलब्धा च कलहान्तरिता भवेत् । तथा प्रोषितकान्ता च भावैरेवं प्रयोजिता ॥	१४,४८	भारतीये २४.२०८-२११
स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये ।	४	दशरूपके ४.५९
स्फुरत्सांक्लिष्टपक्ष्माग्रा सुखविश्रान्ततारका । मुकुला दृष्टिरानन्दात्	५	
हर्षो मनःसमुल्लासो गुरुदेवमहीभुजाम् । प्रसादात् प्रियसङ्गाच्च भवेदिष्टार्थलाभतः ॥ मुखनेत्रप्रसन्नत्वं प्रियोक्तिपुलकोद्गमैः । गात्रोपबृंहणस्वेदसंश्लेषैः सोऽभिनीयते ॥	१२	
हास्येनैव सशृङ्गारभयेन विहितं त्रिधा ।	१९	दशरूपके २.४९
हित्वा लज्जां समाकृष्टा मदेन मदनेन वा । अभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिका ॥	२१,६८	भारतीये २४.२११

APPENDIX D

Important variants in Arjuna, Ravicandra and Rudrama and critical comments.

1. (a) Arj, Ravi, Rdr °खट्कामुख° and (b) अम्बिकायाः।

3. (b) Arj, Ravi and Rdr स्वेदाम्भसः शीकरैः ; (d) Arj, Rdr हरिहरस्कन्दादिभिर्दैवतैः ; it should be borne in mind that Skanda worship is very old, while that of Brahman is comparatively modern.

4. (a) Arj संदष्टेऽधरपल्लवे (c) Arj, Ravi, Rdr सरभसं. Friš remarks that सपुलकं is more refined and suitable ; the context, however, seems to favour सरभसं = सहर्षोत्तरलम् – kisses snatched in passionate delight ; पुलक is an after-effect.

6. (a) Ravi निक्षिप्य निक्षिप्य. While विक्षिप्य means in different directions, निक्षिप्य would indicate only one direction viz. downwards ; विक्षिप्य is certainly more expressive and suitable.

7. (a) Arj भवतैवेयं ; Ravi, Rdr भवता चेयं (c) Arj दुःसह एव.

9. (a) Ravi नार्यस्तान्वि हठात्. A woman would not address her companion as तान्वि which expression would sound proper in the mouth of a lover. Moreover, as Friš remarks, it suppresses a very characteristic feature of woman : मुग्धशठाः :–outwardly kind but in reality false, and so they allure the lover from other women. हठात् unnecessarily strengthens हरन्ति ; there is no question of force. (b) Arj, Ravi, Rdr रोदिषि मुधा. Friš remarks that किं च रोदिषि पुनः is more expressive, involving slight irony towards the inexperienced girl who

cannot keep her lover. (c) Arj, Ravi, Rdr तादृक् पतिः (d) Ravi वर्करकर्करैः. He explains:- वर्करः तरुणः पशुः तदर्थं कर्करः चर्मरज्जुः ; he is to be subjugated with leathern thongs like some restive young animal ! Vema interprets the last line thus: नः वर्बरकर्कशैः परुषकाठिनैर्वचनैरिति शेषः किं प्रयोजनम् । प्रिय-शतैराक्रम्य विक्रीयते स्वाधीनः क्रियते । Of what use are our harsh and hard or unpalatable words? He is to be won over only by a hundred sweet complimentary words. I have followed Arj in my translation.

10. (b) Arj, Rdr वासनिकेतनं; Ravi केलिनिकेतनं; Arj, Ravi, Rdr सायं. According to Friš – स्वैरं means-she brings her lover before the court of her companions on her own initiative. The other recensions stress a secondary event through the reading सायं.

11. (c) Ravi निपतद्धाराश्रुणा. पीत is replaced by धारा to avoid the difficult पीत. Arj explains निपतत् सत् पीतं अपह्नुतं अश्रु येन. In some anthologies पीत is read as स्फीत. पीत is most evidently a *Lecrio Difficilior*.

12. (b) Arj, Ravi, Rdr तस्यालाप॰ (d) Arj, Ravi, Rdr यत्कञ्चुके संधयः. Friš remarks: the girl does not want to ask for advice – as this reading implies; it is only an involuntary sigh.

13 (a) Arj, Rdr ततोऽपि परेण वा. परे 'later'. The adverb is evidently rarer and seems to have been replaced by the better known परेण – as Friš point out. (b) Ravi. सकले जाते वाह्नि ; Ravi has the metrically defective expression प्रिय त्वमेष्यसि. अह्नि जाते means "when the day comes", i. e. in the morning, rather than when the whole day passes. जाते is

perhaps a mislection. (d) Arj, Ravi, Rdr बालालापैः सबाष्पगलज्जलैः ।

14. (c) Arj, Ravi, Rdr संरभसं ध्वस्तप्रेम्णि (c d) Ravi व्यपेतघृणे जने... चेतः प्रयाति. 'Probably the similarity of करोति करोमि किम् led the copyist to make the change, to avoid two forms of the same verb – Friš.

15. (b) Arj श्रुत्वैव तारं वधूः, Ravi तस्यापहारं वधूः. She puts a ruby in its beak as an offering or a sacrifice! Rdr तस्यैव तारं वधूः (c) Ravi कर्णालङ्कृतिपद्मरागशकलं ; Arj चञ्च्वाः पुरो Rdr चञ्चोः पुटे. (d) Arj, Ravi, Rdr प्रकरोति.

16. (b) Ravi चटुल त्वयेह नयता –'This reading is evidently secondary — to be understood as due to a desire for an exact grammatical construction : striving for a clearer form is responsible for the change'– Friš. (c) Arj, Ravi, Rdr ॰व्यतिकरोन्मृष्टाङ्गरागारुणं (d) Arj, Ravi, Rdr मलतैलपङ्कशबलै॰

17. (a) Arj, Ravi, Rdr एकत्रासनसंस्थितिः (b) Arj ताम्बूलाहरणच्छलेन ; (c) Ravi आलापोऽपि न विश्रुतः ; Rdr आलापोऽपि न विस्मृत .

18. (a) Arj, Ravi एकत्रासनसंस्थिते (b) Arj, Rdr निमील्य ; पिधाय 'he covered her eyes' is more explicit, though निमील्य conveys the same meaning. (c) Arj, Rdr ईषद्वक्रितकन्धरः Ravi ईषद्वक्रिमकन्धरः ; there is no reason to believe that वक्रिम may be the oldest reading as Friš does. Arj, Ravi सपुलकः ; Rdr सपुलकं ; सपुलकप्रेमो॰ refers to the girl and is perhaps better than the reading of Arj and Ravi.

19. (a) Arj, Rdr चरणपतनप्रत्याख्यानप्रसाद॰ (b) Arj, Rdr ॰कितवाचारेत्युक्ते ; Ravi ॰चारेत्युक्त्वा (c) Arj स्तनार्पित-

हस्तया; Ravi, Rdr स्तनस्थितहस्तया (d) Arj, Rdr ॰सलिलच्छन्ना ; Ravi has the hypermetrical ॰सलिलच्छलाद् दृष्टिः; Ravi सखीषु निवेशिता.

20. (a) Arj, Rdr ॰तरावनद्ध॰; Ravi ॰तरावरुद्ध॰ (c) Arj, Rdr स्वसुमपीह वारयति; Ravi सुममपीह वारयति (d) Ravi स्वपितिच्छलेन.

21. (b) Arj, Rdr अन्योन्यं हृदय॰ (d) Arj सहासरभसं व्यावृत्तकण्ठग्रहः ; Ravi सहासरभसं व्यासक्तकण्ठग्रहं ; Rdr सहासरभसं कण्ठग्रहोऽनुष्ठितः ; Arj. explains अभग्ने मानकलहे कण्ठग्रहः किल निवृत्त आसीत् इति हेतोः व्यावृत्त इति भङ्गविशिष्टस्यैव मानकलेरिदं विशेषणम् । . So व्यावृत्त is the opposite of निवृत्तः ; as the mutual wrath was broken, they embraced in passion and in laughter; it is a clear case of *Lectio Difficilior* and hence the variants in Vema, Ravi and Rdr (a) Arj, Rdr स्थैर्यै समालम्बितं. Fris remarks that as the first and third persons alternate, मया can be accepted without hesitation; but the reading in Arj and Rdr seems to be a *Lectio Difficilior.*

22. (b) Ravi, Rdr किं मामालपती (d) Arj, Ravi, Rdr बाष्पस्तु मुक्तस्तया.

23. (a) Arj कोपपराङ्मुखं ग्लपितया ; Ravi ॰पराङ्मुखं शयितया; Rdr पराङ्मुखं शठतया (c) Arj, Ravi, Rdr स्थितस्तत्क्षणात् (d) Arj मा भून्म्लान.

24. (a) Arj, Rdr ॰स्तनयुग॰ (d) Arj, Rdr ॰तस्याश्च तद्विस्मृतम् ; Ravi तन्व्यापि तद् विस्मृतम्.

25 (b) Arj, Rdr तद्वीटिकासंस्पृशि ; Ravi तद्वीटिकां संस्पृशि ; वेणिका explained as बन्धनरज्जु is quite unusual ; वीटिका is the normal expression for the knot of the bodice. (c) Arj, Rdr ॰सस्मितसखी॰ ; Ravi सस्मितमुखी॰.

26. Ravi has कार्कश्यं गमिते etc. for (b) and रुद्धायामपि वाचि etc. for (c).

27. (a) Arj, Ravi, Rdr सा पत्युः प्रथमेऽपराधसमये (d) Arj, Rdr लुठल्लोलोदकैः.

28. (a) भव्यालापैः of Ravi appears to be a better reading and probably an improvement and hence not the original reading. Rav अलं खलु गम्यतां; (c) Ravi तथाभूतं प्रेम (d) Rdr प्रकृतिकृपणे.

29. (b) Ravi क्वणन्मणि॰ (c) Ravi has the metrically defective प्रियमभिसरसि मुग्धे त्वं समाहृतडिण्डिमा; Rdr मुग्धे समाहित-डिण्डिमा (d) Arj, Ravi त्रासोत्कम्पं; adverb in place of the predicative adjective; Rdr दिशः परिवीक्षसे.

30. (a) Rdr ॰रूपागतोऽसि जनिता चोन्निद्रता (b) Arj गौरवं व्यपगतं प्रोत्पादितं; Ravi मन्दायां मयि गौरवव्यपगमादुत्पादितं; Rdr मन्दाया मम गौरवं व्यपगतं प्रत्यागतं (c) Arj, Rdr किं तद्यन्न कृतं त्वया; Ravi किं मुग्धेन मया कृतं रमणधीर्मुक्ता त्वया (d) Ravi दुःस्थं तिष्ठसि; this expression is proper in speaking of illness.

This stanza is an instance of how the original reading is corrupted in the course of transmission so as to become thoroughly unintelligible, if not meaningless!

Simon reads (c) as किं मुग्धे न कृतं त्वया रमणभीर्मुक्ता मया–So Fris interprets it thus: किं न कृतं त्वया (supply मनसि) – what have you imagined? His translation is "my eyes do not know sleep, because you do not come until morning. I mean nothing, because you have destroyed all my repute, wretched as I am. 'What is it you have invented, my beauty?' 'I am no longer afraid of my lover (i. e. you)—go'. Are you sick?' ' You will hear what medicine I take

to-day.' " Thus, according to Friš, this is a dialogue. Ravicandra reads:— किं मुग्धेन मया कृतं or किं मुग्धे न मया कृतं the latter according to Simon, and the former according to Ravi's Comm.—कान्तः प्राह किं मूढेन मया कृतम् । " Fool that I am, what have I done? To which she replies:- रमणधीर्मुक्ता त्वया — " ‹o not behave as a loving (husband)." The guilty husband interrupts the words of reproach by a weak defence : What have I done? The interpretation and readings of Arj. are the best. There is *double entendre* in the first two lines, and very fine sarcasm; he has done everything for her, (किं तत् यन्न कृतं त्वया ।) so that she has no fear of death ; he should not worry ; he will know by and by what she would do towards her cure. Thus the conception of the whole poem becomes a monologue, according to Arj, and this appears to be the original reading, with its rich content, its fine sarcasm, and its *double entendre*—not understood by later commentators including Vema.

31. (a) Arj, Ravi, Rdr क्षणमासितं (c) Arj, Ravi, Rdr सर्वे सम प्रस्थिता (d) Arj, Ravi, Rdr सार्थः किमु त्यज्यते.

32. (b) Ravi प्रेमावासितया ; Arj, Ravi मया सरलया.

33. (a) Arj, Ravi, Rdr निग्रहो (b) Ravi यत्र दृष्टिः प्रसादः । Arj remarks that the omitting of यत्र destroys the anaphora (उपक्रमभङ्ग); so Ravi gives यत्र for the sake of an anaphora. (c) Ravi वैषमं पश्य.

34. (a) Ravi, Rdr जहिहि कोपं ; ' It is possible मौनं was read by mistake for मानं and replaced by the word कोपं ' –Friš.

35. (a) Arj, Rdr ०मोद्भूतरोमोद्गमा (b) Arj, Ravi, Rdr ०च्छ्रीमन्नितम्बाम्बरा — this is certainly more poetic than ०काञ्चीप्रदेशाम्बरा (d) Ravi, Rdr मनसि मे लीना.

36. (c) Arj, Ravi, Rdr न शक्नोत्याख्यातुं. This is better as it secures symmetry ; the fourfold action is described by the four verbs, नमयति, अपहरति, शक्नोति and ताम्यति; however the four verbs are in an asyndetic series ; this defect is removed in Vema's text.

37. (a) Rdr नो यातोऽनुनयेन (b) Arj विषह्य विषमं ; Rdr विमुह्य विषमं (c) Arj मुखे निहितयोः (d) Arj स द्वाभ्यामतिविस्मृतव्यतिकरो मानो ; Rdr स द्वाभ्यामपि विस्मृतव्यतिकरो मानो.

38. (a) Arj, Ravi, Rdr प्रेमाबन्धे.

39. (a) Arj, Rdr रत्युत्कण्ठा० ; Ravi ०रुत्कण्ठार्तिश्लथी०

40. (b) Ravi, Rdr पयोधरयुगेन.

41. (a) Arj, Rdr शापिते ; Ravi शायिते. (c) Arj ०त्यतितमामुद्दामहासं ; Rdr ०त्यतितरामुच्छम्य हास्यं—explained as हास्यं निवार्य. Fris remarks that the accumulation of three adverbs to be joined to आलिङ्ग्य (आश्लिष्य) is surprising — especially the emphasis of the strong उद्दामहासं through yet another word अतितमां. (d) Arj ' आश्लिष्य ; the reading is better, as it avoids the repetition of आलिङ्ग्य which is already used in (b) above. Simon reads (c) दुष्कर एष where एष refers to सङ्गम ; Fris remarks that दुष्करमेतत् appears to be normalised ; the former evidently is a *Lectio Difficilior*.

42. (c)Arj, Ravi प्रतीपवचनं सख्या सहाभाषते—adverb in place of the predicative adjective. (d) Ravi तस्यास्तिष्ठतु ;

as the lover is speaking about his beloved, the emotional तन्व्याः is more suitable than the neutral तस्याः

43. (a) Arj, Rdr यावन्त्येव पदानि; thus Arj, and Rdr have a strict correlation यावन्त्येव...तावन्त्येव; Ravi शिक्षिता; Rdr ॰न्यलीकापिशुनै॰ explained as मिथ्यादुष्टैः (b Arj, Rdr संलप्य which is stylistically very similar. (c) Arj प्रारेभे, perfect, which is unique in अमरु; Ravi पुरतो; this is unnecessary, as we have पत्युः पुरः already; so this sounds like an enforced emphasis; Ravi मनसिजस्याज्ञा

44. (b) Arj कोपाञ्चितभ्रूलतं; Ravi किञ्चिन्नतभ्रूलतं; Rdr किं चाञ्चितभ्रूलतं; Arj comments कोपशब्दप्रयोगेण बहुमानरोष एव पोषं प्रापितः। तस्मात् 'किं चाञ्चितभ्रूलतम्' इति यत्कैश्चित्पाठान्तरं कृतं तद् व्यर्थश्रमपर्यालोचितमरमणीयं च मन्यामहे। (c) Arj, Ravi, Rdr बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं — ईक्षणं which is synonymous with चक्षुः is somewhat confusing, though Arjuna explains: बाष्पाम्बुना पूर्णा संवरणायोपक्रान्ता ईक्षणक्रिया यस्य तत्तथोक्तम्।

45 (a) Ravi ॰तानवं कथमिदं; Arj कस्मादकस्मादिदं; Rdr कम्पश्च कस्मादयं; अकस्मात् does not appear suitable; 'secondary readings are less expressive and weaken the text. Arj gives only two questions instead of three'—Fris. (c) Ravi स्वभावजमिति (d) Ravi, Rdr चलितया; she *left* with a sigh; वलितया would mean she *turned* with a sigh.

47. (a) Rdr ॰क्षीबाभिच्चार्य प्रिया — explained as मां संकेतं चालयित्वा (c) Arj, Ravi मां मुञ्च मुञ्चेति सा. As Fris remarks, after the pause मुञ्चेति, the demonstrative सा is better. (d) Arj कोपप्रस्फुरिताधरा; Ravi कोपात्प्रस्फुरिताधरा; Ravi विस्मयंते.

48. (a) Ravi दुर्जातीनां.

49. (a) Ravi संभृतां वीक्ष्य दिष्ट्या (d) Ravi तदनुकृतवती...यत्र.

51 (b) Ravi वदनविधुतिः ; Rdr वदनविहृतिः ; several mss give still other readings like विरतिः, विकृतिः so that the passage has been corrupted for a long time.

52. (a) Arj, Ravi लोलैः ; Rdr पादप्रणामैः प्रिया ; mark the onomatopoetic effect लोलैर्लोचन॰ (b) Arj, Ravi अन्यास्ता ; Rdr धन्यास्ता ; by अन्यैः, adjective to प्रियैः, is meant 'by other pleasant things'. (c) Arj, Ravi, Rdr पुण्याहं ; Rdr तव मङ्गलं ; Arj, Rdr सुदिवसः ; Ravi सुदिवसं – but he explains पुण्याहमस्तु, सुदिवसोऽस्तु – the acc. सुदिवसं is hard to defend. (d) Arj, Rdr यत्स्नेहोचितमीहितं प्रिय मया तन्निर्गतः श्रोष्यसि. While मया is to be inferred in Vema's text, this expresses the grammatical relation more exactly, with proper correlation expressed by यत् – तत्.

53. (a) Arj, Ravi, Rdr न द्वारदेशेऽर्पिता (b) Arj स्वयं निपतितं ; Ravi पादतले तया निपतितं ; Rdr पादयुगे तया निपतितं; (d) Ravi बद्धः प्रियः.

54. a) Arj वामस्तनूकुरुते तनुं ; Ravi, Rdr वामस्तनुं कुरुते तनुं ; कामो वामः is better, since that is the usual expression, and secures the effect of alliteration. (b) Arj, Rdr ॰दक्षश्चायं ; Ravi ॰दक्षश्चासौ ; स्वैरं in Vema – meaning wilfully – wilfully merciless – is more emphatic.

55. (c) Arj तया पक्ष्मप्रान्तध्वजपुट॰ ; Rdr तया पक्ष्मप्रान्ते धृतपुटनिरुद्धेन महता.

56 (b) Arj प्रतिवचनवत्यानातिमति ; Ravi प्रतिवचनमुच्चैः प्रणमितं ; Rdr प्रतिवचनमम्लानविनतिः explained as वचनं वचनं

प्रति सहर्षनम्रता कृता (c) Arj, Ravi, Rdr न दृष्टेः शैथिल्यं मिलन; Rdr मिलन इव; न दृष्टिः शैथिल्यं भजते is too formal to satisfy us. (d) Arj, Rdr निगूढान्तःकोपा; Ravi निगूढान्तःकोपात्; Arj and Rdr take it as an attribute of संवृतिः — which as Friš remarks is too explicative. The reading संप्रतिरियं of Simon is indeed a case of *mislection* and not of *Lectio Difficilior*; for a majority of Mss of Vema consulted by us give the reading संवृतिः.

57. (b) Arj दृशं सुराचितां; Rdr दृशं सुरुचिरां; Rdr नो लज्जया (c) Arj, Rdr लोकोऽप्येष (d) Rdr दीर्घोऽनुरागानलः.

58. (a) Arj, Ravi, Rdr श्रुत्वा नामापि यस्य; Arj, Ravi, Rdr जायतेऽङ्गं समन्तात् (c) Ravi कण्ठग्रहणसरभसस्थायिनि (d) Rdr भग्ना नो मानचिन्ता; Arj, Rdr मयि पुनर्वज्रमय्यां कदाचित्; Ravi कदा नु; Arj interprets भग्ना=निन्द्या and he remarks–यस्मिन्नवसरे चुम्बनं युज्यते तस्मिन्नहं मानं करोमि। The accursed thought of sulking comes to me at a time when I should be prepared for a kiss! Arj considers this stanza as spurious – अयमपि श्लोकः प्रक्षेपक इव संभाव्यते। परं विरुद्धो नास्ति।

59. (c) Arj दुर्जनैः प्रलपितं कर्णेऽनिशं; Rdr दुर्जनैः प्रलपितं कर्णे विषं (d) Arj, Rdr दुःखानुवर्त्याः पुनः; this is certainly superior to दुःखानुवृत्या; Arj explains दुःखेनानुवर्तितुं शक्यन्ते। दुराराध्या इत्यर्थः।

62. (a) Arj वियोगविधुरं; Arj सालसं; Arj explains: सालसमित्यत्रालसपदं भावप्रधानम। तेन सालस्यमित्यर्थः।; Rdr लम्बालकान्तं मया (b) Arj जातकान्ति रभसप्राप्ते; Rdr संभूय क्षणतः सुकान्ति सरसं प्राप्ते (c) Arj रतिकेलिकालसरसं; Rdr रतिकेलिकालरभसं (d) Arj °द्यत्पीतं; Arj वदनकं वक्तुं न तत्पार्यते; Rdr वदनकं तत्केन विस्मार्यते.

64. (a) Arj, Ravi, Rdr चिन्तामोहविनिश्चलेन (b) Arj, Ravi, Rdr प्रत्याख्यानपराङ्मुखः (c) Arj, Ravi, Rdr प्रवृत्तोऽधुना ; गन्तुं प्रवृत्तः शठः illustrates the mutual influence of similar passages ; we have the same expression at the end of the hemistich in 53, and 70. (d) Arj, Ravi निरीक्ष्य सुचिरं जीवाशया वारितः ; Rdr निरीक्ष्य सुचिरं जीवेशया वारितः ; Arj श्वासोत्कम्पिकुचं ; Ravi Rdr श्वासोत्कम्पकुचं.

66, (a) Arj, Rdr गृहीता धम्मिल्ले सखि स च मया गाढमधरे ; this reading heightens the poetic effect with the very fine figure of speech तुल्ययोगिता – much more than the prosaic reading of वेम.

68. (b) Arj, Ravi, Rdr प्राणाधिको ; Arj, Ravi, Rdr जनः प्रियो मे ; one Ms of Arj's commentary gives प्राणाधिपो– the less usual reading which may have been replaced by प्राणेश्वरः (c) Arj बत कथं.

69. (a) Arj, Rdr लोलद्भ्रूलतया ; Arj, Rdr ०न्यासेऽवधूतं ; (b) Arj, Rdr ०स्तद्वृत्तान्तनिरीक्षणे (c) Arj, Rdr कोपात्ताम्रकपोलभित्तिनि ; Arj, Rdr दृष्ट्वा गतः पादयो०.

70. (a) Rdr दृष्टः कातरया दृशा द्रुततरं ; (b) Arj, Ravi, Rdr पश्चादंशुकपल्लवेन ; in 47 (b) विधृता बाला पटान्ते मया – we have a locative ; so पल्लवे locative, is better ; with the instrumental, four participles (दृष्टा, याचिता, विधृता, आलिङ्गिता) would be asyndetically joined. (c) Arj, Ravi, Rdr यदा समस्तसघृणो ; with यदा the construction is clear – but that is no reason why यदा should be considered as secondary as Friš does.

71. (b) Ravi नयनयोस्ताम्बूलरागोदयः ; अपरः, out of place, peculiar, seems to be a *Lectio Difficilior*, and hence

original. The husband returns in the morning, with the marks of a night's escapade.

72. (a) Arj, Rdr यदि प्रिये पुनरहं ; Arj मानस्य वान्यस्य वा ; Rdr मानस्य चान्यस्य वा (b) Arj गृह्णीयां शठदुर्नयेन मनसा (c) Arj तत्तेनैव विना शशाङ्कधवलाः स्पष्टाट्टहासा ; Rdr शशाङ्कधवलस्पष्टाट्टहासा (d) Arj, Rdr एको वा दिवसः. The entire conception of the stanza is changed in Arj and Rdr ; as Rdr remarks – this is an oath which the Lady takes – – कापि नायिका सखीमुद्दिश्य शपथं करोति ।—So if she were to mention anger or any other evil thought about her lover, then may she be condemned to pass without him bright nights, laughing, as it were, with the moon-light, or a single day in the rainy season darkened by clouds: referring to the well-known poetic convention that moon-lit nights or cloudy days are fatal to a lover who is severed from his beloved. Cf. मालतीमाधव — दाहप्रेम्णा सरसबिसिनीपत्रमात्रान्तरायः ताम्यन्मूर्तिः श्रयति बहुशो मृत्यवे चन्द्रपादान् .

74. (d) Arj, Ravi, Rdr बाला चिरं चुम्बिता. In 80 (d) we have तेनाभवच्चुम्बिता - so here is a case of the mutual influence of similar passages.

75 (a) Arj कैव मुग्धे ; Ravi, Rdr कैव कान्ते ; वामता नैव कान्ते–must be interpreted as an interrogation ; hence कैव is better. (b) Ravi सन्मार्गस्थे ; Arj, Rdr कोऽपराधोपरोधः – why do you worry over his guilt ? (c) Arj, Rdr परिजनं-कथाकोमले कोपवेगे ; Ravi परिजनकथाकोपवेगोपशान्तौ ; mark the effect of euphony in Arj and Rdr's reading. (d) Ravi न स्थितं न प्रयातं ; this, as Fris suggests, is probably because या stands in opposition to स्था ; cf. न ययौ न तस्थौ.

76. (a) Arj कृतप्रत्याख्याने; Ravi has the metrically defective कथमपि प्रत्यावृत्ते प्रिये (b) Ravi प्रकल्पितमश्रु तत्; the girl was shamming and lamenting (क्रन्दितं); the combination of these two actions कृत्वा व्याजं and अश्रु कल्पितं is not understood; but she shams and pretends not to have *heard* is most suitable–Friš. (c) Arj, Ravi ॰श्रोत्रप्राप्तिप्रमादससंभ्रमं; Rdr ॰श्रोत्रप्राप्तिप्रसादससंभ्रमं explained as अक्षमसखीश्रवणावधानसभयं (d) Arj विगलितदृशा; Ravi प्रचलितदृशा; Rdr विचालितदृशा.

77. Arj, Rdr गाढाश्लेष॰; as, however, गाढ is repeated in the third hemistich (गाढौष्ठग्रह॰) पश्य is better. Rdr ॰पुञ्जप्रसङ्गात् this also seems to be Arj's reading as he explains ॰चन्दनपुञ्जप्रसञ्जनात् (b) Ravi कोमलाङ्गि कठिने॰–परुषा is more suitable for a bed covered with sandal-powder; 'कठिना was suggested through the influence of the preceding कोमलाङ्गि which could evoke the opposite idea कठिना'–Friš. (c) Arj, Rdr गाढौष्ठग्रहपूर्वमाकुलतया.

79. (c) Arj मानावेशात्; Ravi, Rdr मानोद्रेकात् (d) Arj निरन्तरमीक्षिता; Ravi has the hypermetrical ससंभ्रममुदीक्षिता.

80. (a) Rdr वनितया निःशङ्क॰ (b) Arj, Ravi, Rdr कश्चित् केसर॰ (c) Arj, Ravi, Rdr मुग्धा; Ravi, Rdr कुड्मलितानने‍न दधती; Ravi तस्य सा; Rdr स्थिता तत्क्षणं (d) Arj धूर्ततयाथवा; Ravi धूर्ततया च वेपथुमती; Rdr धूर्ततया कपोलफलके; Arj, Ravi, Rdr तेनानिशं चुम्बिता.

81. (a) Arj तथाभूद॰; Arj प्रथममविभक्ता; Ravi नियतमविभिन्ना (b) Arj ततो न त्वं Arj, Rdr ॰नहमपि हताशा प्रियतमा; Friš remarks that वयमपि हताशाः–pl.–is a *Lectio Difficilior* and hence belonged to the archetype. (d) Arj, Ravi, Rdr मयासं.

82. (a) Arj, Ravi, Rdr नेतुमखिलः कालः (d) Ravi ननु स मे; Rdr स्थितोऽयमधुना; ननु स मे is more forceful and hence a better reading.

83. (a) Arj ०वापिका० (b) Arj लम्पटरटद्०, Rdr ०लम्पट-पतद्० (c) Rdr नन्वेषा तनु० (d) Rdr कण्ठध्वानानिरोधिक-म्पितकुचश्वासोद्गमं.

84. (b) Ravi त्वया मुग्धे मानः; one ms reads त्वयाकाले-–so the reading अकाले confirms अकाण्डे. Arj, Ravi, Rdr सरले; Ravi प्रेयसि कृतः; सरले becomes adjective to प्रेयसि which replaces संप्रति. (c) Rdr समाकृष्टा एते.

86. (b) Arj, Ravi, Rdr वैदग्ध्यापगमाज्जडे (c) Ravi दृष्टास्मीत्य०. In the Subhāṣitāvali (2076) the reading is दग्धास्मि. Peterson says.—'What she says is that she is "too hot" and she fans herself with the ends of her dress so as to blow out the light.' Rdr व्याधूनयत्याम्बरं; Ravi सत्वरतरं.

88. (a) Arj, Rdr चक्षुःप्रीतिप्रसक्ते; Rdr प्रसन्ने मनसि परिचये चिन्त्यमानाभ्युपाये (b) Arj रागे यातेऽतिभूमिं विकसति सुतरां गोचरे; Rdr पश्चाद्योगे गुरुत्वं प्रविकसतितरां गोचरे (c) Arj, Rdr आस्तां दूरेण तावत् (d) Rdr निर्वृतिं संदधाति.

89. (a) Arj, Rdr विमार्गति वाससी (d) Arj, Rdr रम्या तन्वी मुहुर्मुहुरीक्षते.

91. (a) Ravi आदृष्टिप्रसरं; Ravi निर्विस्मया (b) Arj, Ravi, Rdr विच्छिन्नेषु; Ravi ध्वान्ते समुन्मीलति (c) Rdr गत्वैकं सशुचा पदं प्रतिपदं (d) Ravi सोऽभूदागत; Ravi पुनर्वीक्षितः probably under the influence of the wording of the text in 23 (d):—मा भूद् सुत इत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः ।

92. (c) Arj, Ravi, Rdr °श्वरणार्धरुद्ध°; Ravi कृत्वाश्रुपूर्णे दृशौ; Rdr कृत्वाश्रुपूर्णो दृशं; चरणाग्र° of Vema is quite nor nal 'tiptoe'; चरणार्ध° is *Lectio Difficilior*. (d) Arj, Ravi. Rdr पथिकस्तथापि; Arj ध्यायन् पुनर्वीक्षते; Ravi ध्यायन् मुहुः क्षीयते – "Again and again he loses himself in desire : आशां joined with ध्यायन् unsuitably" – Fris. Rdr ध्यायंश्चिरं वीक्षते.

94. (a) Arj, Ravi, Rdr व्यलीककथाश्रितां (b) Ravi gives the metrically defective मुग्धे त्वया विनिश्रितं.

95. (a) Ravi रञ्चितश्चिरं (c) Rdr धैर्यं कर्तुमपीहितं धृतमिदं चेतः (d) Rdr सज्जो मान°.

96. (a) Arj सख्यालापा; Rdr सान्त्वालापा (c) Arj इति हि चपलो; Arj तथापि हि; Rdr इति च बहुलो; (d) Rdr हृदयदयिता कान्ता कामं. Rdr has an entirely different conception of the stanza. He understands that the lover is here speaking of his beloved who continues to be sulky in spite of his blandishments: इति कृतेऽपि तस्या मानारम्भो बहुलः। अहं च तां त्यक्तुं नोत्सहे।

97. (a) Arj स्वयं बन्धनाद (b) Arj वासो विश्लथ° (c) Arj सांप्रतमहं (d) Arj कोऽयं; Arj रतं नु वा कथमिति

98. (a) Arj निर्मूलमुन्मथ्यते (c) Rdr कण्ठः शोष°. Arj, Rdr प्रेयांस्तदोपेक्षितः

101. (b) Ravi, Rdr मदनालसेन (c) Rdr प्रणयान्त-कोपात् (d) Rdr नोपेक्षितो.